

AMEYA-RATNĀVALĪ

ary treatise on Vaishnava philosophy of Bengal*)

OF

MADEVA VIDYĀBHŪSHANA

IN AN OLD COMMENTARY KANTIMĀLA, AND A NEW
AND BENGALI TRASLATION.

BY

SHAYA KUMAR SHASTRI

*Bengali Translation of Vedāntadarśana,
Upadeśasahasrī etc. etc.*

REVISED BY

RSUNDARA BHAGAVATADARSHANACHARYA

PUBLISHED BY

SANSKRIT SAHITYA PARISHAT.

Shyambazar, Calcutta.

Price { *for members 1/0/-*
for others 1/4/-

प्रमेयरत्नावली

(गौडीयवैष्णवदर्शनप्रकरणग्रन्थः)

बलदेवविद्याभूषणविरचिता

कृष्णदेववेदान्तवागीशविरचित-कान्तिमालाख्यटीकोपेता

प्रभाख्यनवीनटीकया वङ्गानुवादेन च समलङ्कृत्य उपदेशसहस्रा-
वेदान्तदर्शनादि-विविधग्रन्थसम्पादयित्वा काव्य-
सांख्य-वेदान्त-मीमांसा-सर्वदर्शनतीर्थ-
विद्यारत्नोपनाम-भारद्वाज—

श्रीमद्-अक्षयकुमारशर्मशास्त्रिणा

सम्पादिता

वैष्णवदर्शननिष्णात-

श्रीमद्गौरसुन्दरशर्म-भागवतदर्शनाचार्येण परिरक्षित्वा

संस्कृतसाहित्यपरिषदा प्रकाशिता ।

PRINTED BY A. C. MANDAL AT THE
"SIDDHESWAR PRESS"
29, Nandakumar Choudhury 2nd Lane, Calcutta.

Published by P. Shastri
Secretary, Sankrit Sahitya Parisat,
Shymbazar, Calcutta.

উৎসর্গপত্র

এই গ্রন্থ

স্বনামপ্রসিদ্ধ ভগবদ্ভক্ত

পরলোকগত

ভূপেন্দ্রনাথ বসু এম. এ., বি-এল

মহোদয়ের নামে

উৎসর্গ করা হইল।

—

Swami B. N. Narayan

FOREWORD

The literature of the Vaishnavas in Bengal is very scanty so far as books composed in Sanskrit are concerned. The works on philosophy can be counted on fingers' ends. The present work is one of them. It is an elementary treatise representing the tenets of the school of Sri Chaitanya-Deva, which, though founded on the doctrines of the Madhva school of Vedanta philosophy, is peculiar in many respects. Its author is Baladeva Vidyabhushana. To him several other books are ascribed. He is a prominent figure amongst the Vaishnava philosophers and flourished about three hundred and fifty years ago. There is a commentary on the work, called Kantimala. Its author styles himself 'Vedantavagisha' who is generally identified with one Krishnadeva Vedantavagisa.

As there is no good edition of this important Vaishnava work available, the Sanskrit Sahitya Parishat undertook to publish it together with Kantimala. The editor has added to it a new commentary of his own containing, references etc. Besides, the purport of every paragraph has been given in Bengali for the benefit of Bengali readers.

It is hoped that this publication will interest all students of Indian philosophy.

P. Shastri

Jt, Secretary,

Sanskrit Sahitya Parishat.

April, 1927.

भूमिका

श्रीभगवतो वासुदेवस्थाऽनुकम्पया कान्तिमालाख्यया प्राचीन-
टीकया समन्विता प्रभया समुद्भासिता वङ्गानुवादेन च समलङ्कता
श्रीमद्बलदेवविद्याभूषणविरचिता गौड़ीयवैष्णवदर्शनसारभूता रत्ना-
वलिखिव प्रमेयरत्नावली साम्प्रतं प्रकाशतां नीता । परं स्वल्पविद्येनापि
मया मासेनैकेन विरचितौ प्रभाभिधा काचन टीका वङ्गानुवादश्च ।

भगवत्पूज्यपादजगद्गुरुशङ्कराचार्यमतमवलम्बमानानां तन्मतं
सादरमातिष्ठमानानामस्मादृशां कदाचित् पक्षपातो भवेत् सिद्धान्त-
हानिर्वा घटेतेति गौड़ीयवैष्णवमतं सेवमानः परमभागवतः कश्चन
प.सै.क.त्वेनाऽपेक्षणीय इति सुनिपुणं समीच्याऽन्ते तादृशः कश्चित्
समासादितः । स खलु प्रायेण सर्वेषां विदुषां परिचितः स्वर्गगतनैया-
यिकवर्यानन्दचन्द्रसार्वभौमभट्टाचार्यात्मजो वैष्णवशास्त्रपारावारपारोण-
विविधवैष्णवग्रन्थप्रकाशक-स्वधामगत-सिद्धान्तवाचस्पति-प्रभुपाद-श्याम-
लालगोस्वामिशिष्यः साधकप्रवरो निखिलशास्त्रविशारदो गौड़ीयवैष्णव-
मतनिष्णातः श्रौयुतगौरसुन्दरभागवतदर्शनाचार्यमहाशयो नाम । तस्य
च महात्मनः सङ्गेन तद्गुणपरम्परापरिशौलनेन तत्पाण्डित्य-
चारित्र्यावलोकनेन विनयमधुरव्यवहारेण च नितरामानन्दपाथोनिधौ
निमग्नोऽभूवम् । मासषट्केन च मत्कृतां प्रभाभिधां टीकां वङ्गानु-
वादश्च समालोच्य बहुषु स्थलेषु पूर्तिः सम्पादिता, कुत्रचिदंशविशेषश्च
परिहृतः । सर्वथा तदुपासनाफलमेतदिति सुधौभिर्निर्मलैर्भवि-
तव्यम् ।

आदर्शग्रन्थपरिचयः

ग्रन्थोऽयं प्राक् स्वधामगतप्रभुपादगोकुलचन्द्रगोस्वामिमहाशयेन कान्तिमालया विस्तृतवङ्गानुवादेन चोपेतः १२८४ वङ्गान्दे प्रकाशितः । तेन खलु महात्मना एष ग्रन्थो महता प्रयासेन प्रथमं प्रकाशित इति स सादरमभ्यर्थ्यते । स च साम्प्रतं नैव लभ्यत इति तत्रकाशने सम्य-गायासः क्रियते । ग्रन्थप्रकाशे यतमानानामस्माकं लोचनविषयतां गतो गौड़ीयवैष्णवमठतः प्रकाशितः कान्तिमालाख्यटीका-वङ्गानुवादो-पेतः प्रमेयरत्नावलीनामधेयः कश्चिद् ग्रन्थः । मुद्रणकाले कलि-कातास्थ-एसियाटिक्सोसाइटीभवनाल्लभ्यः कान्तिमालाख्यटीकोपेतो नागराक्षरान्वितो हस्तलिखितः कश्चिदपरो ग्रन्थः । अथ प्रभुपाद-श्रीमद्भक्तुलक्षणगोस्वामिमहाशयसम्पादितोऽन्योऽपि कश्चिदासा-दितः । यथाक्रमं पुस्तकचतुष्टयं 'क' 'ख' 'ग' 'घ' इति नाम्ना-ऽस्मदीयपुस्तके सङ्केतितम् ।

न्यायवैशेषिकमतं जिज्ञासूनां विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतमुक्तावली-समन्वितभाषापरिच्छेद इवाऽहैततत्त्वं प्रविविचूणां सदानन्दयतिशत-वेदान्तसार इव सर्वधेयं प्रमेयरत्नावली गौड़ीयवैष्णवमतं जिज्ञासूनां श्रेयसे प्रभवति ।

अत्र च ग्रन्थकृता नव प्रमेयाणि प्रतिपादितानि । तानि च विस्तरेणात्र वर्तन्त इति तत्र विरम्यते ।

ग्रन्थकृत्यपरिचयः

ग्रन्थकृत्यं वङ्गविभूषणो बलदेवविद्याभूषणो जन्मना वङ्गीय-ब्राह्मणकुलमलञ्चकार । प्रथमे वयसि वर्तमानः स स्वदेशे काव्य-

व्याकरणालङ्कारधर्मशास्त्राणि तथा माध्वसम्प्रदायाद्दर्शनशास्त्राण्यधीत्य
 श्रीवृन्दावनधाम समासाद्य तत्रत्यश्रीमद्द्विष्वनाथचक्रवर्तिनः शिष्यत्व-
 मङ्गीकृत्य ततो भक्तिशास्त्रं शुश्राव । उपनिषदः, ब्रह्मसूत्रं श्रीमद्भग-
 वद्गीता चेति प्रस्थानत्रयम्, एतद्भाष्यकारो हि ब्राह्मण आचार्यपदवीं
 लभते । श्रीकृष्णचैतन्यसम्प्रदाये तद्विधः कश्चित् पुरुषधीरेयो
 नास्तीति श्रीवृन्दावने समवेतैः पण्डितप्रकाण्डैर्नाङ्गीकृतोऽयं सम्प्रदायः
 सनातनत्वेन । महाप्रभुश्रीकृष्णचैतन्यस्तन्मतावलम्बिनश्च श्रीमद्भाग-
 वतमेव ब्रह्मसूत्रभाष्यमिति मन्यमाना नान्यद् भाष्यं विरचितवन्तः ।
 तथापि नैतद्भाष्यलक्षणाक्रान्तमिति ब्रुवाणा अन्ये सम्प्रदाया नाद्रियन्त
 मतमेतदिति वृन्दावनस्थभगवद्गोविन्दनिदेशेन एकेनैव मासेन
 श्रीमद्बलदेवः प्रणिनाय भाष्यमेकं ब्रह्मसूत्रस्य, अतस्तद् गोविन्द-
 भाष्यमिति व्यपदिश्यते ।

बलदेवप्रणीता ग्रन्थाः

अधोलिखितास्तत्कृता ग्रन्थाः साम्प्रतं समुपलभ्यन्ते—

१ । गोविन्दभाष्यम् ।	६ । श्रीमद्भागवतटीका ।
२ । गोविन्दभाष्यटीका ।	१० । विष्णुसहस्रनामभाष्यम् ।
३ । श्रीमद्भगद्गीताभाष्यम् ।	११ । स्तवमालाभाष्यम् ।
४ । उपनिषद्भाष्यम् ।	१२ । लघुभागवतामृतटीका ।
५ । भाष्यपीठकं सिद्धान्तरत्नं वा ।	१३ । षट्सन्दर्भटीका ।
६ । सिद्धान्तरत्नटीका ।	१४ । साहित्यकौमुदी ।
७ । वेदान्तसूत्रमन्तकम् ।	१५ । गोपालतापनीयभाष्यम् ।
८ । प्रमेयरत्नावली ।	१६ । कन्दःकौस्तुभभाष्यम् ।

अधोलिखितास्तत्रणीता ग्रन्था अस्माभिरनुपलब्धाः सन्तीति कश्चिद्
भाषते—

१। सिद्धान्तदर्पणः।

२। काव्यकौस्तुभः।

३। चन्द्रालोकटीका।

४। नाटकचन्द्रिकाटीका।

५। व्याकरणकौमुदी।

अन्ये च तत्रणीता ग्रन्थाः सन्ति न वेति निर्णेतुं नैव शक्यते।
गौड़ीयवैष्णवदर्शनमहामहोरुहस्य वीजमुसं भगवता श्रीकृष्ण-
चैतन्यचन्द्रेण। स च महोरुहोऽङ्कुरितः पल्लवितश्च श्रीरूपसनातनाभ्यां,
श्रीमज्जीवेन कुसुमितः फलितश्च, विश्वनाथबलदेवाभ्यामभिवर्द्धितः।

अनर्थं खलु रत्नमिह जगति प्रादुरभूद् गौड़ीयवैष्णवदर्शनं नाम।
एतदेव रत्नं वङ्गदेशवासिनां निजस्वमिति तत्रैतद्देशीयैर्महान् समादरो
विधेयः। भक्तेः प्रपञ्चोऽस्मिन् मते यादृगुपलभ्यते, न तथान्यत्र
कुत्रचित्।

बलदेवस्य वैश्यत्वनिरासः

कश्चिद् वर्णयति—श्रीमद् बलदेवविद्याभूषणो वैश्यकुले जन्म
परिगृह्य कान्यकुब्जवासिनः विप्रवंशावतंसात् कस्माच्चिद् वैष्णवाद्
दौक्षितो ब्राह्मणत्वमगात्। वृत्तब्राह्मणात् शौकब्राह्मणाः समुप-
जायन्त इति श्रुतिस्मृतिविदो वदन्तीति। सर्वथा मतमेतदुन्मत्तप्रल-
पितमिति सततं प्रेक्षावद्भिरुपेक्षणीयम्। न खलु कश्चिदिह जन्मनि
महता तपसा जात्यन्तरमधिगन्तुमर्हति, शास्त्रे यत्र कुत्रचिदेतादृशो
वचनाभासः परिलक्ष्यते, स तपोमाहात्म्यप्रख्यापकार्यमादरूप इति
न विस्मर्तव्यम्। 'सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमौरसं विद्यात्' इति
स्मरणाद् वृत्तेनान्यो वर्णो ब्राह्मणत्वमधिगन्तुं न शक्नोति। लब्ध-
सत्ताकस्यैव वर्णस्य वृत्तं प्राशस्त्यमापादयति, न तु तद् वर्णत्वप्रयोजकम्।

दानोन्तना ये केचन नास्तिक्यवादमासेवमाना अर्थकामावेव पुरुषार्थं
 ग्रन्थमाणाः सनातनसत्समाजाद् दूरे वर्तमानाः सामाजिकैः कथंकार-
 पुपेक्ष्यमाणा भूदेवप्राधान्यमसहमाना यां काञ्चन जातिमुपनीय
 ब्राह्मणत्वमापादयन्तो हन्त ब्राह्मणचरणरजोलाभेऽक्षमाः प्रतिदिनमव-
 ततेरंधः सोपानमवतरन्तीति ब्राह्मणास्तान् दयन्ताम् । न खलु ब्राह्मणे-
 तरो नरः कोऽप्यद्यापि आचार्यपदवौमधिगच्छतीति श्रूयते । ग्रन्थ-
 कृतो भाषणादपि ब्राह्मणत्वं स्फुटमवगम्यते । तदुक्तं सिद्धान्तरत्ने—

‘गजपतिरनुकम्पासम्पदा यस्य सद्यः

समजनि निरवद्यः सान्द्रमानन्दमृच्छन् ।

निवसतु मम तस्मिन् कृष्णचैतन्यरूपे

मतिरतिमधुरिन्ना दीप्यमाने मुरारौ ॥’ इति ।

अस्य टीकायां ग्रन्थकृदुक्तिर्यथा—

‘कृष्णचैतन्यरूपे शचीसुतात्मनि । मुरारौ कृष्णे । पक्षे परेशतया कृष्ण-
 चैतन्यं निरूपयति मुरारौ तन्नामके स्वपूर्वचतुर्थे ।’ अनेन ग्रन्थकृद्-
 वाक्येनावगम्यते मुरारिरस्य पूर्वचतुर्थपुरुष इति मुरारिर्ब्राह्मणत्वे
 न कोऽपि विवदन्ते प्रेक्षावन्तः । ‘रसिकानन्दमुरारिस्तु भाष्यकृतः
 राञ्चरात्रिकगुरुपारम्पर्येण पूर्वचतुर्थपुरुषः’ इति भाषणन्तु हेयम् ।
 न खलु कश्चिद् गृही स्वपूर्वपुरुषपरिचयमवर्णयित्वा स्वगुरुपूर्वचतुर्थ-
 पुरुषं वर्णयति, न वा कश्चित् परिव्राड् गुरुमनुल्लिख्य गुरुवंशोयचतुर्थ-
 पुरुषनाम स्मरति, सदाचारविरोधात् । अन्यदपि वचनं तस्य
 ब्राह्मणत्वं स्फुटमवगमयति । तदुक्तं ग्रन्थकृता स्वकृतब्रह्मसूत्रभाष्येऽ-
 पशूदाधिकरणे—

‘इह भवति संशयः—वेदविद्यायां शूद्रोऽधिक्रियते न वेति ? तत्र
 मनुष्याधिकारोक्तेरविशेषात् सामर्थ्यादिसत्त्वात् शूद्रेति श्रौतलिङ्गात्
 पुराणादिषु विदुरादीनां ब्रह्मविश्वदर्शनाच्च सोऽधिक्रियते इति प्राप्नो—

‘शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥’ १।३।३४

नेत्यनुवर्तते । तस्यां शूद्रो नाधिक्रियते । कुतः ? हि यस्मात् पौत्रायणस्य जानश्रुतेरब्रह्मज्ञस्य “कम्बर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्ये”ति हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात्तदा ब्रह्मज्ञं रैकं प्रत्याद्रवणात् शुक् सञ्जातेति सूच्यतेऽस्यामाख्यायिकायां, तथा च शोकयोगादेव-शूद्रेऽपि तस्मिन् शूद्रेति सम्बोधनं स्वसार्वज्ञप्रविज्ञापनायैव, न तु चतुर्थ-वर्णत्वादिति ।’

‘संस्कारपरामर्शान्तदभावाभिलापाच्च ।’ १।३।३६। श्रुत्यन्तरे “ऽष्ट-वर्षं ब्राह्मणमुपनयौत तमध्यापयेदेकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्य”मित्य-ध्यापनाय संस्कारविमर्शनात्तत्र ब्राह्मणानामेवाधिकारः । ‘नाग्निर्न यज्ञो न क्रिया न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्ये’ति संस्कारा-भावकथनाच्च शूद्रस्य नाधिकारः, तैवर्णिकबाह्यस्य संस्काराविधानात् संस्कारसापेक्षे वेदपाठे तस्य न सः ।’ इत्यादिग्रन्थकटुक्तेरवगम्यते स ब्राह्मणकुलोत्पन्न इति । ‘ब्राह्मणानामेवाधिकारः’ इति भाषणन्तु अब्राह्मणे कथमपि न सम्भवति । कथं स वैश्यः सन् स्वाधिकारमपे-ङ्गुत्याचार्यपदवीं गृहीत्वाऽध्यापयेत् । न खलु कश्चिदनुन्मत्त एवं भाषितुमुत्सहते । अतस्तेषां दैवब्राह्मण-शौकब्राह्मण-वृत्तब्राह्मणादि-प्रलापोक्तिरपास्ता ।

“सर्वत्राऽस्खलितादेशः सप्तलोकैकदण्डधृक् ।

अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः ॥” इति

श्रीभागवतवचनमुत्पत्त्यैव ब्राह्मणत्वादिकमिति प्रतिपादयति । स्वकृत-वेदान्तस्यमन्तके विप्रपदमप्यस्य ब्राह्मणत्वमुपोदलयति ।

शाङ्करमतेन सहास्य पार्थक्यम्

भगवन्तः श्रीशङ्कराचार्या हि निर्गुणं ब्रह्माङ्गीकुर्वन्ति, श्रीजीव-गोस्वामिपादास्तु ब्रह्मणः स्वरूपशक्तिं मन्यन्ते । सच्चिदानन्दस्वरूपस्य

ब्रह्मणो विशेषणीभूता सन्धिनी-संविद्-ज्ञादिनीरूपा स्वरूपशक्तिः ।
 एतन्मते ब्रह्मसाक्षात्कारादनन्तरं स्वरूपशक्तिवैचित्र्यविशिष्टो भगवत्-
 साक्षात्कारो भवति । शङ्करो हि भगवान् शुद्धज्ञानवादी, स तु
 कर्मसमुच्चितं ज्ञानं नाधिगच्छति ; एतन्मतेऽपि कर्माद्यमिश्रिता
 धृष्टा भक्तिरेवाङ्गीक्रियते ।

रामानुजमतेन सह पार्थक्यम्

रामानुजा जीवन्मुक्तिं नाभ्युपगच्छन्ति, एते तु शङ्करमतवत्
 तामुपाददते । ते ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनः, एते तु न तथा । यथा
 हि रामानुजा चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म मन्यन्ते, एतेऽपि शक्तित्रयविशिष्टं
 परतत्त्वमुररीकुर्वन्ति ।

माध्वमतेन सह पार्थक्यम्

माध्वा हि द्वैतवादिनः । ते जीवस्यास्वातन्त्र्यमणुत्वञ्च, ईश्वरस्य
 स्वातन्त्र्यं विभुत्वञ्च स्वीकुर्वन्ति, एतेऽपि तथा । जीवेश्वरयोस्तु नात्यन्त-
 भेदमाद्रियन्ते, शक्तिशक्तिमतोरभेदादेव । भगवान् श्रीकृष्णचैतन्यः
 सम्प्रदायरक्षणार्थं माध्वसम्प्रदायाद् दौक्षितो बभूव । अत एते
 माध्वमतावलम्बिन इत्यभिधीयन्ते । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रोऽयं वादः ।
 अस्य वेदानुसारित्वं सनातनत्वञ्चावगम्येते पुराणादिषु । माध्वमते
 विष्णोरूपास्यत्वं लक्ष्म्यास्तु जीवकोटित्वम्, एतन्मते लक्ष्मीरञ्जित-
 वामांशः श्रीभगवान्, इति साध्यांशे भेदः । साधनांशेऽपि तथा ।
 माध्वमते कर्ममिश्रभक्त्या भगवत्सान्निध्यलाभः, एतन्मते तु निर्गुणा-
 पर्य्यायशुद्धभक्त्या विचित्रलीलादिविशिष्टभगवत्सेवाप्राप्तिः । माध्व-
 मते भक्तेषु विप्रभक्तानामेव मोक्षः, एतन्मते भक्तमात्राणामेव भगवत्-
 साक्षात्काररूपा मुक्तिः । माध्वमते तप्तमुद्राधारणम्, एतन्मते चन्द-
 नादिना मुद्राधारणम् । माध्वरामानुजमते ऐश्वर्यप्रधानभक्तेः प्राधान्यम्,

एतन्मते माधुर्यप्रधानभक्तेरेव । माध्वमते भक्तेषु देवा सुख्याः, एतन्मते तु ब्रजस्थनित्यपरिकरा एव ।

वल्लभमतेन सह पार्थक्यम्

वल्लभाचार्या हि शुद्धाद्वैतवादिनो वास्तव्यप्रधानां भक्तिमङ्गीकुर्वन्ति, एते तु माधुर्यप्रधानामिव । वल्लभमते ब्रजपरिकराणां मुख्यत्वम्, एतन्मतेऽपि तथा ।

निम्बार्कमतेन सह पार्थक्यम्

निम्बार्कास्तु भेदाभेदवादिनः, एतेऽचिन्त्यभेदाभेदवादिनः । माध्वा रामानुजाश्च वैकुण्ठपतेर्नारायणस्य पारम्यम्, अन्येषां वासुदेवादीनां तद्विलासरूपत्वमङ्गीकुर्वन्ति । वल्लभ-निम्बार्क-श्रीकृष्णचैतन्यदेवास्तु गोलोकाधिपतेः श्रीकृष्णस्य पारम्यमन्येषां विष्णादीनां तद्विलासरूपत्वं प्रतिपादयन्ति ।

गौडीयवैष्णवमतस्य वैशिष्ट्यम्

यथा चिन्तामणिः स्वयमविकृतः सन् सुवर्णादिकमभिलषितं विविधं वस्तु प्रसूते, तथाविच्युतस्वभावाद् भगवतः सर्वं जगदुत्पद्यते । यथा सांख्यमतसिद्धा प्रकृतिर्जगद्रूपेण परिणमते, न तथा भगवान् । अपरञ्च वैशिष्ट्यं तत्र प्रागभिहितम् ।

अस्य वैदिकत्वम्

नैतन्मतं पुरुषविशेषेणोहितमिति मन्तव्यमनादिकालात् प्रभृतिः सम्प्रदायक्रमेण मतमेतत् प्रवृत्तमित्यस्य वैदिकत्वमङ्गीकर्तव्यमनादित्वञ्च । श्रीकृष्णो भगवानस्य सम्प्रदायस्य पूर्वाचार्यः । गुरुपरम्परा तु अन्यकृता प्रदर्शिताऽस्मिन् ग्रन्थे ।

जीवगोस्वामि-बलदेवयोर्मतभेदः

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिपादाः श्रीभगवतोऽचिन्त्यशक्तिमेवाङ्गीकुर्वन्तः स्वपक्षं स्थापितवन्तः । बलदेवमहाभागास्तु मध्वान्तर्गतं विशेषपदार्थ-मवलम्ब्य स्वमतमुरौचक्रुः । यद्यप्युभयोराचार्ययोरंशविशेषे पार्थक्यं परिदृश्यते, तथापि चरमावस्थायामैक्यमवसीयते । यथा जीव-गोस्वामिपादाः श्रीकृष्णसेवोपयोगिपार्षदत्वमिच्छन्ति, तथा एतेऽपि ।

अचिन्त्यभेदाभेदवादः

अचिन्त्यभेदाभेदवाद एव गौड़ीयवैष्णवसम्प्रदायसम्मतः । यद्यपि जीवगोस्वामिपादैरयं वादः स्वीकृतः, तथापि ग्रन्थकृता विद्याभूषणेन नायं खण्डितः, विशेषस्वतिरिक्तः समादृतः । तदुक्तं जीवगोस्वामिभिः भगवत्सन्दर्भे—‘लोके हि सर्वेषां भावानां मणिमन्त्रादीनां शक्तयः अचिन्त्यज्ञानगोचराः—अचिन्त्यं तर्कासहं यज् ज्ञानं कार्यान्यथानुप-पत्तिप्रमाणकं, तस्य गोचराः सन्ति । यद्वा भिन्नाभिन्नत्वादिविकल्पै-श्चिन्तयितुमशक्याः केवलमर्थापत्तिज्ञानगोचराः सन्ति’ इति ।

सर्वसंवादिन्यां भगवत्सन्दर्भानुव्याख्यायां—

‘तस्मात् स्वरूपादभिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वाद् भेदः, भिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वाद्भेदश्च प्रतीयत इति शक्तिशक्तिमतोर्भेदाभेदावेवा-ङ्गीकृतौ तौ चाचिन्त्यावि’ति ।

सर्वसंवादिन्यां परमात्मसन्दर्भानुव्याख्यायामपि—

‘स्वमते त्वचिन्त्यभेदाभेदावेवाचिन्त्यशक्तित्वात् ।’ इति

तदुक्तं ग्रन्थकृता सिद्धान्तरत्ने प्रथमपादे—

‘विशेषस्त्ववश्यं स्वीकार्यः । स च भेदप्रतिनिधिर्भेदाभावेऽपि भेद-कार्यस्य धर्मधर्मिव्यवहारस्य सत्यादिशब्दापर्यायतायाश्च निर्वर्तकः । इतरथा सत्ता सती, भेदो भिन्नः, कालः सर्वदास्ति, देशः सर्वत्रेत्य-

बाधितश्रवहारानुपपत्तिः । परेषामप्यावश्यकस्तत्स्वीकारः, इतरथा
 “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म,” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्यादिषु स्वरूपमात्र-
 बोधकानां विज्ञानादिशब्दानां पर्यायतापत्तिः, भ्रमाधिष्ठानत्वादिना
 चैतन्यस्य सर्वदा तदभिन्नानन्दादेरिदानीमप्रकाशानुपपत्तिश्च ।
 इत्यमयोराचार्ययोर्वाक्यजातं समालोच्यैवमवगम्यतेऽचिन्त्यभेदाभेदवाद
 उभयसम्मतः । अन्यदपि रहस्यं सुधीभिर्विभाव्यम् ।

गौड़ीयवैष्णवमतसंचेपः

तदुक्तं गौड़ीयसम्प्रदायाचार्येण श्रीमद्भागवतटोकाकारश्रीश्रीनाथ-
 चक्रवर्तिना—

‘श्राराधो भगवान् व्रजेशतनयस्तद्धामं वृन्दावनं
 रम्या काचिदुपासना व्रजबधुवर्गेण या कल्पिता ।
 शास्त्रं भागवतं प्रमाणममलं प्रेमा पुमर्थो महान्
 श्रोचैतन्यमहाप्रभोर्मतमिदं तत्रादरो नः परः ॥’ इति ।

ग्रन्थकृदाविर्भावकालः

एवंविधा सम्प्रदायपरम्परागता काचिदाख्यायिकाऽस्माभिः श्रूयते
 यद् जयपुराधिपतौ जयसिंहे राज्यं शासति तत्परिषदि गोविन्ददेव-
 सेवाधिकार-गल्तापीठाधिपत्यनिर्णयाय विविधवैष्णवसम्प्रदायपण्डि-
 तानां सम्मेलनमभवत् । तत्रापरसम्प्रदायिभिः पण्डितवरैर्नरपति-
 रवबोधितो गौड़ीयवैष्णवसम्प्रदाये प्रस्थानत्रयभाष्यकृत् कश्चिदाचार्यो
 नास्तौति न तत्सम्प्रदायो गोविन्ददेवसेवाधिकारं गल्तापीठाधिपत्यञ्च
 लब्धुमर्हतीति प्रत्यपद्यत । अथ विद्याविभूषणः श्रीमान् विद्याभूषणस्तत्र
 विचारनैपुण्यं प्रदर्श्य गौड़ीयवैष्णवसम्प्रदायभाष्यमस्तौति वभाषे । ततो
 भाष्यप्रदर्शनार्थमभिधीयमानः श्रीगोविन्दैकान्तो स गोविन्दचरणशरण-
 मुपागमत् । स्वप्ने गोविन्देनादिष्टः श्रीमान् ग्रन्थकृदेकेनैव मासेन ब्रह्म-

सूत्रभाष्यं व्यरचयत् । ततश्च तद् गोविन्दभाष्यमिति व्यपदिश्यते ।
गोविन्दभाष्यस्यान्तिमश्लोक एतस्या याथार्थ्यं प्रमाणयति—

‘विद्यारूपं भूषणं मे प्रदाय
ख्यातिं निन्द्य तेन यो मामुदारः ।
श्रीगोविन्दस्वप्ननिर्दिष्टभाष्यो
राधाबन्धुर्बन्धुराङ्गः स जीयात् ॥’ इति ।

स खलु श्रीरूपसनातनयोर्गोस्वामिप्रवरयोरर्वाक्तान इति तद्भाषणादेवा-
वगम्यते—

‘गोविन्दाभिधमिन्दिराश्रितपदं हस्तस्थरत्नादिवत्
तत्त्वं तत्त्वविदुत्तमौ च्छितितले यौ दर्शयाञ्चक्रतुः ।
मायावादमहाम्बकारपटलोसत्पुष्पवन्तौ सदा
तौ श्रीरूपसनातनौ विरचिताश्चर्यौ सुवर्यौ सुमः ॥’ इति ।

आसीत् किल श्रीमद्रूपगोस्वामी होसेननामधेयस्य वङ्गाधिपतेर्यवन-
राजस्य मन्त्रीति ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिपादाः श्रीमद्रूपगोस्वामिशिष्या भ्रातृतनया-
श्चेति सर्वजनविदितमेतत् । ग्रन्थकृद्दचनात् श्रीमज्जीवगोस्वामिविर-
चितषट्सन्दर्भटीकाप्रणयनाच्च ततोऽप्यधस्तान इति स्फुटमवगम्यते ।
तत्र स्ववचनं यथा—

‘यः साङ्ख्यप्रज्ञेन कुतर्कपांशुना
विवर्तगर्तेन च लुप्तदीधितिम् ।
शुद्धं व्यधाद्वाक्सुधया महेश्वरं
कृष्णं स जीवः प्रभुरस्ति नो गतिः ॥’ इति

कृन्दःकौस्तुभादिग्रन्थप्रणेता श्रीराधादामोदरदासो ग्रन्थकृद्गुरु-
रिति तत्कृतभाष्योक्तेरवगम्यते—

‘अर्चितनयनानन्दो राधादामोदरो गुरुर्जीयात्

... ..
 श्रीराधादामोदरशिष्यो विद्याभूषणो नाम्ना

छन्दःकौस्तुभशास्त्रे भाष्यमिदं सम्प्रति व्यदधात् ॥' इति ।

न चायमब्राह्मण इति मन्तव्यं, कालिदास-हरिदासादिवद् राधा-
 दामोदरदास इति तन्नामधेयसम्भवात् । दासस्योपाधित्वेऽपि तस्य
 तालव्यान्तत्वं, किञ्च साम्प्रतमुत्कले दाशोपाधिका बहवो ब्राह्मणाः
 सन्ति, तथाच नायमब्राह्मणः ।

साहित्यकौमुद्यां ग्रन्थकृतोऽन्तिमः श्लोकः—

'आनन्दयति श्यामां रसिकान्नयनानि स्वधामानि च
 विस्मापकदामोदरलोलोऽवतु नः स गोविन्दः ॥' इति ।

कृष्णानन्दिनीतिप्रसिद्धायां तट्टीकायामपि—

'श्रीदामोदरस्य निजगुरोरपि विस्मापकसौन्दर्यत्वात्तथोक्तम् ।' इति ।

ग्रन्थकारो जयपुरराजस्य जयसिंहस्य सदसि पण्डितैः साङ्गं विचा-
 रार्थमराजत । तत्र स गौड़ीयवैष्णवसम्प्रदायप्राधान्यं स्थापयामास ।
 ततः प्रभृति तत्र गौड़ीयवैष्णवसम्प्रदायः पूज्यते । षोडशशकाब्दे
 राजा जयसिंहो राज्यमकरोदिति ग्रन्थकृतोऽपि तादृशः कालः
 स्वीकर्तव्यः ।

टीकाकृतपरिचयः

कान्तिमालाभिधा संचिप्ता टीका टिप्पणी वा विरचिता केनचिद्
 वेदान्तवागीशेन । संचिप्ताप्येषा न स्वमतं व्यभिचरति । टीकाया
 अन्तिमश्लोकस्तावत् टीकाकृतं वेदान्तवागीशोपाधिना परिचाययति ।
 कस्यचिन्मतते कृष्णदेववेदान्तवागीश इति तन्नामधेयम् । अस्माभिरपि
 तदेव नाम परिगृह्येतम् । यत्र नान्नि विशयस्तत्राऽपरः परिचयो
 दुर्लभ एव ।

कृतज्ञताप्रकाशः

विविधभाषातत्त्वज्ञश्रीमद् अमूल्यचरणघोषविद्याभूषणमहाशयो
 हस्तलिखितपुस्तकादिसाहाय्येन सम्यगस्मदुपकारकः संवृत्तः, अतः
 स सुधीवरः सततमाशिषाऽभिनन्द्यते । पण्डितवर्यश्रीयुत-कालीपद-
 तर्काचार्यमहाशयो लब्धाभ्युदयः श्रीयुतचिन्ताहरणकाश्यतोर्य एम्, ए,
 महोदयश्च विविधविषयोपदेशेनास्माननुगृहीतवन्तौ । तावपि सादर-
 मभ्यर्थेते इति शम् ।

आश्रव—

श्रीमद् अक्षयकुमारशर्मा ।

—

प्रमेयरत्नावलीविषयसूची

प्रथमप्रमेये—

विषयाः	पृष्ठे
१। मङ्गलाचरणम्—	
(क) गोविन्द-गोपीनाथ-मदनगोपालजयाशंसनरूपा प्रणतिः	१
(ख) नित्यानन्दाद्वैतचैतन्यवन्दनम् ...	३
(ग) आनन्दतीर्थापरनाममध्वमुनिप्रणामः ...	५
(घ) गुरुपरम्पराध्यानकतंव्यता तत्फलवर्णनञ्च ...	६
२। सम्प्रदायविहीनमन्त्रवैफल्यकथनम् ...	७
३। कलौ वैष्णवचतुःसम्प्रदायकथनम् ...	७
४। वैष्णवाचार्यचतुष्टयनामसङ्कीर्तनम् ...	८
५। गुरुपारम्पर्यकथनम् ...	८
६। नवविधप्रमेयनामनिर्देशः ...	१०
७। श्रीविष्णोः परतमत्वे श्रुति-स्मृतिप्रमाणप्रदर्शनम् ...	१४-१६
८। श्रीविष्णुपारतम्यहेतुसमूहप्रदर्शनम् ...	१७
९। श्रीकृष्णस्य सर्वहेतुत्वकथनम् ...	१८
१०। श्रीकृष्णस्य चैतन्यानन्दस्वरूपत्वप्रतिपादनम् ...	२०
११। श्रीकृष्णस्य विज्ञानसुखरूपत्वे युक्तिप्रदर्शनम् ...	२१
१२। चित्सुखरूपस्यैव श्रीकृष्णस्य मूर्तत्वकथनम् ...	२३
१३। भगवद्देहिदेहिभेदाभावप्रदर्शनम् ...	२३
१४। मूर्तस्यैव भगवतो विभुत्वप्रतिपादनम् ...	२५
१५। मूर्तस्यैव विभुत्वे प्रमाणप्रदर्शनम् ...	२६
१६। भगवतोऽचिन्त्यशक्तैर्योगत्वकथनम् ...	३१
१७। भगवतः सर्वज्ञत्वे श्रौतप्रमाणप्रदर्शनम् ...	३२
१८। भगवतः प्रभुत्व-सुहृत्व-ज्ञानदत्व-मोचकत्वप्रतिपादनम् ...	३३-३५
१९। भगवतो माधुर्यप्रतिपादनम् ...	३५

विषयाः

पृष्ठे

२० ।	विशेषपदार्थस्थापनम्	३७
२१ ।	धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदखण्डनम्	३७
२२ ।	तत्र प्रमाणप्रदर्शनम्	३८
२३ ।	श्रीविष्णोर्नित्यलक्ष्मीकत्वप्रतिपादनम्	३९
२४ ।	श्रीविष्णोः शक्तित्रयकथनम्	४०
२५ ।	श्रीविष्णोः परा शक्तिः श्रीस्तदभिन्नो भगवानिति कथनम्	४०
२६ ।	श्रीविष्णोः स्वरूपशक्तिकथनम्	४१-४२
२७ ।	परायाः शक्तेस्त्रिवृत्तकथनम्	४४
२८ ।	एकस्यैव विष्णोर्बहु रूपत्वप्रतिपादनम्	४५-४७
२९ ।	श्रीविष्णोः परिपूर्णत्वम्	४८
३० ।	भगवतो नित्याप्राकृतदेहत्वकथनम्	५०
३१ ।	श्रियाः परिपूर्णत्वकथनम्	५१
३२ ।	पूर्णत्वेऽपि भगवदवताराणां तारतम्यप्रतिपादनम्	५३
३३ ।	श्रियास्तारतम्यप्रतिपादनम्	५५
३४ ।	भगवद्भाम्नी नित्यत्वाप्राकृतत्वकथनम्	५६-६२
३५ ।	भगवल्लीलानित्यत्वकथनम्	६३-६४
३६ ।	भगवत्कर्म-नित्यत्वसाधनम्	६५-६७

द्वितीयप्रमेये—

१ ।	भगवतः श्रीहरेरखिलान्नायवेद्यत्वकथनम्	६८
२ ।	श्रीहरौ सर्वशास्त्रतात्पर्यवर्णनम्	६९
३ ।	वेदान्तानां साक्षाद्भगवत्प्रतिपादकत्वमन्वेषां वेदभागानाञ्च परम्परयेति वर्णनम्	७०
४ ।	अवाच्यत्वश्रुतिस्तात्पर्यनिर्णयः	७१
५ ।	ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वखण्डनम्	७३
६ ।	ब्रह्मणः शब्दावाच्यत्वे लक्ष्यताभावकथनम्	७३

विषयाः

पृष्ठ

तृतीयप्रमेये—

१।	विश्वसत्यत्वप्रतिपादनम्	७५
२।	असच्छ्रुतेर्वैराग्यार्थत्वकथनम्	७५
३।	शक्तियोगेन ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामित्वकथनम्	७६
४।	'आत्मा वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुतेस्तात्पर्यकथनम्	८०

चतुर्थप्रमेये—

१।	विष्णुतो जीवानां भेदकथनम्	८१
२।	तत्र भेदे श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम्	८१-८२
३।	भेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गप्रदर्शनम्	८३
४।	जीवब्रह्मैक्यखण्डनम्	८६
५।	भेदनित्यत्वकथनम्	८६
६।	जगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्यश्रुतेरुपपादनम्	८८-९१
७।	प्रतिविम्बपरिच्छेदेवादखण्डनम्	९२
८।	ब्रह्माद्वैतभेदाभेदपक्षे दोषप्रदर्शनम्	९३
९।	निर्गुणब्रह्मवादखण्डनम्	९४

पञ्चमप्रमेये—

१।	जीवानां भगवद्दासत्वकथनम्	९५
२।	तत्र श्रौतस्मार्तप्रमाणप्रदर्शनम्	९५-९७

षष्ठप्रमेये—

१।	जीवानां तारतम्यकथनम्	९८
२।	जीवाणुत्व-चैतन्य-ज्ञानित्वादि-प्रतिपादनम्	९८-१००
३।	जीवानां देहव्यापिचैतन्यगुणत्वकथनम्	१००-१०१
४।	चैतन्यगुणनित्यत्वप्रतिपादनम्	१०२
५।	कर्मभेदेन भक्तिभेदेन च जीवभेदकथनम्	१०३

सप्तमप्रमेये—

१।	श्रीकृष्णप्राप्तेर्भोक्तृत्वप्रतिपादनम्	१०६
----	---	-----	-----	-----

विषयाः

पृष्ठे

२। श्रीरामाद्युपासकानाञ्च मोक्षत्वप्रतिपादनम्	...	१०६
---	-----	-----

अष्टमप्रमेये—

१। एकान्तभक्तेर्भौक्षहेतुत्वकथनम्	...	१०७
२। भक्तिस्वरूपनिरूपणम्	...	१०७-१०८
३। नवलक्षणभक्तिकथनम्	...	१०८-११२
४। देवभावेन साधुसेवया गुरुसेवया च भक्तिप्राप्तिकथनम्	...	११३-११६
५। पञ्चसंस्काराणां द्विविधभक्तेश्च श्रीहरिप्राप्तिसाधनत्वकथनम्	...	११७
६। पञ्चसंस्कारप्रतिपादनम्	...	११७-१२०
७। नवधाभक्तेर्विधिरुचिभेदेन द्वैविध्यकथनम्	...	१२१
८। भक्तिभेदेन भजनीयभेदकथनम्	...	१२२
९। तुल्यश्चत्यादिपूजनकथनम्	...	१२३
१०। अरुणोदयविद्धहरिवासरस्य त्याज्यत्वप्रतिपादनम्	...	१२३
११। सूर्योदये सप्तमीविद्धजन्माष्टम्यादित्यागकथनम्	...	१२३
१२। त्रिविधभक्त्यधिकारिवर्णनम्	...	१२५
१३। दशनामापराधवर्जनकथनम्	...	१२५
१४। भक्तिवैशिष्ट्ये न फलवैशिष्ट्यम्	...	१२७-१२८

नवमप्रमेये—

१। प्रमाणत्विक्त्वकथनम्	...	१२८
२। प्रत्यक्षानुमानशब्दानामेव प्रमाणत्वप्रतिपादनम्	...	१२८
३। श्रीभागवतोक्त-प्रमाणचतुष्टयस्य त्रैविध्येऽन्तर्भावकथनम्	...	१२८
४। शब्दसाधिव्येन प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाजनकत्वकथनम्	...	१२८
५। तयोरस्वातन्त्र्यप्रतिपादनम्	...	१२८
६। अनुकूलतर्कस्वीकारकथनम्	...	१३०
७। शुष्कतर्कवर्जनत्वप्रतिपादनम्	...	१३०
८। श्रुतिमुख्यत्वकथनम्	...	१३४

विषयाः

पृष्ठे

उपसंहारः—

१ । माध्वमते नवप्रमेयप्रतिपादनम्	१३५
२ । ग्रन्थोपादेयत्ववर्णनम्	१३६
३ । श्रीचैतन्यवन्दनम्	१५७

प्रमेयरत्नावलीधृतानां ग्रन्थानां नामानि ।

पद्मपुराणम् ।

श्रीगोपालपूर्वतापनीयोपनिषत् ।

श्वेताश्वतरोपनिषत् ।

कठोपनिषत् ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

श्रीगोपालोत्तरतापनीयोपनिषत् ।

मुण्डकोपनिषत् ।

श्रीमद्भागवतम् ।

तैत्तिरीयोपनिषत् ।

नारदपञ्चरात्रम् ।

विष्णुपुराणम् ।

महावाराहपुराणम् ।

अथर्वोपनिषत् ।

गौतमीयतन्त्रम् ।

छान्दोग्योपनिषत् ।

ऋग्वेदः ।

ब्रह्मसंहिता ।

हरिवंशः ।

ईशावास्योपनिषत् ।

महाभारतम् ।

स्मृतिः ।

प्रश्नोपनिषत् ।

ब्रह्मसूत्रम् ।

कौथुभोपनिषत् ।

प्रमेयरत्नावली

प्रथमप्रमेयम्

मङ्गलाचरणम्

(१)

जयति श्रीगोविन्दो गोपीनाथः स मदनगोपालः ।
वक्ष्यामि यस्य कृपया प्रमेयरत्नावलीं सूक्ष्माम् ॥ १

कान्तिमाला

(२)

गौड़ीदयमुपयातस्तमः समस्तं निहन्ति यो युगपत् ।

ज्योतिषयोऽतिशीतः पीतस्तमुपास्महे कृताञ्जलयः ॥ १

विद्याभूषणापरनाम्ना बलदेवेन श्रीगोविन्दैकान्तिना ब्रह्मसूत्रेषु गोविन्दभाष्याभिधानं व्याख्यानं विरचितम् । अथ कैश्चिच्छिष्यैर्भाष्यप्रमेयाणि परिपृष्टः स तानि संचेपाद् वक्ष्यन् निर्विघ्नायै तत्पूर्तये मङ्गलमाचरति—जयतीति । कौटुम्भः श्रीगोविन्द इत्याह—गोपीनाथो बल्लवीकान्तः, मदयति मनांसि भक्तानामिति मदनः, गाः पालयतीति गोपालः, ततः कर्म-धारयः । स्फुटार्थमन्यत् । श्लेषेण वृन्दाटवौमधिष्ठितानां श्रीगोविन्दादिसंज्ञानां निखिलचैतन्य-भक्ताभीष्टानां त्रयाणामर्चावताराणां जयाशंसनम् । उभयतः (३) प्रणतिलक्षणमङ्गलं कृतं जयतिना तस्याच्चेपात् ॥ १

प्रभा

प्रणम्य सच्चिदानन्दं जगतामीश्वरं हरिम् ।

परतत्त्वप्रकाशार्था मेयरत्नावलेः प्रभा ॥

(१) मूलश्लोकोपरि—श्यामसुन्दरी जयति इति पाठः 'ग' पुस्तके दृश्यते ।

(२) कान्तिमालाटीकाया आदौ श्रीगणेशाय नमः इति 'ग' पुस्तके ।

(३) उभय—इति 'ग' पुस्तके ।

भारद्वाजिन विप्रेण श्रीमदक्षयशर्मणा ।

बालानामवबोधाय स्फुटं व्याकीर्यते मया ॥

अथ श्रीगोविन्दैकान्ती विश्ववैष्णवराजसभासभाजनभाजनं निखिल-
शास्त्रार्थसारज्ञो गौडविभूषणो विद्याभूषणोपनामकस्तत्रभवान् ग्रन्थकृच्छ्रीमान्
बलदेवः श्रीगोविन्दकृपया गोविन्दभाष्याभिधानं ब्रह्मसूत्रव्याख्यानं विरचय्य
मन्दमतौनां विनेयानां हिताय संचेषेण माध्वमतानुगत-गोविन्दभाष्यप्रमेयाणि
वक्तुकामो निर्विघ्नं ग्रन्थसमाप्तये विघ्ननिवृत्तये वा मङ्गलमाचरति—जयतीति ।
श्रीगोविन्दः श्रीगोपाललीलः, अनन सुखसेव्यत्वं सूचते, जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । यद्यपि—

दिग्-दृष्टि-दीधिति-स्वर्ग-वज्र-वाग्-बाण-वारिषु ।

भूमौ पशौ च विद्वद्भिर्गोशब्दो दशसु स्मृतः ॥ इति

कोषोक्तेः, 'गोभूमिवेदविदि' त्यादिश्रौतनिरुक्तेरर्थान्तरमप्यस्ति, तथापि
'महेन्द्रमदभित् प्रीयान्न इन्द्रो गवाम् [भा० १०।२६।२५] इति शुकोक्तेस्तथा
व्याख्यातम् । स कीदृश इत्याह—गोपीनाथ इति । गोपीनामानन्दचिन्मय-
रसप्रतिभावितानां क्लादिनीवृत्तिरूपाणां गोपदेवीनां नाथः स्वामी । तथाहि
गोपालपूर्वतापनीयोपनिषदि—'तद्द् होवाच ब्राह्मणः कृष्णो वै परमं दैवतं,
गोविन्दान्मृत्युर्विभेति, गोपीजनवल्गुभञ्जनेन तज् ज्ञातं भवति स्वाहेदं
संसरति' । १ । इति । 'स वो हि स्वामी भवति' इति गोपालोत्तरतापनीय-
श्रुतेः । 'अनेकजन्मसिद्धानां गोपीनां पतिरेव सः' इति गौतमीयतन्त्राच्च ।
तदनुगततया ताद्रूप्येणोपासनयाऽन्येषामपि तत्प्राप्तिर्भवतीति सूचितम् । स
च मदनगोपालः, मदयति चेतांसि ब्रह्मरुद्रादीनां भगवद्भक्तानामिति मदनः ।
तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

'सवनशस्तदुपचार्यं सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।

कवय आनतकन्धरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चितचित्ताः ॥' १०।३५।१५ इति

मदनश्चासौ गोपालश्चेति मदनगोपालः । यद्यपि पूर्वाचार्यमाध्वमते स्वतन्त्र-
मस्वतन्त्रश्चेति तत्त्वद्वयं, तच्च प्रमेयं, तथाप्यवान्तरप्रमेयभेदेनात्र बहुत्वम् । ननु
'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि' इति न्यायेन प्रमेयनिरूपणार्थं प्रागेव प्रमाणा-

प्रथमप्रमेयम् ।

सत्त्वमावश्यकं, न च तदत्र प्रतिपादितमतो न्यूनतेति चेन्न, प्रत्यक्षानुमाना-
गमाख्यप्रमाणत्रयाणामलाङ्गीकारादाद्ययोर्वासुदेवे परे तत्त्वेऽसम्भवादागमैक-
गम्यत्वाच्च तस्य, तच्च प्रतिपादयिष्यते ग्रन्थकृता स्वयमेव । प्रमाणप्रमेययोः
प्रमेयस्यैवाभ्यर्हितत्वात् प्राधान्येन तन्निरूप्यते ग्रन्थनाम्ना संकीर्त्यते च ।
वक्ष्यति च 'प्रमाणं प्रत्यक्षादित्यच्च' इति प्रमाणात्रित्वम् ॥ १

वङ्गाशुवाप

गोपीगणेर पति, मदनगोपाल, भक्तबृन्देर चित्तार्कषक, गोपालक
श्रीगोविन्द सर्वविध उरुर्ष लाभ करिषा विराज करितेछेन । ठाँहार उद्देशे
आमादेर प्रणिपात, ठाँहारइ कृपाय श्रुत् प्रमेय अर्थां प्रतिपाद्य पदार्थरूप
रङ्गमभू विवृत करिव ॥ १

भक्त्याभासेनापि तोषं दधाने
धर्माध्यक्षे विश्वनिस्तारिनाम्नि ।
नित्यानन्दाद्वैतचतन्यरूपे
तत्त्वे तस्मिन्नित्यमास्तां रतिर्नः ॥ २

कान्तिमाला

पुनरपि तत्र रतिप्राथम्यं मङ्गलमाह—भक्त्येति । तत्त्वे परमात्मनि कृष्णे 'तत्त्वं वाक्य-
प्रभेदे स्यात् स्वरूपे परमात्मनि' इति विश्वः । कौटुशीत्याह—भक्त्याभासेनापौति । यथा
पुत्रोद्देशेन नामोच्चारयत्यजामिले तुष्टिर्दृष्टा । धर्माणामध्यक्षे प्रवर्तके । नित्य आनन्दो यस्य
तन्नित्यानन्दश्च, नास्ति द्वैतं देहदेहिभेदो यस्य तदद्वैतश्च, चैतन्यं विज्ञानश्चेति कर्मधारयः,
तद्रूपे तदात्मके । पक्षे, कलावस्त्रिन् श्रीकृष्णो बलदेवेन महाविष्णोरवतारेण च सद्दितो
(१) जनानुद्धर्तुमवतार । तत्र श्रीकृष्णस्य चैतन्य इति बलदेवस्य (२) नित्यानन्द इति महा-
विष्णोरवतारस्याऽद्वैत (३) इति नामाऽभूत् । तस्मिन् चिरूपे तत्त्वे नो रतिर्नित्यमास्ताम् ।
अन्यत् प्राग्बत्, प्रमाणं त्वत्कारयत्याद् याद्यम् ॥ २

(१) सङ्घर्षेण शम्भुना च सद्दितः—इति 'क' तथा 'ग' पुस्तके च पाठः ।

(२) सङ्घर्षणस्य—इति 'क' तथा 'ग' पुस्तके ।

(३) शम्भोस्त्वद्वैतः—इति 'क' तथा 'ग' पुस्तके ।

प्रभा

विषयवैमुख्येन भगवति परे तत्त्वे रतिं प्रार्थयति—भक्त्याभासेनेति । यद्यप्यनन्यया भक्त्यैव भगवान् प्राप्तव्यः, 'भक्त्या त्वनन्यया लभ्योऽहमेवंविधोऽर्जुन !' [११।५४] इत्यादि श्लोमद्भगवन्नोतास्मरणात्, तथापि भक्त्यभासेन भक्तिप्रतिरूपकेण, न तु वास्तवभक्त्या, भक्तिस्तु आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनरूपा, सा चेन्न सम्भवेत्, तथापि 'विक्रुश्य पुत्र मघवान् यदजामिलोऽपि, नारायणेति स्त्रियमाण इयाय मुक्तिम्' [भा० ६।३।२४] इत्युक्तदिशाऽन्यव्यपदेशेन भगवन्नामोच्चारणरूपेण भक्त्याभासेनेत्यर्थः । भक्त्याभासत्वं नाम कृष्णान्यतात्पर्येणानुशीलनत्वम् । तोषं प्रीतिं दधाने धारयति, धर्माध्यक्षे धर्मस्य भगवद्भक्तिलक्षणस्याध्यक्षे प्रवर्तके । विश्वनिस्तारिनाम्नि—विश्वान् जनान् निस्तारयितुं शीलमस्येति विश्वनिस्तारि, तादृशं नाम यस्मिन् । नित्योऽप्राकृत आनन्दो यस्मिन् स नित्यानन्दः, नास्ति द्वैतं हरिणा सह भेदो यस्य सोऽद्वैतः, ताभ्यां विलाससांशाभ्यां यत् श्रौकृष्णचैतन्याख्यतत्त्वं तस्मिन् । तस्मिन् शास्त्रप्रसिद्धे स्वयंरूपाख्ये तत्त्वे परमार्थवस्तुनि नोऽस्माकं, बहुवचनं शिष्याभिप्रायेण । नित्यमविरतं यथा स्यात् तथा रती रत्यपरपर्याया भावभक्तिरित्यर्थः, आस्तामस्तु—इति प्रार्थना । नित्यानन्देत्यनेन प्राकृतानन्दस्य व्यवच्छेदः । न चानन्दस्य गुणत्वाद् गुणवती द्रव्यस्य घटादिषदनित्यत्वप्रसङ्गः, निर्गुणश्रुतीनां प्राकृतद्वैयगुणनिषेधपरत्वादप्राकृतगुणानां तत्र सत्त्वात्, अन्यथा 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्', 'यदात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मकश्च', 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गूढाम्' इत्यादयः श्रुतयः—

'मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।

सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः ॥' [भा० ११।१३।४०] इति

'नमः सर्वगुणातीतषड्गुणायादिवेधसे ।' [नारदपञ्चरात्रम्] इति

'गुणैः स्वरूपभूतैस्तु गुण्यसौ हरिरीश्वरः ।

न विष्णुर्न च मुक्तानां कापि भिन्नगुणो मतः ॥' [ब्रह्मतर्कः] इति

'एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ।

प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचित् ॥' [भा०१।११६।३०]

इति च स्मृतयो व्याकुप्येरन् ॥ २

ब्रह्मानुवाद

यिनि भक्त्याभासेर द्वारां श्रीतिविधान करेन, यांशर श्रीमुखारविन्दविनिःसृत कृष्णादिनाम श्रवण करिशा लोक संसार हईते निस्तार नाभ करेन, सेई नित्यानन्द ओ अर्देवतसमन्वित श्रीकृष्णैचतञ्जरूप तश्चे आमामेदर सरुवदा श्रीति थाकुक । अनुकूलभावे कृष्णानुशीलनेर नाम भक्ति, कृष्णभिन्नतांपर्ये अनुशीलनेर नाम भक्त्याभास, येमन अजामिल पुत्रेर उद्देशे भगवानेर नाम उच्चारण करिशा मुक्ति नाभ करिशाछेन ॥ २

आनन्दतीर्थनामा सुखमयधामा यतिर्जीयात् ।

संसारार्णवतरणिं यमिह जनाः कीर्तयन्ति बुधाः ॥३

कान्तिमाला

अत्र पूर्वाचार्यं प्रणमति—आनन्देति । आनन्दतीर्थ इति श्रीमध्वाचार्यस्य नामान्तरं, यतिः परिव्राट्, तरणिं नौकाम् ॥ ३

प्रभा

सम्प्रदायप्रवर्तकमाचार्यं प्रणमति—आनन्देति । आनन्दतीर्थ इति नाम यस्य सः, आनन्दतीर्थ इति वायोरवतारभूतस्य मध्वाचार्यस्य नामधेयान्तरम् । सुखमयमानन्दस्वरूपं धाम यस्य सः, स च सुखस्वरूपे नित्ये श्रीनिवासचरणकमले निवसति । अथवा सर्वेषां संसारतापदग्धानां जीवानां सुखमयधामरूपः । जना हि नित्यानन्दं भगवन्तमुपदिशन्तं तमवलम्बन्ते । यतिः परिव्राजको जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । इह संसारे बुधास्तत्त्वज्ञा यमानन्दतीर्थं संसार एवार्णवः समुद्रः, अपारत्वात्, तस्य तरणिं नावमुद्धरणोपायमित्यर्थः, कीर्तयन्ति वर्णयन्ति ॥ ३

ब्रह्मानुवाद

आनन्दतीर्थ यांशर नाम, यिनि सूथमय धामे अवस्थान करिशाछेन, तद्ब्रह्मगण

বাঁশাৎক সঙ্গারসমুদ্রেৰ নোকা বনিন্না কীৰ্তন কৰেন, সেই সন্ন্যাসী মধ্বাচাৰ্য
জয়যুক্ত হউন ॥ ৩

গুরুপৰম্পৰাঅৰণ্যফলম্

ভবতি বিচিন্টিয়া বিদুষা নিৰবকরা গুরুপৰম্পৰা নিল্যম্
একান্টিত্বং সিধ্যতি যযোদয়তি যেন হৰিতোষ: ॥ ৪

কান্টিমালা

মাধ্যপ্ৰমিয়াণি যতো লজ্জানি, সা গুরুপৰম্পৰা ধ্যেয়ত্বাহ—ভবতীতি । গুরুপৰম্পৰা
দেশিকবংশ:, শিষ্যপ্ৰশিষ্যাদিধারা (১) ‘পৰম্পৰা পৰীপাচ্যা সন্তানেঽপি (২) বধে ক্ৰমিত্’ ইতি
বিশ্ব: । নিৰবকরা নিৰ্দোষা, তস্মা ধ্যানেন কিং স্যাদিত্যবাহ—যথা পৰম্পৰয়া ধ্যাংতয়া ধ্যাং-
ৰেকান্টিত্বং সিধ্যতি হৰ্যেকনিষ্ঠত্বং ভবতি, যেনৈকান্টিত্বেন হৰিতোষ উদয়তি ।

‘তৈষাং জ্ঞানৌ নিল্যযুক্ত একমভক্তিৰ্বিশিষ্যতে ।

প্ৰিয়ৌ হি জ্ঞানিনৌঽল্যর্থমহং স চ মম প্ৰিয়: ॥ ৪ [গীতা ১।১৩] ইত্যাদি স্মৃতে: ।

প্ৰমা

সম্প্ৰদায়প্ৰবৰ্তকাণাং গুরুণাং ধ্যেয়ত্বমাহ—ভবতীতি । নিৰবকরাঽন-
বদ্যা সম্প্ৰদায়প্ৰবৰ্তকাণাং গুরুণামাচাৰ্যাণাং পৰম্পৰা ধারা বিদুষা জ্ঞান-
বতা পুরুষেণ নিল্যং সততং বিচিন্টিয়া ধ্যেয়া । যথা গুরুপৰম্পৰয়া ধ্যাংতয়েত্যৰ্থ:,
একান্টিত্বং হৰ্যেকনিষ্ঠত্বং সিধ্যতি ভবতি, যেন একান্টিত্বেন, হৰিতোষৌ
ভগবত্প্ৰৌতি:, উদয়তি আবিৰ্ভবতি । স চ ভগবান্ ধ্যানেন প্ৰৌত: সন্
অভৌষ্টং ফলং প্ৰযচ্ছতি ॥ ৪

বজ্ৰানুবাদ

বিশ্বব্যক্তি নিৰ্দোষ গুরুপৰম্পৰা নিত্য ধ্যান কৰিবেন । মানব বাঁশাৰ দ্বাৰা
একাগ্ৰতা লাভ কৰেন এবং যে একাগ্ৰতাৰ দ্বাৰা ভগবান্ শ্ৰীহৰিৰ প্ৰীতি হইয়া
থাকে ॥ ৪

(১) শিষ্যপ্ৰশিষ্যাদিধারা—ইতি পাঠ: ‘ক’ তথা ‘গ’ পুস্তকে নাস্তি ।

(২) স ।

कलौ सम्प्रदायाविर्भावकथनम्

यदुक्तं पद्मपुराणे—

सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते विफला मताः ।

अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः ॥

श्री-ब्रह्म-रुद्र-सनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः ।

चत्वारस्ते कलौ भाव्या ह्युत्कले पुरुषोत्तमात् ॥ (क) इति

कान्तिमाला

प्रमेयोपदेशपथप्रवर्त्तकाश्चत्वारः प्रागभूवन्, तेभ्यो गङ्गाप्रवाहवदपरे प्रचरिताः । तदुप-
दिष्टेन पथा विना मन्त्रशास्त्रादुपलब्धा विष्णुमन्त्रा सुक्तिदा न भवन्तीति । अत्र पाद्मवाक्य-
माह—सम्प्रदायेति । शिष्टानुशिष्टगुरूपदिष्टो मार्गः सम्प्रदायः । शिष्टत्वं वेदप्रामाण्या-
भ्युपगन्तव्यम् । अतः सम्प्रदायविहीनानां विष्णुमन्त्राणां जप्तानामपि वैफल्याद्वेत्तोः कलौ
तदारम्भे सम्प्रदायिनस्ते कैऽभूवन्, तत्राह—श्रीति । पुरुषोत्तमादिति जगन्नाथात् तत्-
प्रेरणात्तत्त्वेत्वादित्यर्थः ॥ (क)

प्रभा

सम्प्रदायपरम्परागतानां मन्त्राणां फलवत्त्वमाह पद्मपुराणं—सम्प्रदायेति ।
ये मन्त्राः सम्प्रदायविहीना गुरुपरम्परारहितास्ते विफलाः फलरहिता मता
विदुषामिति शेषः । सम्प्रदायो नाम गुरुपरम्परागतः सदुपदेशः । यस्तु मन्त्रः
सम्प्रदायपरम्परया न लब्धः स्वयमूहितो ग्रन्थादिदर्शनेन वा निश्चितः, न स
फलं भगवत्प्राप्तिरूपमपवर्गं प्रयच्छति । अतः सम्प्रदायविहीनमन्त्राणां फल-
राहित्यात् कलौ चत्वारः सम्प्रदायिनो वैष्णवशास्त्रप्रवर्तका भविष्यन्ति । के ते
इत्याकाङ्क्षायामाह—श्रीब्रह्मेति । क्षितिपावना जन्मना जगत्प्रवितताकारिणो
वैष्णवा विष्णुभक्ताः श्री-ब्रह्म-रुद्र-सनकाः श्रीसम्प्रदाया ब्रह्मसम्प्रदाया रुद्र-
सम्प्रदायाः सनकसम्प्रदायाश्च चत्वार उत्कले तदाख्यप्रसिद्धदेशे पुरुषोत्तमाद्
भगवतः श्रीकृष्णात् तदाख्यत्वेत्वाद्वा कलौ भाव्या उत्पाद्याः, हि निश्चये ॥ (क)

वङ्गानुवाद

पद्मपुराणे एहैरूप उक्तं ह्येवाहं यथा—सम्प्रदायविहीन मन्त्रं जप करिले कोन

ফল হয় না, অতএব কলিকালে চারিটা বৈষ্ণবসম্প্রদায় আবির্ভূত হইবেন ।
জগতের পবিত্রতাসম্পাদনকারী বিষ্ণুভক্ত শ্রী, ব্রহ্ম, রুদ্র ও সনক—এই চারিটা
সম্প্রদায় কলিযুগে উৎকলদেশে ভগবান্ শ্রীকৃষ্ণ হইতে অথবা পুরুষোত্তম
(জগন্নাথ) ক্ষেত্র হইতে আবির্ভূত হইবেন ॥ (ক)

আচার্যচতুষ্টয়নামকথনম্

রামানুজং শ্রী: স্বীচক্রে মধ্বাচার্যং চতুর্মুখ: ।

শ্রীবিষ্ণুস্বামিনং রুদ্রো নিম্বাদিত্যং চতু:সন: । (খ)

কান্তিমাল্য

আদিভূতালী চত্বার: স্বস্বসম্প্রদায়ান্ প্রৌড়ান্ বীচ্য স্ববংশেষু (১) তদ্ব্যুৎপত্তুরস্বক্ৰু-
রিত্যাহ—রামেতি । শ্রীলক্ষ্মী: স্বসম্প্রদায়প্রবর্তনচমতয়া রামানুজং স্বীচক্রে, স্ফুটার্থ-
মন্যত্ ॥ (খ)

প্রমা

তত্রাসাধারণসম্প্রদায়মাহ—রামেতি । শ্রীলক্ষ্মী রামানুজং সম্প্রদায়-
প্রবর্তকত্বেন স্বীচক্রে । স্বরূপভূতয়া লক্ষ্ম্যা যিনা ভগবত্ প্রীত্যসম্ভবাৎ
সাম্রয়ণীয়া, অতস্তসম্প্রদায়স্তু শ্রীনাম্না খ্যাত: । চতুর্মুখো ব্রহ্মা মধ্বা-
চার্যং সম্প্রদায়প্রবর্তকত্বেন স্বীচক্রে । চতু:সনশ্চত্বার: সনা: সনক-সনন্দন-
সনাতন-সনত্ কুমারা যস্য স:, নিম্বাদিত্যং নিম্বাকাম্ । তথা শৌক্যং লঘু-
ভাগবতামৃতে—

‘চতুর্ভিরবতারোঃস্যমেক এব সতাং মত: ।

সন-শব্দাচ্চতুর্ধ্বৈব চতু:সন ইতি স্মৃত: ॥’ ইতি । (খ)

বঙ্গানুবাদ

উক্ত চারিটা সম্প্রদায়ের মধ্যে বিষ্ণুশক্তি লক্ষ্মীদেবী রামানুজকে, ব্রহ্মা
মধ্বাচার্যকে, রুদ্র শ্রীবিষ্ণুস্বামীকে এবং চতু:সন অর্থাৎ সনক, সনন্দন, সনাতন
ও সনৎকুমার নিশ্কারকে সম্প্রদায়-প্রবর্তকরূপে স্বীকার করিয়াছিলেন ॥ (খ)

तत्र स्वगुरुपरम्परा यथा—

श्रीकृष्ण-ब्रह्म-देवर्षि-वादरायणसंज्ञकान् ।
 श्रीमध्व-श्रीपद्मनाभ-श्रीमन्नृहरि-माधवान् ॥
 अक्षोभ्य-जयतीर्थ-श्रीज्ञानसिन्धु-दयानिधोम् ।
 श्रीविद्यानिधि-राजेन्द्र-जयधर्मान् क्रमाद् वयम् ॥
 पुरुषोत्तम-ब्रह्मण्य-व्यासतीर्थ्यांश्च संस्तुमः ।
 ततो लक्ष्मीपतिं श्रीमन्माधवेन्द्रञ्च भक्तितः ॥
 तच्छिष्यान् श्रीश्वराद्वैत-नित्यानन्दान् जगद्गुरुन् ॥
 देवमोक्षरशिष्यं श्रीचैतन्यञ्च भजामहे ।
 श्रीकृष्णप्रेमदानेन येन निस्तारितं जगत् ॥ इति (ग)

(१)

कान्तिमाला

मुख्यप्रयोजनाभावात् आदिपरम्परां विहाय स्वकीयां ब्रह्मपरम्परामाह—श्रीकृष्णेति (२) ब्रह्मणः श्रीकृष्णशिष्यत्वं (३) श्रीगोपालपूर्वतापत्यां विष्णुटम । श्रीसध्वसुनिर्वादरायणशिष्यत्वं त्वैतिह्यप्रसिद्धम् । मध्वशङ्करौ सहस्रविद्दगोष्ठीमध्यस्थौ तस्मिन्कृष्णिकायामनशनतया विचारं चक्रतुः । तत्र नभसि नीलाभप्रख्यः सर्वैर्दृष्टी व्यासा रुध्रमतं स्वीचकार, शङ्करमतं त्वयाचौदिति प्रसिद्धम् । तच्छिष्यानिति—तः माधवेन्द्रस्य शिष्यान् श्रीश्वराचार्याद्वैताचार्यनित्यानन्दान् । देवमिति । माधवेन्द्रस्य ईश्वर, ईश्वरस्य श्रीकृष्णचैतन्य इति । इत्यञ्च त्रयाणां प्रभूणां वंशैः(४)रिदानोत्तनैः संबन्ध स्वगुरुपरम्परा सर्वैर्वाङ्मया इति दर्शितम् । येनेति श्रीचैतन्येन ॥ (ग)

प्रभा

तत्र—पद्मपुराणी । श्रीकृष्ण एतत्सम्प्रदायादिगुरुः । तच्छिष्यो ब्रह्मा, स च

(१) 'क', 'ख' तथा 'घ' पुस्तके इति गुरुपरम्परा इति पाठो दृश्यते ।

(२) कृष्णेति पाठस्तु 'क' तथा 'ख' पुस्तके ।

(३) कृष्णशिष्यत्वम् इति 'ग' पुस्तके ।

(४) शिष्यधारामिः इति 'ख' पुस्तके ।

পুরা ভগবতঃ শ্রীকৃষ্ণাজ্জাতস্তস্মাচ্চ বিদ্যামবাপ । তথা চ গোপালপূর্বতাপ-
নীয়োপনিষৎ—“যো ব্রহ্মাণ্যং বিদধাতি পূর্বং যো বিদ্যাস্তস্মৈ গাপয়তি স্ম কৃষ্ণাঃ
তং দেবমাত্মব্রহ্মপ্রকাশং সমুচ্চুর্দে শরণমমং ব্রজেত্” ইতি । ব্রহ্মশিষ্যস্তু দেবর্ষি-
নারদ ইত্যর্থঃ । নারদস্য ব্রহ্মশিষ্যত্বং পুরাণপ্রসিদ্ধম্ । নারদশিষ্যস্তু
বাদরায়ণো বেদব্যাসঃ । তচ্ছিষ্যঃ শ্রীমধ্বাচার্য্যঃ, শ্রীমধ্বশিষ্যঃ শ্রীপদ্মনাভঃ,
তচ্ছিষ্যঃ শ্রীনূহরি, তচ্ছিষ্যঃ শ্রীমাধবঃ, তচ্ছিষ্যঃ শ্রীমান্ অদ্বীভ্যঃ, তচ্ছিষ্যো
জয়তীর্থঃ, তচ্ছিষ্যঃ শ্রীজ্ঞানসিন্ধুঃ, তচ্ছিষ্যো দয়ানিধিঃ, তচ্ছিষ্যঃ শ্রীবিদ্যা-
নিধিঃ, তচ্ছিষ্যো রাজেন্দ্রঃ, তচ্ছিষ্যো জয়ধর্মঃ, তচ্ছিষ্যঃ পুরুষোত্তমঃ, তচ্ছিষ্যো
ব্রহ্মাণ্যঃ, তচ্ছিষ্যো ব্যাসতীর্থঃ, ব্যাসতীর্থশিষ্যস্তু লক্ষ্মীপতিঃ, তচ্ছিষ্যঃ শ্রীমাধ-
বেন্দ্রঃ । বয়ং ক্রমাৎ ক্রমেণ এতান্ সম্প্রদায়প্রবর্তকান্ ভক্তিতো ভক্ত্যা সংস্থমঃ ।
শ্রীমাধবেন্দ্রশিষ্যাস্তু (১)শ্রীশ্বরাচার্য্যঃ (২)অদ্বৈতাচার্য্যঃ (৩)শ্রীনিত্যানন্দশ্চেতি
ত্রয়ো জগদ্গুরুবঃ, এতান্ বয়ং ভজামহে গুরুত্বেনাশ্রয়ামঃ । ইশ্বরশিষ্যশ্চ দেবো
ভগবান্ শ্রীচৈতন্যঃ, যেন খলু শ্রীকৃষ্ণপ্রেমভক্তিদানেন জগৎ নিস্তারিতং,
তমপি বয়ং ভজামহে ॥ (গ)

বঙ্গানুবাদ

পদ্মপুরাণে স্বীয় গুরুপরম্পরা উক্ত হইয়াছে যথা :—শ্রীকৃষ্ণ এই সম্প্র-
দায়ের আদিগুরু । শ্রীকৃষ্ণশিষ্য ব্রহ্মা, ব্রহ্মশিষ্য নারদ, নারদশিষ্য বাদরায়ণ অর্থাৎ
বেদব্যাস । বেদব্যাসশিষ্য শ্রীমান্ মধ্বাচার্য্য, তাঁহার শিষ্য শ্রীমান্ পদ্মনাভ, পদ্ম-
নাভশিষ্য শ্রীনূহরি, তদীয় শিষ্য মাধব, তাঁহার শিষ্য অক্ষোভা, তদীয় শিষ্য জয়তীর্থ,
জয়তীর্থশিষ্য শ্রীজ্ঞানসিন্ধু, তদীয় শিষ্য দয়ানিধি, তচ্ছিষ্য শ্রীবিদ্যানিধি, তাঁহার
শিষ্য রাজেন্দ্র, রাজেন্দ্রশিষ্য জয়ধর্ম, তাঁহার শিষ্য পুরুষোত্তম, তদীয় শিষ্য ব্রহ্মাণ্য,
তাঁহার শিষ্য ব্যাসতীর্থ, তদীয় শিষ্য লক্ষ্মীপতি, তাঁহার শিষ্য শ্রীমাধবেন্দ্র, আমরা
ভক্তিসহকারে যথাক্রমে এই বৈষ্ণবসম্প্রদায়প্রবর্তকগণের স্তব করি । শ্রীমাধ-
বেন্দ্রের শিষ্য তিন জন (১)ঈশ্বরাচার্য্য (২)অদ্বৈতাচার্য্য ও (৩)নিত্যানন্দ,
ইঁহারা জগদ্গুরু, আমরা ইঁহাদিগের অর্চনা করি । ঈশ্বরশিষ্য ভগবান্
শ্রীচৈতন্যদেব, যিনি শ্রীকৃষ্ণের প্রেমভক্তি বিস্তরণ করিয়া জগদ্বাসিগণকে রক্ষা
করিয়াছেন । আমরা তাঁহারও আরাধনা করি ॥ (গ)

अथ प्रमेयाण्युद्दिश्यन्ते—

श्रीमध्वः प्राह विष्णुं परतममखिलान्नायवेद्यञ्च विश्वं
सत्यं भेदञ्च जीवान् हरिचरणजुषस्तारतम्यञ्च तेषाम् ।
मोक्षं विष्णुङ्घ्रिणाम् तदमलभजनं तस्य हेतुं प्रमाणं
प्रत्यक्षादिवयञ्चेत्युपदिशति हरिः कृष्णचैतन्यचन्द्रः ॥ ५

कान्तिमाला

एवं स्वगुरुपरम्परामाख्याय तत्प्रमेयाणि तावदुद्दिशति—श्रीमध्व इति । मध्वी
मुनिरस्यत्पूर्वाचार्यो विष्णुं परतममखिलान्नायवेद्यञ्चाह । तस्य सर्वजीवाभिन्नतां चिन्मा-
वाहितौयतयान्नायलक्ष्यताञ्च निरस्यति—विश्वं भेदञ्च सत्यमाह । अविद्यकत्वात् प्रपञ्च-
सङ्गदेश्च सृष्टेति परोत्प्रेक्षितं कुमतं निराकरोतीत्यर्थः । जीवान् बद्धसुक्तान् नित्यसुक्तान् (१)
सर्वान् हरिचरणजुषो हरेर्दासानाह, तेषां ह्यर्थात्मकत्वं निराकरोति । तेषां जीवानां
तारतम्यं स्वरूपसाम्ये सत्यपि साधनोज्ज्वलितैः फलैः वैषम्यमाह । विदग्धिप्रतिपादितं
फलतोऽपि (२) साम्यं निराकरोति । जीवानां विष्णुङ्घ्रिणाम् विष्णुसाक्षात्कारं मोक्षमाह,
पराभिमतं तेषां विष्णुरूपतां निराकरोति । तत्र विष्णोरमलं निष्कामं यद् भजनं तत्
तस्य मोक्षस्य हेतुमाह । ब्रह्माहमस्मीतिज्ञानस्य मोक्षहेतुतां निराकरोति । प्रत्यक्षादीनि
त्रौणिक स्वमते प्रमाणान्याह, तेभ्योऽधिकान्युपमानादीनि निराकरोति । इत्यतान्येव मध्वमुनि-
स्वीकृतानि नव प्रमेयाणि श्रीकृष्णचैतन्यहरि (३) सदन्वयगृहीतदौचः स्वशिष्यानुपदिशति ।
उभयत्र लट्प्रयोगस्तयोः (४) सत्त्वात् । जगत्प्राणो वायुर्देवो विष्णोरिकान्तीति केनोपनिषदि
प्रसिद्धम् । यो हनुमान् सन् श्रीराघवेन्द्रं भीमः सन् श्रीयादवेन्द्रं मध्वः सन् पाराशर्यं
श्रीसुनौन्द्रञ्च तत्तन्मतप्रतीपान् खण्डयन् प्रतीषयामास । यद्यपि श्रीकृष्णचैतन्य (५) ईश्वर-
स्तथापि तन्मतं सर्वोत्तमं धीर्य तदन्वये दोषां स्तोत्रकार लोकसंग्रहेच्छुः । यत्र विद्युत् इति
हरिरात्मसूर्तित्वादिति च वक्ष्यते ॥ ५

(१) बद्ध-सुक्त-नित्यसुक्तान् इति 'घ' पुस्तके ।

(२) फलमपि इति 'ग' पुस्तके ।

(३) श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्रो हरिः इति 'ग' पुस्तके ।

(४) लटः प्रयोगस्तथोरुभयोः इति 'ग' पुस्तके ।

(५) कृष्णचैतन्य इति 'ग' पुस्तके ।

प्रभा

अथ स्वगुरुपरम्परानिरूपणानन्तरं प्रमेयाणि प्रतिपाद्याः पदार्था उद्दिश्यन्ते नाम्ना संकीर्त्यन्ते । तथा च वात्स्यायनकृतन्यायभाष्यं—“त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः—उद्देशो लक्षणं परीक्षा चैति, तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्य कथनमुद्देशः” १।१।२ इति । श्रीमद्भवः श्रीमान् मध्वाचार्यो विष्णुं हरिं परतमं सर्वोत्तमं वस्तु प्रमेयम् अखिलाम्नायवेद्यं च वेदादिनिखिलशास्त्र-प्रतिपाद्यञ्च प्राह । विष्णुं परतममित्यनेन सांख्यादिमतं निराकृतमखिला-म्नायवेद्यमिति चानुमानशरणानां कणभक्षाक्षरणानां मतानि निराकृतान्तीति वेदितव्यम् । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं भेदस्य च जीवानाञ्चाद्यत्वमद्वैत-वेदान्तसिद्धान्तसम्मतमपाकरोति—विश्वमिति । विश्वं जगत्, भेदं जीवेश्वरयोर्जीवानां जीवजगतीरीशजगतीजगदन्तर्गतानां पदार्थानां परस्परं भेदं सत्यं प्राहेति पूर्वैषान्वयः, एवं सर्वत्र, इति माध्वमते, स्वमते तु विष्णुना सह भेदमिति विशिष्यः । जीवान् सर्वान् हरिचरणजुषो विष्णुचरणकमल-सेवकान् प्राह । तथाच श्रीवैष्णवसम्प्रदायगुरुणा श्रीजामातृमुनिबोपदिष्टं तत्र प्रणवव्याख्यानं पाद्भोत्तरखण्डं यथा—

“मकारेणोच्यते जीवः क्षेत्रज्ञः परवान् सदा ।

दासभूतो हरेरेव नान्यस्यैव कदाचन ॥” इति

न चाद्वैतमतवज्जीवेश्वरयोरैक्यं वदति, तथा सति महान् प्रत्यवायो भवेत्, न च किञ्चिज्ज्ञो जीवः सर्वज्ञः परमेश्वरो भवितुमर्हति, न च भृत्यो राजाहमिति ब्रुवाणो राज्ञोऽनुग्रहं लभते, अपि तु ततो हानिमभ्युपैति । तदाह—

“घातयन्ति हि राजानो राजाहमितिवादिनः ।

ददत्यखिलमिष्टञ्च स्वगुणोत्कर्षवादिनाम् ॥” इति

तेषां जीवानां तारतम्यमुत्कृष्टापकृष्टभावं प्राह । परस्परं भिन्नानां जीवानां चित्तेनैकरूप्ये सत्यपि बद्धमुक्तादिप्रातिस्विकरूपेण पार्थक्यमस्ति । विष्णुङ्घ्रिलाभं विष्णोर्भगवतश्चरणलाभं पादपद्मप्राप्तिं मोक्षं तत्साक्षात्कारमिति यावत् प्राह । मोक्षस्तु सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, विप्रतिपत्तिस्तु विशिष्ये । न च मोक्षो विष्णुप्रसादमन्तरेण सम्भवति, तथा च विष्णुपुराणम्—

“তস্মিন্ প্রসন্নে কিমিহাস্বলভ্যং
ধর্মার্থকামৈরলমত্যকাস্তি ।

সমাশ্রিতাদ্ ব্রহ্মতরোরনন্তা-

নিঃসংশয়ং মুক্তিফলং প্রযান্তি ॥” ১।১৩।৫১ ইতি ।

স চ নিত্যঃ, ইতরে ত্রয়ঃ পুরুষার্থা অনিত্যাঃ, তদমলভজনমিতি—তস্য
বিষ্ণোরমলং নিষ্কামং জ্ঞানকর্মাঘনাবৃত্তং বা যদ্ ভজনং সেবা, তদ্ভেতুং তস্য মৌল্যস্য
হেতুং কারণং প্রাহ, ন চ তত্বমস্যাদিবাক্যজন্যং জ্ঞানম্ । প্রত্যছাদিত্রয়ত্বেনিতি ।
প্রত্যক্ষমনুমানমাগমশ্চেতি ত্রিতয়ং প্রমাণ্যং ন চ পরাভিতমমষ্টবিধম্, উপমান-
স্বার্থাপত্তে: সম্ভবস্য চানুমানিঃসুপলঙ্ঘ্যেশ্চ প্রত্যক্ষে ऐतिह्यस्य च शब्देऽन्तर्भावात्
প্রমাণত্বমেব, নাतोঃধিকং ন বা ন্যূনমিতি । তথা চ তार्কিকরছায়াং
প্রমাণপ্রকরণে প্রত্যক্ষনিরূপণে—

“প্রত্যক্ষমেকং চার্বাকা: কথাদসুগতৌ পুন: ।

অনুমানশ্চ তচ্ছাপি সাংখ্যা: শব্দশ্চ তে ভূমি ॥

ন্যায়ৈকদেশিনোঃস্ব্যেবমুপমানশ্চ কেচন ।

অর্থাপত্ত্যা সহৈতানি চত্বার্যাঃ: প্রাভাকরা: ॥

অভাব: পঠান্যেতানি ভাষ্টা বেদান্তিনস্তথা ।

সম্ভবৈতিহ্যযুক্তানি তানি পৌরাণিকা জগু: ॥” ইতি

হরি: শ্রীচৈতন্যচন্দ্র উপদিয়াতি । মাধ্বমতং শ্রীচৈতন্যসম্মতম্ ॥ ৫

বঙ্গানুবাদ

এই গ্রন্থে কতগুলি প্রমেয় অর্থাৎ প্রতিপাত্ত পদার্থ, নামোল্লেখপূর্বক
তাহাই কথিত হইতেছে । শ্রীমধ্বাচার্য্য নয়টি প্রমেয় বলেন, তাহাই ভগবান্
হরি শ্রীকৃষ্ণচৈতন্য লোককে উপদেশ দিয়াছেন । সেই নয়টি প্রমেয় যথাক্রমে
নয়টি অধ্যায়ে প্রদর্শিত হইয়াছে যথা—(১) একমাত্র বিষ্ণুই পরতম—শ্রেষ্ঠতম
বস্তু । (২) বিষ্ণু বেদাদি সকল শাস্ত্রের প্রতিপাত্ত । (৩) জগতের সত্যত্ব ।
(৪) ঈশ্বর হইতে জীবভেদের সত্যত্ব । (৫) জীবসমূহ ভগবানের সেবক ।
(৬) জীবগণের তারতম্য অর্থাৎ উৎকৃষ্টাপকৃষ্টভাব । (৭) বিষ্ণুপাদপদ্মলাভই

যুক্তি। (৮) বিশুদ্ধভক্তির মোক্ষহেতুত্ব। (৯) এই প্রমেষের কারণ হই-
তেছে (ক)প্রত্যক্ষ, (খ)অনুমান ও (গ)শব্দ এই তিনটী প্রমাণ ॥ ৫

পারতম্যপ্রকরণম

তত্র শ্রীবিষ্ণোঃ পরতমত্বং যথা শ্রীগোপালোপনিষদি—

“তস্মাত্ কৃষ্ণা এব পরো দেবস্তং ধ্যায়ত্ তং রসেত্ তং ভজেত্ তং
যজেত্” ॥ ১ ॥ ইতি (ক)

কান্তিমাল্য

এবমুদ্ভিষ্টানি প্রমেষাণি ক্রমাৎ সপ্রমাণানি কতুঁ প্রবর্ততে—তত্র শ্রীবিষ্ণোরিত্যাদিभिঃ।
পরতমত্বং শ্রেষ্ঠতমত্বম্। তস্মাদিতি পূর্ব্বীকৃতাদর্থপ্রচয়াজ্জৈতীঃ, তং মত্বং তদ্ব্যচ্যতযা (১)
ই ধা সন্তং ধ্যায়ত্ স্মরিত্, রসেত্ জপেত্, ভজেত্ পরিচরিত্, যজেত্ অর্চয়েত্ ॥ (ক)

প্রমা

তত্র তেষু প্রমেষেষু মध्ये আদৌ শ্রীবিষ্ণোঃ ভগবতঃ পরতমত্বং শ্রেষ্ঠতমত্বং প্রতি-
পাদ্যতে ইতি শ্রীষঃ। তত্র শ্রীগোপালপূর্ব্বতাপনীয়োপনিষদোঃ স্তিমবাক্যং প্রমা-
ণ্যত্বেনাঙ্কীকরোতি—যথ্যেতি। তস্মাত্ পূর্ব্বস্মাত্ কারণাত্ কৃষ্ণা এব পরঃ
শ্রীশ্চো দেবঃ। কৃষ্ণাশব্দশ্চাত্ শব্দব্রহ্মগুড়পরব্রহ্মনন্দনন্দনবাচকতায়াং রুঢ়ঃ।
তং ধ্যায়ত্ একাগ্রচিত্তসা চিন্তয়েত্ স্মরেদিতি যাবত্। তং রসেত্—বিম্বা-
দিভিরনুভবেত্। ভজেত্ সেবেত্, যজেত্ পূজয়েত্ ইতি ॥ (ক)

বঙ্গানুবাদ

নয়টী প্রমেষের মধ্যে সর্ব্বাঞ্চে ভগবান্ শ্রীহরির শ্রেষ্ঠতমত্ব প্রতিপাদিত হই-
তেছে। শ্রীগোপালপূর্ব্বতাপনীয় উপনিষদের অস্তে এইরূপ বাক্য আছে—
সেইহেতু ভগবান্ কৃষ্ণই একমাত্র শ্রেষ্ঠ দেবতা, তাঁহার ধ্যান করিবে। সেই
রসস্বরূপ ভগবান্কে বিভাব, অনুভাবাদির দ্বারা আশ্বাদন করিবে, তাঁহার সেবা
করিবে এবং তাঁহার পূজা করিবে ॥ (ক)

শ্ৰে তাশ্বতরোপনিষদি চ—

(১) মন্বতদ্ব্যচ্যতযা ইতি ‘স্ব’ তথা ‘ন’ পুস্তকী।

“ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः

क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।

तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे

विश्वैश्वर्यं केवलमाप्तकायः” ॥१।११। इति (ख)

“एतज् ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं

नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित्” ॥१।१२। इति च (ग)

कान्तिमाला

ज्ञात्वेति । शास्त्रात् सदगुरुकृतात्, देवं परेशं ज्ञात्वावस्थितस्य सुमुक्षोः सर्वेषां देह-
दैहिकममतापाशानां हानिर्भवति । तत्पाशजन्त्रैः क्लेशैः क्षीणैर्विशिष्टस्य तस्याः प्रारब्धभोग-
पूर्तैः (२) पुनःपुनर्जायमानस्य जन्ममृत्युप्रहाणिर्भवति । विडालीदन्तस्पर्शेन तदर्भकस्येव जन्मा-
दिना दुःखं तस्य न भवतीत्यर्थः । अथोत्तरोत्तरं तस्य देवस्याभिध्यानाद् देहस्य लिङ्ग-
शरीरस्य भेदे विनाशे सति चान्द्रब्राह्मापेक्षया तृतीयं भागवतं पदं स देवध्यायी लभते
विमुक्तो भवतीत्यर्थः । कौटुकं तृतीयं तदित्याह—विश्वैश्वर्यं कृतस्त्रविभूतिकं केवलं
प्रकृत्यसृष्टं, ततः स देवध्यायी आप्तकामः पूर्णाभिलाषो भवति ॥ (ख)

एतद्देवात्मकं वस्तु ज्ञेयं, अतः परमन्यदेदितव्यं किञ्चिन्नास्ति तस्यैव पार-
तम्यात् ॥ (ग)

प्रभा

देवं सर्वाध्यक्षं सर्वेश्वरं हरिं वेदाज् ज्ञात्वा स्थितस्य सुमुक्षोः सर्वेषां देह-
दैहिकममतापाशानां हानिश्क्वेदो भवति । तत्पाशहेतुकैः क्लेशैः अविद्या-
स्मितारागद्वेषाभिनिवेशैः क्षीणैः विशिष्टस्य तस्य प्रारब्धभोगपूर्तैः पुनः पुन-
र्जायमानस्य जन्ममृत्युप्रहाणिर्भवति—विडालीदन्तस्पर्शेन तदर्भकस्येव जन्मा-
दिभ्यां तस्य क्लेशो न भवतीत्यर्थः । अथोत्तरोत्तरं तस्य देवस्य स्वयंप्रकाशस्य
भगवतोऽभिध्यानाद् आभिमुख्येन ध्यानात् तैलधारावन्नैरन्तर्येण स्मरणा-
त्क्षिप्त्वादिदेहस्य भेदे प्रध्वंसे सति चान्द्रब्राह्मापेक्षया तृतीयं भागवतं पदं स
देवज्ञो विन्दतीति शेषः । तृतीयं तत् कौटुकं—विश्वैश्वर्यम् अनन्तनित्यदिव्य-
विभूतिकं केवलप्रकृतिगन्धेनाप्यसृष्टम् । ततः स देवज्ञ आप्तकामो भवति । (ख)

(१) तस्याप्रारब्धभोगपूर्तैः इति 'घ' पुस्तके ।

এতৎ নিত্যম্ অবিনাশি, আत्मसंख्यम् आत्मनि वर्तमानं ब्रह्म चैयं सुमुक्षुभिः
उपास्यम् । हि यस्मात्, अतः अस्माद् ब्रह्मणः स्वरूपेण गुणैश्चानन्तात् परम्
अन्यत् किञ्चिद् वेदितव्यं ज्ञातव्यं न अस्ति ।

“भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा

सर्धं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ इति चापराहम् ।

भोक्ता চিত্ত জীবঃ, ভোগ্যম্ অচিদস্থ প্রকৃত্যাদিকং সৰ্বং. প্রেরিতারং প্রেরয়িতারञ्च अन्तर्यामिणामीश्वरमित्यर्थः, मत्वा ज्ञात्वा सर्वं निखिलं प्रोक्तं सर्वज्ञैः प्रकर्षेण कथितम् एतत् त्रिविधं तिस्रो विधाः प्रकारा भोक्तृभोग्यप्रेरयितृ-रूपा यस्मिन् तत् त्रिविधं ब्रह्मं ब्रह्म इत्यर्थः, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । ब्रह्म-मिति छान्दसः ॥ (ग)

বঙ্গানুবাদ

ভগবান্ শ্রীকৃষ্ণ সকলের জেশ্বর—এইরূপ জানিলে মুমুকু ব্যক্তির সমস্ত বন্ধন মোচন হয়। অবিদ্যা, অস্মিতা, রাগ, দ্বেষ ও অভিনিবেশরূপ পাঁচটা ক্লেশ ক্ষয় প্রাপ্ত হইলে আর জন্ম ও মৃত্যু হয় না। ভগবানের নিরন্তর স্মরণ করিতে করিতে নিঃশরীরাদির ধ্বংস হয় এবং চান্দ্র ও ব্রাহ্মপদ অপেক্ষা তৃতীয় শুদ্ধসঙ্কময় অনন্তনিত্যবিভূতিযুক্ত প্রকৃতিসম্বন্ধরহিত ভাগবতপদ লাভ হইলে সকল অভীষ্ট পূর্ণ হয় ॥ (খ)

সকলের আত্মাতে বিরাজমান নিত্য ভগবান্‌ই একমাত্র জ্ঞাতব্য, ইহা অপেক্ষা অত্র জ্ঞাতব্য কিছুই নাই ॥ (গ)

श्रीगीतासु च—

“मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय !” ॥७।७ इति (घ)

कान्तिमाला

मत्त इति । परतरं मत्तोऽन्यत् किञ्चिन्नास्तीति मामिव सर्वोत्तमं विद्मोत्यर्थः । परमेव परतरं स्वार्थे प्रत्ययः तरः (१) ॥ (घ)

प्रभा

मदन्यस्य कस्यचिदपि श्रेष्ठ्याभावाद्दहमेव मदन्यसर्वाश्रय इत्याह—मयि

इति । हे धनञ्जय ! मत्तः वामुदेवात् अन्यत् परतरं श्रेष्ठतरं किञ्चिद् वस्तु न अस्ति । अहमेव सर्वश्रेष्ठं वस्तु इत्यर्थः । 'यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्' (श्वेता० ३।८) इति श्रुतेः, 'तथाऽन्यप्रतिषेधात्' (व्या० सू० ३।२।३६) इति न्यायाच्च । 'मयि सर्वमिदं प्रीतं मूले मणिगणा इव' इति श्लोकार्द्धम् ॥ (घ)

वज्राश्रुवाद

हे अर्जुन ! आशा अपेक्षा अत्र कोन परतत्त्व नाई ॥ (घ)

हेतुत्वाद्विभुचैतन्यानन्दत्वादिगुणाश्रयात् ।

नित्यलक्ष्म्यादिमत्त्वाच्च कृष्णः परतमो मतः ॥ ६

कान्तिमाला

येहेतुमिविंशोः पारतम्यं, तानाह—हेतुत्वादिति । हेतुत्वं प्रपञ्चनिमित्तोपादानत्वम् । तत्र पराख्यशक्तिमत्त्वेन निमित्तत्वं, प्रधानचेतनशक्तिमत्त्वेन तूपादानत्वं बोध्यं, स्फुटार्थ-मन्यत् ॥ ६

प्रभा

इदानीं विंशोः पारतम्यकारणभूतान् हेतूनाह—हेतुत्वादिति । कृष्णः परतमो हेतुत्वात्, विभुचैतन्यानन्दत्वादिगुणाश्रयात्, नित्यलक्ष्म्यादिमत्त्वा-च्चेति । तत्राद्यहेतुं विभजते—हेतुत्वादिति । निखिलजगन्निमित्तोपादान-कारणत्वात्, तत्र निमित्तत्वं स्वरूपशक्त्या, उपादानत्वं मायाजीवशक्तिभ्यां, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् श्रीविंशोरेव निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च सिध्यतः । शक्तिश्च सा त्रिधा, अन्तरङ्गा बहिरङ्गा तटस्थ्या च ; तत्रान्तरङ्गा स्वरूपशक्तिः, बहि-रङ्गा मायाशक्तिः, तटस्थ्या जीवशक्तिश्चेति । तथा चोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—

“विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षैत्रज्ञाख्या तथा परा ।

अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥” ६।७।६१

स्वरूपानुबन्धिनित्यदिव्यविभुत्वादिकं प्रतिपादयति—विभुचैतन्येति । विभुः सर्वगतो यश्चैतन्यानन्दत्वादिगुणास्तदाश्रयात् । नित्यत्वात्, विभुत्वात्, सर्वाश्रयत्वात्, स्थूलसूक्ष्मप्राकृतवस्वतिरिक्तत्वात्, प्रत्यग्रूपत्वात्, स्वप्रकाशत्वात् सर्वश्रुतिसमन्वयसिद्धत्वाच्च सच्चिदानन्दलक्षणपरतत्त्वस्वरूपोऽपि स्वरूपानुबन्धि-

ନିତ୍ୟଦିବ୍ୟବିଭୂତ୍ୟାଶ୍ରୟଃ । ‘ଯଦାत्मକୋ भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः’ ‘परास्य
शक्तिर्विविधैव श्रूयते, (श्वेता० ୧।୮) इत्यादिश्रुतेः । एवञ्चानन्दमात्रं विशेष्यं
समस्ताः शक्तयो विशेषणानि, विशिष्टो भगवानित्यायातम् । तथा चोक्तं
श्रीमद्भागवते ध्रुवं प्रति श्रीमनुना च—

“त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त

आनन्दमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ।” ୪।୧।୩० इति ।

“विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया

समाप्तसर्वार्थमभोगवाञ्छितम् ।

स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमाया-

गुणाप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥” भा० ୧०।୩।୨୨ इति च ।

नित्यलक्ष्ମୀदिମତ୍ତ୍वाच्च । ନିତ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀରତ୍ନ ଭଗବଦନ୍ତରଞ୍ଜନହାଶକ୍ତିଃ ;
ଜ୍ଞାଦିନୀ, ସନ୍ଧିନୀ, ସଂବିତ୍, ଭକ୍ତ୍ୟାଧାରଶକ୍ତିଃ, ବିମଳା, ଜୟା, ଯୋଗା, ପ୍ରଭୌ-
ଶ୍ନାନା ଅନୁଗ୍ରହାଦୟଞ୍ଚ ମହାଶକ୍ତିର୍ଦ୍ୱିତ୍ତିରୂପା ଜ୍ଞେୟାଃ । ଶ୍ୱତ୍ୱତ୍ତିଭେଦେନାନନ୍ତାୟା ଅପି
କ୍ରିୟନ୍ତୋ ଭେଦା ଦର୍ଶିତାଃ । तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

“अनपायिनो भगवतो श्रौः साक्षादात्मनो हरिः ।” ୧୨।୧।୨୦ इति ।

श्रीविष्णुपुराणे च—

“नित्यैव सा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ! ॥” इति ।

हृद्यश्रीର୍षपञ्चरात्रे च—

“परमात्मा हरिर्देवस्तच्छक्तिः श्रीरिहोदिता ।

श्रीर्देवो प्रकृतिः प्रोक्ता केशवः पुरुषः स्मृतः ॥

न विष्णुना विना देवो न हरिः पद्मजां विना ॥” इति ।

‘आत्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः’ इति स्मृतेश्च ॥ ୧

ब्रह्ମାନୁवाद

କୃଷ୍ଣ ପରତମ ବସ୍ତୁ ବଲିୟା ପଞ୍ଚିତଗଣେର ଅଭିମତ, କାରଣ ତିନି ମମସ୍ତ ଜଗତେର
ଉପାଦାନ କାରଣ ଓ ନିମିତ୍ତ କାରଣ, ତାହାତେ ନିତ୍ୟାତ୍ୱେତନ୍ତ୍ର ଓ ଆନନ୍ଦହ୍ୱାଦିଗୁଣ ବିଷ୍ଣୁ-

मान आच्छ । त्रिणि निठानश्री अर्थां शक्रपशक्तिर वृद्धिक्रम स्नादिनौश्रुति
विभिष्टे ॥ ७

तत्र सर्वहेतुत्वं, यथाहुः श्वेताश्वतराः—

“एकः स देवो भगवान् वरेण्यो

योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥” ५।४ इति (क)

“यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः

पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद् यः ॥” ५।५ इति च (ख)

कान्तिमाला

एक इति । स देवो भगवान्, एकः सर्वोत्तमः, अतो वरेण्यः पूज्यः, योनौना प्रधान-
महदादीनां कारणतत्त्वानां स्वभावान् स्वरूपाणि एकः सहायरहितः पराख्यशक्तिवेशीऽधि-
तिष्ठति वशी संस्थापयति । “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः । (१) “योनिः स्यादाकरे भगे”
इति विश्वः । “योनिः कारणे भग-तास्यो”रिति हेमश्च । “स्वरूपश्च स्वभावश्च” इत्यमरः ।
यद्वा एकस्तेभ्योऽन्यस्तदसृष्ट इत्यर्थः । (क)

यच्चेति । यो देवः स्वभावं तेषां प्रधानादीनां स्वरूपाणि पचति महदादिकार्याविर्भाव-
कतया चाभिसुख्यं (२) नयतीत्यर्थः । पाच्यांस्तदाभिसुख्ययोग्यान् सर्वान् प्रधानादीनर्थान्
यो देवः परिणामयेन्महदाद्यवस्थां नयेदित्यर्थः । एवं पराख्यशक्तिवेशो यो विश्वनिमित्तं,
स एव प्रधानचेवन्नशक्तिवेशो विश्वयोनिर्जगदुपादानमित्यर्थः । (ख)

प्रभा

तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये सर्वहेतुत्वं सकलकारणत्वं श्वेताश्वतराः श्वेता-
श्वतरशाखिन आहुर्वदन्ति यथा—स आगमप्रसिद्धो देवः स्वयंप्रकाशः भग-
वान् कृष्ण एको द्वितीयरहितो वरेण्यः पूज्यः, स एको योनिस्वभावान् योनिः
कारणं समग्रस्य जगतः, स्वभावान् कार्यभूतान् पृथिव्यादीन् अधितिष्ठति
नियमयति । ‘एवं सः’ इति क्वचित् पाठः । ‘सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्
प्रकाशयन् आजते यद्वनह्वान्’ इति पूर्वार्द्धम् ॥ (क)

यच्चेति । यच्च यश्च विश्वयोनिर्जगत्कारणं स्वभावं प्रधानस्वरूपं पचति

(१) योनिः—इत्यादिः इत्यमरः—इत्यन्तः पाठः ‘ग’ पुस्तके नास्ति ।

(२) महदादिकार्याभिर्भावकताभिसुख्यं—इति ‘ग’ पुस्तके ।

মহাদাদিরূপেণ পরিণময়তি । য সর্বাণ্ পাচ্যাণ্ পাকযোগ্যাণ্ অপস্বীকৃত-
পৃথিব্যাদীন্ ব্রহ্মাণ্ডরূপেণ পরিণময়ত্ পরিণতিং নয়েত্ । ‘সর্বমেতদ্বিশ্বমধি-
তিষ্ঠত্যেকৌ গুণাশ্চ সর্বাণ্ বিনিযোজয়েদু যঃ’ ইত্যপরার্হম্ ॥ (খ)

বঙ্গানুবাদ

পূর্সকথিত হেতুসকলের মধ্যে শ্বেতাশ্বতরশাখীরা প্রথমে সকল বস্তুর
নিমিত্ত ও উপাদানকারণ যে ভগবান্, ইহাই বলিতেছেন । যথা—সেই শাস্ত্র-
প্রসিদ্ধ স্বয়ংপ্রকাশ ভগবান্ শ্রীকৃষ্ণ অদ্বিতীয় ও সকলের পূজ্য । একমাত্র
ভগবান্ই সমস্ত জগতের স্বভাব অর্থাৎ কার্যভূত পৃথিব্যাতির অন্তর্ভাব্যাম্বিরূপে
অধিষ্ঠাতা ॥ (ক)

যিনি সকলের কারণ, যিনি প্রকৃতিকে মহাদাদিরূপে পরিণত করেন এবং যিনি
অপস্বীকৃত পৃথিব্যাতির ব্রহ্মাণ্ডরূপে পরিণাম সম্পাদন করেন ॥ (খ)

বিভুচেতন্যানন্দত্বং, যথা কাঠকে—

“মহান্তং বিভুমাত্মানং মত্বা ধীরো ন শোচতি” ॥৪।৪ ইতি (গ)

কান্তিমালা

মহান্তং পূজ্যং মত্বা জ্ঞাত্বা উপাস্য চেত্যর্থঃ । (গ)

প্রমা

‘স্বপ্নান্তং জাগরিতান্তমুমৌ যেনানুপশ্যতি’ ইতি পূর্বার্হম্ । অত্র স্বপ্নান্ত-
শব্দঃ স্বপ্নসুপ্ত্যুমযাভিপ্রায়েণ । যেন প্রেরিতৌ জীব উমৌ স্বপ্নাখ্যোঃস্তঃ স্থানং
স্বপ্নান্তস্তম্ । অন্তঃ স্থানং স্থলং বাসঃ প্রদেশ ইতি চৌচ্যত ইত্যভিধানাত্ ।
জাগরিতান্তং চ জাগরিতস্থানং চ পশ্যতি । তং মহান্তং দেশকালগুণতঃ
পরমমহত্ত্বেনোপেতম্, অতএব বিভু সর্বগতমাত্মানং মত্বা জ্ঞাত্বা উপাস্যেত্যর্থঃ ।
ধীরঃ পণ্ডিতৌ ন শোচতি সংসারশব্দবাচ্যং শ্লোকং ন মজত ইত্যর্থঃ ॥ (গ)

বঙ্গানুবাদ

শ্রীকৃষ্ণ যে বিভূচেতন ও আনন্দত্বাদির আশ্রয়, তাহা কঠোপনিষদে উক্ত
হইয়াছে যথা—পণ্ডিত ব্যক্তি ব্যাপক মহান্ আত্মা অর্থাৎ পরমাত্মাকে উপাসনা
করিয়া শোক প্রাপ্ত হন না ॥ (গ)

विज्ञानसुखरूपत्वमात्मशब्देन बोध्यते ।

अनेन मुक्तगम्यत्वव्यूत्पत्तेरिति तद्विदः ॥ ७

कान्तिमाला

नन्वस्माद्वाक्याद्विभुत्वं प्राप्तं, चैतन्यानन्दत्वं न प्राप्यते इति चेत्तत्राह—विज्ञानेति । अत्यते लभ्यते मुक्तैरयमित्यात्मा, अततेः कर्मणा मनिन् । मुक्ताः खलु तादृशमेव तं ध्यायन्ति लभन्ते चेति भावः ॥ ७

प्रभा

विज्ञानेति । अनेन 'महान्तं विभुमात्मानम्' इति श्रुतिस्थेनात्मशब्देन मुक्तैः शुकासनकादिभिर्यदनभिव्यक्तसंस्थानगुणविभूतिलीलमानन्दरूपं स्वप्रकाशं ब्रह्मशब्दव्यपदेश्यं वस्तु ततोऽप्यधिकत्वेन पारमैश्वर्यसमवेतमाधुर्यसंभित्त्वात्, अत्यते प्राप्यत इति व्युत्पत्तेर्विज्ञानसुखरूपत्वं विदानन्दविग्रहत्वं बोध्यते, तद्विदो भागवतपरमहंसा वदन्तीति शेषः ।

तथा च पिप्पलादशाखायाम्—

‘यत्तत् सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं
नित्यं पदं वैष्णवमामनन्ति ।
एतन्नोका न विदुर्लोकसारं
वदन्ति यत् कवयो योगनिष्ठाः’ ॥ इति ।

श्रीमद्भागवते च—

‘स्वसुखनिभृतचेतास्तद्गुदस्तान्यभावो-
ऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ।
व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं
तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि’ ॥१२।१२।६८ इति ।
‘परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमःश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षैराख्यानं यदधीतवान्’ ॥१।१।८ इति ।
‘तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्द-
किञ्चलकमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।

অন্তর্গতঃ স্ববিরেণা চকার তেষাঁ

সঁদ্বীভমচরজুধামপি চিত্ততন্বোঃ ॥৩।১৫।৪৩ ইতি অ ॥ ৩

বঙ্গানুবাদ

উক্ত কাঠকশ্রুতিতে যে আত্মশব্দ কথিত হইয়াছে, যাহা মুক্তগণের প্রাপ্য তাহাই আত্ম—এইরূপ ব্যুৎপত্তিবশতঃ আত্মশব্দের দ্বারা বিজ্ঞানানন্দস্বরূপতা বোধিত হইতেছে, ইহা আত্মবিৎ পণ্ডিতগণ বলিয়া থাকেন ॥ ৭

বাজসনেয়িনস্বাহুঃ—

“বিজ্ঞানমানন্দং ব্রহ্ম রাতির্দাতুঃ পরায়ণম্” ॥ ১৫।২৮ ইতি (ক)

কান্তিমাল্য

তথ্যল্বে বাচনিকমাহ—বিজ্ঞানমিতি । দাতুর্যঁজমানস্য, রাতিঃ ফলাপঁকম্ । (ক)

প্রভা

বাজসনেয়িনঃ শুক্লযজুর্বেদিনঃ । ব্রহ্ম বিজ্ঞানং বিজ্ঞানপূর্ণম্ । আনন্দম্
আনন্দপূর্ণম্ । দাতুঃ স্বোহ্বেগেন হবিরাদিদাতুর্যঁজমানস্য রাতিরিষ্টঃ,
তদ্বিদঃ পরায়ণং মুখ্য আশ্রয় ইত্যর্থঃ ॥ (ক)

শুক্লযজুর্বেদিগণ বলিয়া থাকেন, ব্রহ্ম বিজ্ঞানপূর্ণ ও আনন্দপূর্ণ । ব্রহ্ম
তদ্বুদ্ধেশে হবিঃপ্রভৃতির প্রদাতা ব্রহ্মজ্ঞানের প্রিয় এবং ব্রহ্মবিদের প্রধান
অবলম্বন ॥ (ক)

শ্রীগোপালোপনিষদি চ—

“তমেকাঁ গোবিন্দং সঁচ্ছিদানন্দবিগ্রহম্” ॥ ইতি (খ)

কান্তিমাল্য

তমেকমিতি স্ফুটার্থম্ । (খ)

প্রভা

শ্রীগোপালোপনিষদি শ্রীগোপালপূর্বতাপনীয়োপনিষদি ইত্যর্থঃ । “পঞ্চপদং
বৃন্দাবনে সুরভূরুহতলাসীনং সততং সমরুদ্রণোঃ্চঁ পরময়া স্তুত্যা তোষয়ামি”
ইত্যপরোঃ্শঃ । সমরুদ্রণৌঃ মরুদ্রণৌঃ দেবগণৌঃ সহ অহঁ ব্রহ্মা পরময়া চিচ্ছক্তি-
স্মারভূতয়া স্তুত্যা স্তুবেন তম্ একম্ অদ্বিতীয়ং পঞ্চপদং তদাখ্যমন্মময়মিতি

श्रीजीवगोखामिपादाः । सच्चिदानन्दविग्रहं सत्यज्ञानसुखरूपं वृन्दावने
पराख्यशक्तिविलसिते श्रीगोलोकाभिध इत्यर्थः । सुरभूरुहतलासीनं कल्प-
तरुतले उपविष्टं गोविन्दं सततं तोषयामि ॥ (ख)

वङ्गानुवाद

श्रीगोपालपूर्वतापनीयोनिसिद्धे उक्तं ह्येवाह—आमि देवगणेर सहित
परम सुखेन द्वारा अद्वितीय पक्षपदमन्त्रमय सत्याख्यानसूत्ररूप, वृन्दावने कल्पतरुतले
उपविष्टे गोविन्देन श्रीतिसम्पादन करि ॥ (ख)

मूर्तत्वं प्रतिपत्तव्यं चित्सुखस्यैव रागवत् ।

विज्ञानघनशब्दादिकातनाच्चापि तस्य तत् ।

देहदेहिभिदा नास्तीत्येतेनैवोपदर्शितम् ॥ ८

कान्तिमाला

ननु मूर्तत्वं चित्सुखवस्तुनः कथं ? तत्राह—मूर्तत्वमिति । भैरवादे रागस्य गान्धर्ववासिते
श्रीचे यथा मूर्तत्वं प्रतीतं, तथा भक्तिभाविते मनसि तस्य तत्त्वमित्यर्थः । “विज्ञानघनानन्द-
घनसच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठती”ति गोपालीपनिषदि (गोपालीचरतापनीय० ८२)
ब्रह्मणि विज्ञानघनादिशब्दप्रयोगाच्च तस्य तत् । ‘मूर्तौ घनः’ (पा० ३।३।७७) इति सूत्रेण
काठिन्येऽर्थे हृन्तेरूपप्रत्ययो घनश्चादेशोऽनुशिष्टः, सैन्धवघन इति तस्योदाहरणं ? तदिदमचिन्त्य-
शक्तिसिद्धं बोध्यम् । देहदेहीति । एतेन चित्सुखवस्तुनः मूर्तत्वसमर्थनेन परेशे (१) देह-
देहिमेदी नास्तीति चोक्तमित्यर्थः ॥ ८

प्रभा

इदानीं चिह्ननविग्रहस्य भगवतो गोविन्दस्य मूर्तत्वं प्रतिपादयति—मूर्तत्व-
मिति । रागवत् गान्धर्ववासिते श्रवणे भैरवादिरागस्य यथा मूर्तत्वमव-
गम्यते, तथा भक्तियोगपरिभाविते हृत्सरोजे चित्सुखस्य विज्ञानानन्दस्य
मूर्तत्वं सच्चिदानन्दविग्रहानतिरेकिस्वरूपत्वं प्रतिपत्तव्यं ज्ञातव्यं सिद्धमित्यर्थः ।
तथा चोक्तं—

‘भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।

श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षड्भित्ति कौर्तिताः ॥’ इति ।

अपि च विज्ञानघनशब्दादिकीर्तनात्—‘मूर्तो घनः’ इत्यनुशासनाद्
‘विज्ञानघनः’ ‘आनन्दघनः’ इत्यादिमूर्तिप्रतिपादकशब्दैः कथनात् तस्य चित्-
सुखस्य तत् मूर्तत्वम् । किमत्र फलितमित्यत आह—देहेति । एतेन चित्-
सुखानतिरेकवस्तुनो मूर्तत्वकथनेन देहदेहिभिदा देहस्य देहिनश्च भेदो
नास्तीति उपदर्शितं प्रतिपादितम् ।

तथा चोक्तं ग्रन्थकृतैव पीठकभाष्ये—तदेवं ज्ञानानन्दविग्रहता तु तस्य श्रुति-
मात्रेण गम्या न तु तर्कैः, अचिन्त्यालौकिकवस्तुत्वात् । तदिदं ज्ञानानन्द-
विग्रहत्वमभिहितं भगवता सूत्रकारेण—

‘अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्’ [व्याससूत्रं ३।२।१४] । ‘प्रकाशवच्चा-
वैयर्थ्यम्’ [व्या० सू० ३।२।१५] । ‘आह च तन्मात्रम्’ [व्या० सू० ३।२।१६]
‘दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते’ [व्या० सू० ३।२।१७] इति । अस्मिन्नधिकरणे
तथैव भाषितञ्च । अयमर्थः—

अरूपेति । रूपं विग्रहस्तद्विशिष्टं ब्रह्म न, इति अरूपवदित्युच्यते ।
कुतः ? तस्यैव रूपस्य प्रधानत्वात्, आत्मनो द्विभुजत्वादिधर्मधर्मित्वादित्यर्थः,
तस्माद् रूपाभिन्नं ब्रह्मेति । ननु ध्यातेन विज्ञानानन्देन ब्रह्मणा जडदुःख-
रूपत्वात् तद्विरुद्धा प्रकृतिर्निवर्तत एव, ज्योतिषैव तिमिरं, तत्र विग्रहत्वं व्यर्थ-
मिति चेत्, तत्राह—प्रकाशेति । प्रकाशैकरसे सूर्यं यथा ध्यानहेतुत्वाद्
विग्रहत्वमव्यर्थं तथा विज्ञानानन्दैकरसेऽपि ब्रह्मणि तस्य तन्मन्तव्यम्, तद्धेतु-
त्वादेव । एवंभावे प्रमाणं दर्शयति—आहेति । तमेव तन्मात्रं, ‘मात्रं
कार्तृस्त्रोऽवधारणे’ इत्यमरः । तं विग्रहमेव यस्मात् परमात्मानामाह श्रुतिः—

‘सत्पुण्डरीकनयनं मेघामं वैद्युताम्बरम् ।

द्विभुजं मौनमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥’ इत्याद्या ।

अत्र पुण्डरीकाख्यत्वादिधर्मा विग्रह एव ईश्वर इति स्फुटम् । ‘देहदेहि-
भिदा चैव नेश्वरे विद्यते क्वचित्’ इति पाद्मवचनम् । तथाह—अत्र देहाद्
भिन्नो देहीत्येवं भिदा भेद ईश्वरवस्तुनि नास्ति, किन्तु देह एव देहीति लब्धम्,
विग्रह एवात्मा इति लब्धमित्यर्थः । दर्शयतीति । ‘सःच्चात् प्रकृतिपरोऽय-

मात्मा' इति श्रुतिः । 'सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः' इति स्मृतिश्च परमात्मानं विग्रहं वदति । गोपालशब्दः खलु परमकमनीयपादमुखादि-सन्निवेशिनि अम्रश्यामे सर्वेभि वस्तुनि मुख्यः । तस्माज् ज्ञानानन्दविग्रहानति-वेकिस्वरूपत्वं सिद्धम् ॥ ८

ब्रह्मानुवाद

येमन गार्कूर्कशाञ्जल्लगण गार्कूर्कवासित श्रवणेन्द्रिये रागेर मूर्ति अनुभव करिमा थाकेन, सेहरूप भक्तगणो भक्तिभावित चित्ते भगवानेर चिदानन्दविग्रह अनुभव करेन । श्रीगोपालतापनीयश्रुतिते 'विज्ञानघन' इत्यादि मूर्तिप्रतिपादक शब्देर द्वारा कीर्तनहेतु श्रीभगवानेर विज्ञानानन्दमूर्ति अवश्व श्रीकार्या । चिदानन्दवस्तुर मूर्ति श्रीकारे इहाई बला हईल ये, श्रीभगवानेर देह ओ देहीर भेद नाई, अर्थां शरीर ओ आत्मा एकई वस्तु । सच्चिदानन्द भगवानेर देह, ताहा हईते भगवान् पृथक् नहेन । 'मूर्तो घनः' [पा० ७७११] এই सूत्रेर इहाई अर्थ ये, मूर्ति बूझाईले हन्-धातुर उतर अप-प्रत्यय ह्य एवं 'घन' आदेश ह्य । सूत्रां श्रुतिप्रभृतिते, 'विज्ञानघन' इत्यादि शब्द थाकाय भगवान् मूर्त इहाई श्रीकार करिते हईवे ॥ ८

मूर्तस्यैव विभुत्वं यथा श्वेताम्बरतरोपनिषदि (१)—

“वृक्ष इव स्तम्भो दिवि तिष्ठत्येक-

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” ॥३।८ इति (क)

कान्तिमाला

ननु मूर्तत्वे विभुत्वं न स्यात्, तदाह—मूर्तस्यैवेति । वृक्ष इति । एकः सर्वाङ्गः पुरुषो हरिर्दिवि परब्योमि तिष्ठति, स खलु स्वैतरसर्वलमस्यत्वाद् वृक्ष इव स्तम्भः कश्चिदपि प्रति नमो नेत्यर्थः । तेनैकेन पुरुषेण सर्वमिदं जगत् पूर्णं व्याप्तम् । अत्र पुरुषो दिवि तिष्ठतीति मूर्तत्वं, तेनेदं पूर्णमिति तस्यैव विभुत्वमागतम् । (क)

प्रभा

ननु कथं मूर्तस्य विभुत्वं, मूर्तत्वं नामाऽपकृष्टपरिमाणावत्त्वं । न तद् भगवति सम्भवतीत्यत आह—मूर्तस्यैव विभुत्वमिति । न चापकृष्टपरिमाणावत्त्वं

(१) यथा सुखके—इति पाठः पुस्तकचतुष्टये दृश्यते, 'घ' पुस्तके यथा सुखके (३।१।१)

इत्यपि दृश्यते, मूलपुस्तके तु तादृशः पाठो नोपलभ्यते । महाभारतणि १०।४ च ।

मूर्तत्वं, शास्त्रविरोधात् । न च तान्त्रिको परिभाषा प्रमाणभूतं शास्त्रमत्येति ।
अथवा तद्वचनं भगवदितरपरम् । मूर्तत्वेऽपि विभुत्वं भगवति सम्भवति
नान्यस्य कस्यचित्, न वयमुपनिषच्छरणा दृष्टान्तबलेन वस्तु प्रतिपादयामः,
अपि तु शास्त्रबलेन । विभुत्वेऽपि मूर्तत्वं श्वेताश्वतरवाक्यं प्रमाणयति—वृक्ष
इति । एकः स्वगतस्वजातीयविजातीयभेदरहितः पुरुषः श्रीवासुदेवः,

‘भगवानितिशब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।

वर्तते निरुपाधिश्च वासुदेवेऽखिलात्मनि ॥’

इति पाद्मोत्तरखण्डवचनात् । वृक्ष इव स्तब्धो निश्चलः सन् दिवि द्योतनात्मके
परमे व्योम्नि तिष्ठति, तेन पुरुषेण इदं सर्वं जगत् पूर्णं व्याप्तं, शक्तिशक्तिमतो-
रभेदात् चिदचिच्छक्त्या सर्वं परिव्याप्तमित्यर्थः ॥ (क)

वङ्गानुवाद

परिच्छिन्नैर ग्राम प्रतीयमान श्रीभगवद्विग्रहैर विभुत्वविषये श्वेताश्वतरोप-
निषदे दृष्टे ह्य यथा—अद्वितीय पुरुष भगवान् श्रीहरि वृक्षैर ग्राम निश्चल इहेयां
चिदाकाशे अवस्थान करितेहेन । अथऽ तैहार शक्तिप्रकाशरूप शाखा-प्रशाखा
द्वारा एहे जगत् परिव्याप्त रश्मिहे ॥ (क)

द्युस्थोऽपि निखिलव्यापौत्याख्यानान्मूर्तिमान् विभुः ।

युगपद्घातवृन्देषु साक्षात्काराच्च तादृशः ॥ ६

कान्तिमाला

मिथोऽतिदूरेषु घातवृन्देषु सिद्धप्रेमसु युगपत् तस्य प्रत्यक्षत्वाच्च तस्य मूर्तस्य विभुत्वं,
न च चावन् सन्निदध्यात्, यौगपद्यविरोधात् ॥ ६

प्रभा

मूर्तस्यापि विभुत्वं श्रुतिमिद्धरूपया कारिकयोपन्यस्यति—द्युस्थोऽपीति ।
यद्यपि स भगवान् श्रीहरिर्दिवि पराख्यशक्तिविजृम्भिते स्वधाम्नि तिष्ठति,
तथापि निखिलं चिदचिद्विभूतिरूपं सर्वं वस्तु व्याप्नोतीति श्वेताश्वतरश्रुत्या-
ख्यानात् कथनात् स विभुः स्वरूपबहिरङ्गवैभवव्यापौ मूर्तिमान् सच्चिदानन्द-
स्वरूपानतिरेकिश्रीविग्रह इत्यर्थः, युगपदेकदा घातवृन्देषु सर्वेषूपसक्तेषु

साक्षात्कारात् तादृशविभुविग्रहो भवति । यदि स भगवान् निराकारी भवेत् तर्हि कथं युगपदुपासकास्तं साक्षात्कुर्युः, परिच्छिन्नश्चेत् कथं सर्वेषा-मुपासकानां दर्शनगोचरतामापद्येत । अतः स मूर्तिमानपि विभुरित्यम्यप-गम्यते सात्वतैः ।

अत्रायं निष्कर्षः—अचिन्त्यद्वैताद्वैतिनां श्रीमज्जोवगोस्वामिचरणानाम्—
“तस्मादस्येव श्रीभगवति परिच्छिन्नत्वं विभुत्वञ्च युगपदेव, मूलसिद्धान्त एव परस्परविरोधिप्रतिप्रतिनिधानत्वं तस्य विभुत्वमुक्तं ब्रह्मसंहितायां—

‘पत्यास्तु कोटिशतवत्सरसम्पगम्यो
बायोरथापि मनसो मुनिपुङ्गवानाम् ।
सोऽप्यस्ति यत् प्रपदसोम्राविचिन्त्यतत्त्वे
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥’ ५।३४ इति

श्रुतिश्च मध्वभाष्यप्रमाणिता—‘अस्थूलोऽनणुरमध्वमोमध्यमोऽव्यापको व्यापको
हरिरादिरनादिरविश्वो विश्वः सगुणो निर्गुणः’ इति ।

मृसिंहतापनीये च—

‘तुरीयमतुरीयमात्मानमनात्मानमुग्रमनुग्रं वीरमवीरं महात्ममहान्तं
विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतोमुखमसर्वतोमुखम्’ इत्यादिका ।

ब्रह्मपुराणे—

‘अस्थूलोऽनणुरूपोऽसावविश्वो विश्व एव च ।
विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यं पुरुषोत्तमः ॥’ इति

तथैव दृष्टं श्रीविष्णुधर्मे—

‘परमाख्यन्तपर्यन्तसहस्रांशाणामूर्तये ।

जठरान्तायुतांशान्तस्थितब्रह्माण्डधारिणे’ ॥ इति

श्रीमद्भागवते—

‘यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्त्वं भाति यथा तथा ।

तत् त्वय्यपौह तत्सर्वं किमिदं मायया विना’ ॥१०।१४।१७ इति

‘विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशान्ते

यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ।

विभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभू-

दहो नृलोकस्य विडम्बनं तत्' ॥ १०।३।३१ इति च ।

तदित्यं मध्यमाकार एव सर्वाधारत्वाद् विभुत्वं साधितं, सर्वगतत्वादपि तत् साध्यते ।

‘चित्तं वतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।

गृहेषु द्वाष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत्’ ॥ भा० १०।६।१ इति

‘अथो मुहूर्तं एकस्मिन् नानागारेषु ताः स्त्रियः ।

यद्योपयेमे भगवान् तावद्रूपधरोऽव्ययः’ ॥ भा० १०।५।१८२ इति च ।

इत्यत्र तादृग्रूपधरत्वं नाम युगपत्तावत्प्रदेशप्रकाशत्वमेवेति व्याख्येयम् ।

यथोक्तं श्रीलघुभागवतामृते—

‘अनेकल प्रकटता रूपस्यैकस्य यैकदा ।

सर्वथा तत्स्वरूपैव स प्रकाश इतीर्यते’ ॥ इति

अनेन ‘सर्वतः पाणिपादान्तः’ इति तादृश्यां श्रीमूर्त्यामेव व्याख्यातं भवति ।

अत एव ‘न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि’ [व्या० सू० ३।२।११] इति सूत्रं तत्त्ववादिभिरेवं योजितं, स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो न भिन्नं रूपं, हि यस्मात् तद्रूपत्वं सर्वत्रैव । ‘सर्वभूतेष्वेवमेव ब्रह्म इत्याचक्षत’ इति श्रुतेः ।

‘एक एव परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ।

ऐश्वर्याद्रूपमेकञ्च सूर्यवद्बहुधेयते ॥’ इति मात्स्यात्

‘प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं

समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः । १।६।१८२ इति भागवतात् ।

‘न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ।’ [व्या० सू० ३।२।१२] इत्येतस्य ‘अपि चैवमेकै’ [व्या० सू० ३।२।१३] इत्येतस्य च सूत्रस्य व्याख्यानं तद्भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

एवं श्रीविग्रहस्य नित्यत्वविभुत्वे साधिते । अत्र विशेषजिज्ञासा चेत्तदा श्रीभागवत्सन्दर्भस्तथा सिद्धान्तरत्नग्रन्थोऽनुसन्धेयो ॥ ६

वङ्गानुवाद

वङ्गपि श्रीभगवान् ज्ञानोक्ते अवशान करितेछेन, तथापि तिनि समस्त वस्तुते

वाशं रश्मिच्छेन । सूत्ररां त्रिणि माकार इशैः वापक । एक काले मकम
उपासक ताश प्रतारु करेन वनिश ठांशंके वापक वना इप्र ॥ २

श्रीदशमे च—

‘न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।

पूर्वापरं बहिष्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः ॥ १०।८।१३

तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् ।

गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा ॥’ १०।८।१४ इति (क)

कान्तिमाला

न चान्तरिति । यस्य अन्तर्बहिरादिदेशपरिच्छेदी नास्वती यो जगतः पूर्वादिषु देशेषु
युगपदस्ति, यश्च स्वशक्त्या जगन्मयस्तमात्मजं गोपी यशोदा सापराधं मत्वा उलूखले दाम्ना
बबन्ध । तं कौटुशं (१) इत्याह, मर्त्यलिङ्गं दिभुजमनुष्ठाकृतिं, अधोक्षजं त्यक्तौन्द्रियकसुखं
स्वानुबन्धिसुखवन्तम् इत्यर्थः । प्राकृतं यद्येत्युक्तेर्विज्ञानघनत्वं स्पष्टं, विभीरेव मूर्तत्वञ्च । (क)

प्रभा

बन्धो हि बहिरिव संवीतेन दाम्नाऽन्तरावृतस्य भवति, तथा च पूर्वापर-
विभागवतो वस्तुनः पूर्वं दामतो घृत्वा परितः परिवेष्टनेन भवति, न त्वेतदस्ती-
त्याह— न चेति । यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य अन्तर्मध्यभागो न विद्यते, तथा
बहिर्बहिर्भागो न, पूर्वं पूर्वभागो न, अपरं पश्चाद्भागोऽपि नास्ति । यो जगतः
पूर्वापरं पूर्वं पूर्वावधिः, अपरमुत्तरावधिः बहिरन्तश्च व्याप्य वर्तते, यश्च जगत्
तच्छक्तिकार्यत्वात् । ‘इदं हि विश्वं भगवानिवेतरः’ (भा० १।५।२८) इत्युक्त-
दिशा शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् सर्वस्य तत्कारणकतया विश्वशरीरकतया च तत्-
पृथक्सिद्धवस्त्वन्तराभावात् खनिष्ठवस्तुसाधनकं बन्धनं तस्य न सम्भवतीत्यभि-
प्रायेणाह—जगच्च यः । गोपिका यशोदा अव्यक्तं स्वप्रकाशात्मविग्रहत्वादि-
न्द्रियाविषयं मर्त्यलिङ्गं मर्त्यस्येव लिङ्गं शरीरं यस्य तत् मनुष्यलक्षणशरीरम्,
अधोक्षजम् इन्द्रियजं ज्ञानं यस्मात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयमित्यर्थः । आत्मजं
निजतनयं मत्वा प्राकृतं यथा सामान्यबालकवत् दाम्ना रज्ज्वा उलूखले
बबन्ध । वत्सलाद्यभिधप्रेमरसविशेषस्य स्वभावोऽयं यदसौ स्वानन्दपुरेण भग-
वतो व्यापकत्वं प्रत्यनुभवपङ्क्तिमावृणोतीत्यर्थः । प्राकृतं यथा इत्यनेन अधो-

ऽक्षजमित्यनेन च वस्तुनो व्यापकत्वं मायया मर्त्यलिङ्गत्वमित्यपि परिहृतम् ।
यच्च तत्कंगोचरो भवति तत्रैव कदाचिदसम्भवरोतिदर्शनेन मायाऽभ्युपगम्यते,
यत्तु स्वत एव तदतीतं तत्र तत्स्वीकरणं बालिशतामावहति ॥ (क)

वशानुवाद

ब्रह्मदेवी वशोदा अव्याज, मन्त्रारूपधारी, अत्यक्षादि प्रमाणेर अगोचर
श्रीभगवान्के निज पूज मने करिशा मामाग्र वानकेर शत्र उदूथने वरुन
करिशाछिनेन ॥ (क)

श्रीगीतासु च—

“मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥” ८।४ इति

“न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मेयोगभैश्वरम् ॥” ८।५ इति च (ख)

कान्तिमाला

मयेति । अव्यक्तमूर्तिना प्रत्यग्विग्रहेण मयेदं सर्वं जगत् ततं व्याप्तं, सर्वभूतानि
मत्स्थानि मया धृतानि न चाहं तेषु अवस्थितः तैर्धृतो नाहम् । तानि च भूतानि कलसे
जलानीव मयि न धृतानि, किन्तु मत्संकल्पेनैव तानि धृतानि इति भावेनाह—न च
मदिति । ननु कथमेवं सम्भवेदिति चेत्तत्राह—पश्येति । ईश्वरस्य ममासाधारणं योगं
पश्येति ॥ (ख)

प्रभा

श्रीगीतासु श्रीमद्भगवद्गीतासु इत्यर्थः । तत्रापि भगवतो विभुत्वमवगम्यते ।
मयेति । अव्यक्तमूर्तिना अव्यक्ताऽतीन्द्रिया मूर्तिः श्रीविग्रहो यस्य तेन मया
चिह्ननविग्रहेण सर्वमिदं जगत् ततं धतुं नियन्तुं च व्याप्तम् । अतएव सर्व-
भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमालकानि भूतानि मत्स्थानि सर्वव्यापके
धारके नियामके च मयि स्थितानि । मत्स्थित्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्ट्वा
स्थितानि न तथा मयीत्याह—न चेति । न च दृश्यश्चक्षुषासौ न स्पृश्यः
स्पर्शनेन चेति । अहं तेषु भूतेषु नावस्थितः । भूतानि न मत्स्थानि मयि
स्थितानि स्पर्शायोग्यत्वात्, तेषां स्थितिर्मदधीना इति वा तदर्थः । इह
सर्वान्तर्यामिणा सांश्रभूतेनान्तःप्रविश्याहं नियच्छामि दधामि च इत्युक्तमाह

चैव श्रुतिः—‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर्यमयती’त्यादिः । इहापि वक्ष्यति दशमे—‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशिन स्थितो जगत्’ इति मे मम योगमच्चिन्त्यशक्तिवैभवं पश्य । ‘भूतभृन्न च भूतस्थो ममाला भूतभावनः’ इति च श्लोकांशः ॥ (ख)

ब्रह्मसूत्राद्

श्रीमद्भगवद्गीतातेऽपि भगवान्नेर विभुश्च उक्तं हईयाछे यथा—आमि अव्यक्तं मूर्तिते समस्तं जगते व्याप्तं आछि । समस्तं प्राणी आमाते अवस्थान करितेछे, किञ्च आमि कोथायुगं अवस्थितं नहि । यदिऽपि प्राणिगण आमाते आछे, तथापि आमि स्पर्शयोग्यं नहि बलिना पृथिवीते अवस्थान करारं शक्यं आमाते संयुक्तं हईया अवस्थान करितेछे ना । आमारं असाधारणं योगं दर्शनं कर ॥ (ख)

अनन्या शक्तिरस्तीति योगशब्देन योच्यते ।

विरोधभङ्गिका सा सादिति तत्त्वविदां मतम् ॥ १०

कान्तिमाला

युज्यते दुर्घटेषु कार्येष्वनेति व्युत्पत्तेरचिन्त्या शक्तिर्योगः ॥ १०

प्रभा

‘पश्य मे योगमैश्वरम्’ इत्यत्र योगोऽभिहितस्तत्र को नाम योग इत्य-
पेक्षायामाह—अनन्या शक्तिरिति । ईशे परमेश्वरे या अनन्या अपरिच्छिन्न-
शक्तिरस्ति साऽत्र योगशब्देनोच्यते, न तु पातञ्जलदर्शनप्रतिपाद्यश्चित्तवृत्ति-
निरोधलक्षणा योगोऽत्राभिमतः । सा च विरोधभङ्गिका मूर्ते विभुत्वमिति
या विरोधस्तस्य भङ्गिका नाशिका भगवतोऽनन्या शक्तिरेव भवति, एतत्तत्त्व-
विदां तत्त्वदर्शिनानां मतम् । अनन्तशक्तिमत्त्वादनन्तत्वलक्षणाविभुत्वमवश्यमङ्गी-
कर्तव्यम् ॥ १०

ब्रह्मसूत्राद्

ईश्वरे ये अचिन्त्या शक्ति आछे, ताहई एथाने योगशब्देर द्वारा अभिहित
हईतेछे । मूर्तं वस्तुते विभुश्च किरूपे थाके, एईरूप विधोधेरं भङ्गनं सेई

अचिन्त्या शक्तिरि करिया थाके । जेधरेर अचिन्त्याशक्तिवशतः तांहाते मूर्तश्च ओ विभूश्च एई उभय थाकिनेओ कोनरूप विरोध ह्य ना । ईहा तद्विं पण्डित-गणेर अभिमत् ॥ १०

आदिना सर्वज्ञत्वं, यथा मुण्डके—

“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” ॥१।१।८, २।२।७ इति (क)

कान्तिमाला

विमुचैतन्यानन्दत्वादीत्यत्राह—आदिनेति । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः, सर्वं विन्दतीति सर्ववित् ॥ (क)

प्रभा

‘हेतुत्वाद्बिमुचैतन्यानन्दत्वादिगुणाश्रयात्’ इत्यस्यां कारिकायामादिपदेन सर्वज्ञत्वं गृह्यते । मुण्डकोपनिषदि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रतिपाद्यते यथा—यः सर्वं ज्ञानाति सामान्यत इति सर्वज्ञः, सर्वं वेत्ति विप्रैष्येति सर्ववित्, सर्वं विन्दति लभत इति वा ॥ (क)

ब्रह्मबुवाद

‘हेतुत्वात्’—एई श्लोके ये आदिपद आछे, ताहार द्वारा ‘सर्वज्ञश्च’ पाओया याईतेछे । मुण्डकोपनिषदे ब्रह्मेर सर्वज्ञश्च प्रतिपादित हईयाछे यथा—यिनि सर्वज्ञ ओ सर्वविं अर्थां यिनि सामां ओ विशेषभावे समस्त जानेन अथवा समस्त वस्तुके प्रांप्तु हन ॥ (क)

आनन्दित्वं च, तैत्तिरीयके—

“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन ॥” २।८।१ इति (ख)

कान्तिमाला

आनन्दमिति । ब्रह्मणो धर्मभूतमानन्दं विद्वान् कुतश्चन कालकर्मादेर्न विभेति धर्मवेदो विमुच्यते इत्यर्थः ॥ (ख)

प्रभा

हेतुत्वादित्यत्र ब्रह्मण आनन्दित्वमानन्दस्वरूपत्वेऽपि स्वाचिन्त्यश्रय्या नित्यानन्दविभूतिकत्वमवगम्यते । तच्च तैत्तिरीयोपनिषदि प्रतिपाद्यते । ‘यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह’ इति पूर्वार्द्धम् । यतो चिच्छक्ति-

विजृम्भितवाङ्मनोविशिष्टं यं विभुत्वादानन्त्याच्च, वाचो मनसा सहाप्राप्य निवर्तन्ते । ब्रह्मणो ब्रह्मसम्बन्धिनमानन्दं सच्चिदानन्दरसैकरूपया भक्त्या जानन् कदाचित् कुतश्चिन्न विभेति जननमरणादिलक्षणं संसारभयं नाप्नोतीत्यर्थः ॥ (ख)

ब्रह्मानुवाद

‘हेतुश्चां’ इत्यादि श्लोके जानां वाहेतेछे—श्रीभगवान् आनन्दस्वरूप इहेयां आनन्दवान् । ताहा तैत्तिरीयोपनिषदे दृष्टं ह्य, यथा—ब्रह्मेण स्वरूप अथच धर्मभूत आनन्दके प्राण इहेया केह कोथा इहेतेओ जंसारभय प्राण इन ना ॥ (ख)

(१) प्रभुत्व-सुहृत्त्व-ज्ञानदत्व-मोचकत्वानि च श्वेताश्वतरश्रुती—
“सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत् ॥” ३।१७ इति । (ग)

कान्तिमाला

सर्वस्येति । (२) प्रभुत्वं प्रभावशालित्वम्, ईशानत्वं नियन्त्रित्वम्, सौहार्दं निर्निमित्तहितकारित्वम् ॥ (ग)

प्रभा

प्रभुत्वेति । आदिपदेन प्रभुत्वादिकां गृह्यते । प्रभुत्वं सर्वकरणसमर्थत्वम् । सुहृत्त्वं सौहार्दं स्वभावेन हितकारित्वमिति यावत् । ज्ञानदत्त्वं स्वरूपभूत-ज्ञानदातृत्वम् । मोचकत्वम् अनाद्यविद्याकल्पितान्यथाभावरूपबन्धनिरसनपूर्वकशुद्धजीवस्वरूपेण पुनरावृत्तिशून्यभगवत्सन्निधौ स्थितिरूपमोक्षस्य दातृत्वम् । भगवतः प्रभुत्वं यथा श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

‘मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम् ।’ २।१०। इति ।

‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।’ २।२४। इति च ।

श्रीमद्भगवते च—

‘वशीकृतविद्युज्यविसर्गशक्तिः’ । ७।२।२२। इति ।

(१) ‘[नियन्त्रित्वशरणत्व-]प्रभुत्व-सौहार्द-ज्ञानदत्व-मोचकत्वानि च श्वेताश्वतरश्रुती—
इति ‘घ’ पुस्तके पाठः ।

(२) प्रभावशालित्वं प्रभुत्वम्, नियन्त्रित्वम् ईशानत्वम्, दुःखहरत्वं शरणत्वम् इति पाठः
‘ग’ तथा ‘घ’ पुस्तके दृश्यते ।

सुहृत्त्वं यथा तत्रैव—

‘मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।

सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः ॥’ १११३३४० इति ।

ज्ञानदत्त्वं यथा श्रीगीतायां—

‘मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च’ । १५।१५ इति ।

श्रीमद्भागवते—

‘त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः ।’ ११।२।२८ इति ।

सोचकत्वञ्च श्रीगीतायां—

‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०।१० इति ।

सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः प्रभुं प्रभुः स्वामीत्यर्थः । ईशानम् ईशानो

नियन्ता इति यावत् । सर्वस्य शरणम् आश्रयः । सुहृत् निर्निमित्तहित-

कारी । सुहृत्—इत्यत्र ‘वृद्धत्’ इति पठ्यते । ‘सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय-

विवर्जितम्’ इति च पूर्वाह्नभागः ॥ (ग)

वज्राश्रुवाद

आदिपदेर धारा प्रबुद्ध, मोक्षार्थी ७ ज्ञानदातृश्च पाठ्या याहेतेहे ।

भगवान् सकलेश्वर स्वामी, निरगुण, आश्रय ७ सृष्ट्वा ॥ (ग)

“प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥” ४।१८ इति । (घ)

कान्तिमाला

प्रज्ञा चेति । तस्मादुपासितादीशात् जीवानां पुराणी सनातनी प्रज्ञा धर्मभूता संवित्

प्रसृता भवति प्रकटीभवतीत्यर्थः ॥ (घ)

प्रभा

प्रज्ञेति । तस्मात् परमेश्वरात्, पुराणी सनातनी, प्रज्ञा बुद्धिः, प्रसृता

आविर्भूता ।

“यदाऽतमस्तन्न दिवा न रालि-

नं सन्न चासन् शिव एव केवलः ।

तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं

प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥” इति सम्पूर्णमन्त्रः । (घ)

वङ्गानुवाद

परमेश्वर इहेते मनातनी बुद्धि आविर्भूत इहेना थाके ॥ (घ)

(१) “संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ॥” ६।१६ इति च । (ङ)

प्रभा

संसारैति ।

“स विश्वक्रद् विश्वविदालयोनि-

ज्ञः कालकारो गुणो सर्वविद् यः ।

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः

संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः ॥” इति सम्पूर्णमन्त्रः ।

स परमेश्वरः विश्वक्रत् समष्टिसृष्टिकर्ता, विश्ववित् सर्वज्ञः । आत्मयोनिः—
आत्मनां सीपाधिकानां जीवानां योनिरूपादानम्, सशक्तिकात् तस्मात् तेषा-
मुत्पत्तेः । ज्ञः स्वतःसिद्धज्ञानवान्, कालकारः—कालस्य स्वचेष्टात्मकस्या-
विर्भावकः । ज्ञकालकार इति पाठो बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यते । गुणो कल्याण-
गुणवृन्दकः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः—प्रधानस्य प्रकृतेर्मायाया इति यावत्,
क्षेत्रज्ञस्य जीवस्य च पतिः । गुणेशः—गुणानां सत्त्वरजस्तमसाम् ईशः प्रव-
र्तकः । संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः—भगवद्वन्मुखबहिर्मुखभेदेन द्विविधानां
जीवानां संसारात् मायापरिणामरूपात् मोक्षः, तस्य स्थितिः पालनम्, तस्मिंश्च
आसक्तिरूपो यो बन्धः, तेषां हेतुः कारणम् ॥ (ङ)

वङ्गानुवाद

ज्ञवान् मन्सार इहेते मोक्ष, स्थिति ७ बन्धेर कारण ॥ (ङ)

माधुर्यञ्च, श्रीगोपालोपनिषदि—

“सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् ।

(१) संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः—इति पाठः पुस्तकचतुष्टये दृश्यते, मूलपुस्तके तथा
नीपलभ्यते ।

द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥” इति ॥१५(पूर्व१०)(च)

कान्तिमाला

माधुर्यञ्चेति । मनुष्यभावेनैव पारमैश्वर्यसाध्यकार्यकारित्वं तदित्यर्थः । यथा स्तन-
चूषणेन पूतनाप्राणहरणं, कीमलाङ्घ्रिइत्यातिकठोरशकटभङ्गः, सप्ताब्दिका मूर्त्या गिरि-
राजस्य धारणमित्यादि ।

मनुष्यभावमुदाहरति—सत्पुण्डरीकेति ॥ (च)

प्रभा

माधुर्यञ्चेति । आदिपदेन माधुर्यं च गृह्यते । माधुर्यन्तु पारमैश्वर्यस्य
प्रकाशे चाप्रकाशे च नरलीलानतिक्रमः । यथा पूतनाप्राणहन्तृत्वे स्तनचूषण-
रूपनरबालकचेष्टित्वम् ? यथा चातिकठोरशकटोत्पातनेऽप्यतिकीमलाङ्घ्रिदल
इति सिद्धत्वं । अतिदौर्घदाभाऽशक्यबन्धेऽपि मातृभौतिवैक्यम् । ब्रह्मा-
दिमोहनेऽप्यतिसारज्ञेऽपि वत्सचारणलीलत्वम् । पारमैश्वर्यं सत्यपि तस्या-
ऽप्रकाशनेन दधिपयःस्तेयस्त्रीजनलोलुपत्वादि । इति च सिद्धान्तरत्ने ग्रन्थकृत् ।

भगवतो माधुर्यञ्च श्रीगोपालपूर्वतापनीयोपनिषदि प्रतिपाद्यते । सती
नित्यनिर्मले पुण्डरीके पद्मे इव नयने यस्य तं, मेघाभं—मेघस्य नवीननीरद-
स्येव आभा दौर्घ्यस्य तं, वैद्युताम्बरं—वैद्युतं विद्युद्भवमिवाम्बरं वासो यस्य,
ज्ञानमुद्राढ्यम्—‘अवचनेनैव प्रोवाच’ इति श्रुतेः, ज्ञाने या मुद्रा रीतिः मौन-
रूपा तथा आढ्यं युक्तम्, मौनमुद्राढ्यामिति पाठः कचिद् दृश्यते । वन-
मालिनम्—

‘आपादलम्बिनी माला सर्वतुंकुसुमोज्ज्वला ।

मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्तिता ॥’

इत्युक्तदिशा सच्चिदानन्दमयी या माला तयोपेतम्, ईश्वरं—प्रकृतिकालचेतन-
नियन्तारं ‘चिन्तयन् चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः’ इति परे-
णान्वयः ॥ (च)

वज्राशुवाद

वीशंर नग्रनद्वय सतत निर्भ्रल पद्मर शत्र, वीशंर शरीरकाञ्छि मेघतुला, वीशंर

वस्त्रं विद्यामदृश, विनि द्विभुजं ७ ज्ञानमुद्रायुक्तं अर्थात् मोनावनशी, विनि वनमाला-
विभूषित, एवमविधं ज्ञेश्वरके ध्यानं करिष्यां लोकं मुक्तिंलाभं करेन ॥ (८)

न भिन्ना धर्मिणो धर्मा भेदभानं विशेषतः ।

यस्मात् कालः सर्वदास्तौत्यादिधौर्विदुषामपि ॥११

कान्तिमाला

ननु विभुत्वादयो धर्मा हरेर्भिन्ना न वा ? नाद्यः । “एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानिवानु-
विधावति” (कठ० ४।१४) इति तद्भेदनिषेधकश्रुतिव्याक्रीपात् । नान्यः, प्रत्याख्येय-
नैर्गुण्य्यापत्तेरिति चेत्तत्र समाधिः—न भिन्ना इति । भेदाभावेऽपि विशेषाद्भेदकार्यमस्ति इति
न नैर्गुण्य्यापत्तिः । विशेषश्च भेदप्रतिनिधिर्न भेदः । नन्वेवं कुत्र दृष्टम् ? तत्राह । यस्मात्
काल इति । आदिना सत्तासतौत्यादिसंग्रहः (१) अत्र कालस्य कालाश्रयत्वं, सत्तायाश्च
सत्ताश्रयत्वं, भेदाभावेऽपि यथा प्रतीयते, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । अत्राधिकं तु सुसूत्राद् (२)
गोविन्दभाष्यादधिगन्तव्यम् ॥११

प्रभा

निर्भेदेऽपि वस्तुनि विशेषबलेन गुणगुणिभावमापाद्य धर्मधर्मिणोरभेदं
प्रतिपादयति—न भिन्नेति । धर्मा विभुत्वसर्वज्ञत्वादयो धर्मिणो धर्मवतो हरेर्न
भिन्नाः, कुतः इत्याह—विशेषत इति । विशेषात् । यथा वैद्युर्यात्रीलपीता-
दयो गुणा अभिन्ना एव मिथो भिन्ना व्यवहियन्ते । विशेषस्त्वभेदेऽपि सति
भेदकार्यप्रत्यायकधर्मविशेषः । स च भेदप्रतिनिधिः, भेदाभावेऽपि भेदकार्यस्य
धर्मधर्मिव्यवहारस्य सत्यादिशब्दापर्यायतायाश्च निर्वर्तकः, इतरथा सत्ता सती,
भेदो भिन्नः, कालः सर्वदाऽस्ति, देशः सर्वत्र, इत्यबाधितव्यवहारानुपपत्तिः ।
परिग्रामप्यावश्यकस्तत्स्वीकारः, अन्यथा ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’, ‘सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिस्वरूपमालबोधकानां विज्ञानादिशब्दानां पर्यायतापत्तिः
—इत्यभिहितं ग्रन्थकृतैव पीठकभाष्ये । अस्मादेव विशेषाद् गुणगुणिभावः,
अवतारावतारिभावश्च एकस्य विष्णोरुल्लसति इत्यादिकमभिप्रेत्याह—यस्मा-
दिति । तथाच काठकवाक्यं—

(१) ‘सत्ता सतौत्यादिसंग्रहः—इति ‘ग’ तथा ‘घ’ पुस्तके ।

(२) ‘ससूत्रात्’—इति ‘ग’ तथा ‘घ’ पुस्तके ।

“यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानिवानुविधावति ॥” (२।१।१४) इति ॥११

ब्रह्मानुवाद

विभूष-सर्कज्ज-प्रभृति धर्मसमूह धर्मिस्वरूप भगवान् हईते भिन्न नहे । तबे ये लोके ओ शास्त्रे धर्म्य एव धर्म्यीर भेद प्रतीति ह्य, ताहा विशेषनामक एकटा पदार्थ स्वीकार करिया उपपादन करिते हईवे । कारण ‘काल’ एही कथा बलिले चले, तथापि ‘सर्कदा आछे’ एहीरूप प्रयोग करा हईया थाके । केवल ये साधारण लोकेर एहीरूप प्रतीति ह्य ताहा नहे, शास्त्रज्ज व्यक्तिरओ हईया थाके ॥ ११

एवमुक्तं नारदपञ्चरात्रे—

“निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो

निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः

सर्वत्र च स्वगतभेदविवर्जितात्मा ?” इति । (क)

कान्तिमाला

निर्दोषेति । सुगन्धादिदोषशून्यः सार्वज्ञादिगुणपूर्णो विग्रहो यस्य स भगवान् विष्णुः, किं मायिनामिव विग्रहसत्तात्मक(१)स्य विग्रहसत्ताह, निश्चेतनात्मकेति । चिद्विग्रहो विशेषाच्चिद्विग्रहकतया (२) प्रतीत इत्यर्थः । किं सांख्यानामिव चिदेकघातुसत्ताह—आनन्द-मात्रेति । चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः । किं विष्वक्सेनानुयायिनामिव देहदेहिभेदवान् ? तत्राह—सर्वचेति । देहदेहिभावे गुणगुणिभावे च स्वगतभेदेनापि रहित इत्यर्थः । त्रिविधो हि भेदः । आत्मः पञ्चमी नेति सजातीयभेदः, आत्मः पाषाणो नेति विजातीयभेदः, आत्म-पुष्याणि आत्मो न इति स्वगतो भेदः (३) ॥ (क)

(१) शुद्धसत्तात्मकः—इति ‘ग’ पुस्तके ।

(२) चिदसत्ततया—इति ‘ग’ पुस्तके ।

(३) स्वगतश्च—इति ‘ग’ तथा ‘घ’ पुस्तके ।

প্রভা

নির্দোষিতি ।

“অষ্টাদশমছাদৌষৈরহিতা ভগবত্তনুঃ ।

সর্বৈশ্বরময়ী সত্যবিজ্ঞানানন্দরূপিণী ॥” ইতি স্মরণাত্ ।

দোষাশ্চোক্তা বিষ্ণুয়ামলে—

“মৌহস্তন্দ্রা ভ্রমী রুচ্বরসতা কাম উল্লবঃ ।

অসত্যং ক্রোধ আকাঙ্ক্ষা আগ্রহা বিশ্ববিভ্রমঃ ॥

বিষমল্ভং পরাপিচা দোষা অষ্টাদশোদিতাঃ ॥” ইতি ।

নির্দোষ মৌহাচ্যষ্টাদশদোষরহিতঃ সর্বৈশ্বর্যমাধুর্যাদিগুণাपूर्णा বিগ্রহঃ স্বরূপানুবন্ধি শরীরং यस्य स विष्णुः । आत्मतन्त्रः कालकर्मादिभिरपराधीन इत्यर्थः । निश्चेतनात्मकाश्चेतनत्वरहिता जडा इति यावत्, ये शरीरगुणा-स्त्वैर्हीनः । आनन्दमात्रं ह्लादिन्येकसारं करपादमुखोदरादि यस्य सः । सर्वत्र गुणगुणिभावे देहदेहिभावेऽपि च सति स्वगतभेदरहितः । स्वगतादयो भेदाश্চোক্তাः पञ्चदश्यां—

“বৃহস্য স্বগতো ভেদঃ পত্রপুষ্পফলাদিभिঃ ।

বৃহদান্তরাৎ সজাতীয়ো বিজাতীযঃ শিলাদিতঃ ॥” ১১২০ ইতি ।

যত্র স্বগতভেদো নাस्ति তत्र सजातीयविजातीयभेदराहित्यन्तु कैमुतिक-न्यायसिद्धम् ॥ (क)

বঙ্গানুবাদ

এ বিষয় নারদপঞ্চরাत्रে উক্ত হইয়াছে যথা—ভগবানের শরীর মোহাদি অষ্টাদশদোষবিহীন এবং সর্বজ্ঞত্বাদিগুণপূর্ণ, তাহা কাল ও কৰ্মপ্রভৃতির অধীন নহে, জড়রূপ শরীরগুণ তাহাতে নাই, তাহার হস্ত, পাদ, মুখ, উদরপ্রভৃতি একমাত্র আনন্দ অর্থাৎ হ্লাদিনীবৃত্তির সারস্বরূপ এবং স্বগত, স্বজাতীয় ও বিজাতীয় ভেদ তাহাতে নাই ॥ (ক)

अथ नित्यलक्ष्मीकत्वं यथा विष्णुपुराणे—

“नित्यैव सा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥” १।८।१५ इति । (ख)

कान्तिमाला

नित्यैवेति । अनपायिनी नित्यसम्बन्धा स्वरूपानुबन्धिनीत्यर्थः । (ख)

प्रभा

हेतुत्वादिति कारिकायां भगवतः कृष्णस्य परतमत्वसाधने प्रोक्तनित्य-
लक्षणादिमत्त्वलक्षणं हेतुमुपपादयति—नित्यैवेति । सा विष्णोरनपायिनी
स्वरूपानुबन्धिनी श्रीलक्ष्मीर्भागवती शक्तिरिति यावत्, जगन्माता सर्व-
जननी, नित्या सर्वकालवर्तिनी । हे द्विजोत्तम ! ब्राह्मणश्रेष्ठ मैत्रेय !
यथा विष्णुः सर्वगतः सर्वव्यापी तथा श्रीरपि, तदभिन्नत्वात् । ‘श्रीश्च लक्ष्मीश्च
पत्नी’ इति श्रुतिः ।

‘अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनी हरिः ।’ १२।११।२०

इति श्रीभागवतस्मरणाच्च ।

तदनपायित्वं यथा ह्यश्रीर्षपञ्चराले—

“परमात्मा हरिर्देवस्तच्छक्तिः श्रीरिहोदिता ।

श्रीर्देवी प्रकृतिः प्रोक्ता केशवः पुरुषः स्मृतः ।

न विष्णुना विना देवी न हरिः पद्मजां विना ॥” इति । (ख)

वङ्गानुवाद

लक्ष्मी ये भगवाने नित्यसम्बद्ध, ताहा विष्णुपुराणे कौर्त्तित हईयाछे यथा—
विष्णुर श्वरूपसम्बद्धा भागवती शक्ति नित्या एव सकलनेर उपादानकारण, हे
ब्राह्मणश्रेष्ठ मैत्रेय ! येमन विष्णु सर्वव्यापक, सेहैरूप ताहार शक्ति ओ सर्व-
व्यापिका, कारण शक्ति ओ शक्तिमान् अभिन्न ॥ (ख)

विष्णोः स्युः शक्तयस्तिस्त्रस्तासु या कौर्तिता परा ।

सैव श्रीस्तदभिन्नेति प्राह शिष्यान् प्रभुर्महान् ॥ १२

कान्तिमाला

एतत् प्रतिपादयितुं (६) विष्णोः स्युरिति । ननु कश्चित् नित्यमुक्तजीवत्वं लक्ष्म्याः स्वीकृतं,
तत्राह—प्राहेति । नित्यैवेति पद्ये सर्वव्याप्तिकथनेन, कलाकाष्ठेत्यादिपद्यद्वये षड्विंशोऽपौ-

शुद्ध्या च महाप्रभुणा स्वशिष्यान् प्रति लक्ष्म्या भगवद्वैतमुपदिष्टम् । कश्चिद् यत्तस्यास्तु
वैतमुक्तं, तन्नु तदाविष्टनित्यमुक्तजीवमादाय सङ्गतमस्तु ॥ १२

प्रभा

विष्णोः शक्तित्रितयं प्रतिपादयति—विष्णोरिति । विष्णोर्व्यापकस्य भगवत
कृष्णस्य तिस्रः शक्तयः पराऽपरा क्षेत्रज्ञाख्या चेति स्युः, तासु तिसृषु शक्तिषु
मध्ये या परा स्वरूपशक्तिः कीर्तिता, सैव श्रीर्भागवती शक्तिः, सा च विष्णो-
रभिन्ना इति महान् प्रभुः महाप्रभुः श्रीचैतन्यदेवः शिष्यान् प्राह ॥ १२

वङ्गाशुवाद

विष्णुः परा, अपरा ७ क्षेत्रज्ञा एहे तिनटी शक्ति आहे, सेहे तिनटी शक्तिर
मध्ये ये परा शक्ति, ताशहे भागवती शक्ति छी । ईश महाप्रभु छी चैतन्यदेव
शिष्यगणके उपदेश दिशादेहन ॥ १२

तत्र त्रिशक्तिर्विष्णुः, यथा श्वे ताश्वतरोपनिषदि—

“परास्व शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥” ६।८ इति । (क)

कान्तिमाला

परास्वेति । स्वाभाविकी बहुगुणता इव स्वरूपानुबन्धिनी, ज्ञानबलक्रिया, संवित्-
सन्धिनी-ह्लादिनीरूपा क्रमादीध्या ॥ (क)

प्रभा

अस्य भगवतो वासुदेवस्य परा शक्तिर्विविधा श्रूयते, सा च शक्तिः स्वाभा-
विकी स्वरूपभूता, ज्ञानबलक्रिया च—ज्ञानशक्तिर्बलशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति ।
तत्र ज्ञानशक्तिः संविद्रूपा, बलशक्तिः सन्धिनी, क्रियाशक्तिः ह्लादिनीति । भग-
वत्पूज्यपादशङ्कराचार्यास्तु ज्ञानक्रिया बलक्रिया चेति व्याचक्षते । तत्र ‘ज्ञान-
क्रिया सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः, बलक्रिया स्वसन्धिमालेण सव’ वशीकृत्य
नियमनम्’ । ‘न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत् समञ्चाभ्यधिकञ्च दृश्यते’
इति पूर्वार्द्धभागः ॥ (क)

वङ्गाशुवाद

विष्णुः तिनटी शक्ति विष्णुमान आहे, ईश श्वेताश्वतरोपनिषदे दृष्टे इन्न यथा—

ভগবান্ বিষ্ণুর পরা শক্তি নানাবিধ শ্রুত হয়, এই শক্তি স্বাভাবিকী অর্থাৎ স্বরূপভূতা । (১) জ্ঞানশক্তি, (২) বলশক্তি ও (৩) ক্রিয়াশক্তি । জ্ঞানশক্তিকে সংবিৎ, বলশক্তিকে সক্রিনী ও ক্রিয়াশক্তিকে হ্লাদিনী বলা হয় ॥ (ক)

“প্রধানক্ষেত্রত্নপতির্গুণেশঃ ॥” ৬।১৬ ইতি চ । (খ)

প্রমা

প্রধানম্—অব্যক্তম্, ক্ষেত্রত্নঃ—জীবঃ, তয়োঃ পতিঃ পালকঃ, গুণেশঃ—
গুণানাং সত্বরজস্তমসাম্ ইশঃ ইশ্বরঃ ।

“স বিশ্বকৃদ্বিশ্ববিদাत्मयोनि-
র্জনকালকারো গুণী সর্ববিদু যঃ ।

প্রধানক্ষেত্রত্নপতির্গুণেশঃ

সংসারমোক্ষস্থিতিবন্দ্যহেতুঃ ॥ ৬।১৬ ইতি

সম্মূর্ণমন্তঃ ॥ (খ)

বঙ্গানুবাদ

তিনি প্রধান, ক্ষেত্রত্ন, এই উভয়ের পতি—পালক, তিনিই সত্ত্ব, রজঃ ও তমোগুণের নিয়ন্তা ॥ (খ)

শ্রীবিষ্ণুপুরাণে চ—

“বিষ্ণুশক্তিঃ পরা প্রোক্তা ক্ষেত্রত্নাত্মা তথাঃপর।

অবিদ্যা কর্মসংজ্ঞাঃন্যা ততীয়া শক্তিরিষ্যতে ॥” ৬।৩।৬১ ইতি । (গ)

কান্তিমাল্য

বিষ্ণুশক্তিরিতি । অবিদ্যেতি কর্মেতি চ সংজ্ঞা যস্যঃ সা অন্যে ততীয়া শক্তিঃস্বিগুণা
মায়েত্যর্থঃ ॥ (গ)

প্রমা

বিষ্ণুশক্তিরিতি । বিষ্ণোঃ স্বরূপভূতা শক্তিঃ পরা শ্রেষ্ঠা প্রোক্তা কথিতা
বিদ্বঞ্জিরিতি শ্রেষ্ঠঃ । তথা ক্ষেত্রত্নো জীব আত্মা যস্যঃ তাৎপর্যী যা শক্তিঃ সা
অপরা, অন্যে অপরা আত্মাং ভিন্ভা ততীয়া—অবিদ্যা কর্মসংজ্ঞা—অবিদ্যা কর্ম
কার্যং যস্যঃ সা তৎসংজ্ঞা মায়েত্যর্থঃ ॥ (গ)

বঙ্গানুবাদ

বিষ্ণুপুরাণে উক্ত হইয়াছে যথা—বিষ্ণুর পরা, ক্ষেত্রজ্ঞা ও মায়্যা এই তিনটা শক্তি আছে, তন্মধ্যে বিষ্ণুর স্বরূপভূতা শক্তিকে পরা শক্তি বলে, ক্ষেত্রজ্ঞানাত্মী শক্তিকে জীবশক্তি এবং অবিজ্ঞা যাহার কার্য্য এবংবিধা শক্তিকে মায়্যাশক্তি বলে ॥ (গ)

পরৈব বিষ্ণুभिन्ना श्रीरित्युक्तं तत्रैव—

“कलाकाष्ठानिमेघादि-कालसूत्रस्य गोचरे ।

यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स नो हरिः ॥” ১।৫।৪৪

“প্রোচ্যতে পরমেশো যঃ যঃ শুভ্রোঽপ্যুপচারতঃ ।

প্রসীদতু স নো বিষ্ণুরাত্মা যঃ সর্বদেহিনাম্ ॥” ১।৫।৪৫ ইতি । (ঘ)

কান্তিমাল্য

কলেতি । কলাদিলক্ষণী যঃ কালসদেব সূত্রং জগৎচেষ্টানিয়ামকলাদ্রজুঃ তস্য গোচরে বিষয়ে, यस्य पराख्यशक्तिर्नास्ति, स विष्णुर्न; प्रसीदतु । यः केवलः परामेदरहितोऽप्युपचारात् परमेशः प्रोच्यते । परा चासौ मा च लक्ष्मीस्तस्या ईशः स्वामीति निगद्यते इत्यर्थः, यः प्रसिद्धः स नः प्रसीदतु । स्फुटमन्यत् ॥ (घ)

প্রমা

তত্র বিষ্ণুপুরাণে । অত্র স্বামিभिरेवं व्याख्यातञ्च । ‘कलाकाष्ठानिमेघादिः काल एव, सूत्रवत् सूत्रं जगत्चेष्टानियामकत्वात्, तस्य गोचरे विषये यस्य शक्तिर्लक्ष्मीर्न वर्तते स्वरूपाभिन्नत्वात्, नित्यैव सा कालाधीना न भवतीत्यर्थः । अत एतस्याः स्वरूपामेदात् शुद्धस्य इत्युक्तम् । ननु यदि लक्ष्मीस्तस्वरूपाभिन्ना कथं तर्हि लक्ष्म्याः पतिरित्युच्यत इति । परा चासौ मा लक्ष्मीस्तस्या ईशो यः शुद्धः केवलोऽपि उपचारतो भेदविवक्षा प्रोच्यते । द्वितीय-यच्छब्दः प्रसिद्धौ ॥’ (घ)

বঙ্গানুবাদ

পরা শক্তি ত্রী যে বিষ্ণু হইতে অভিন্ন, তাহা বিষ্ণুপুরাণে উক্ত হইয়াছে—যে শুদ্ধস্বরূপ ভগবানের শক্তি কলা, কাষ্ঠা, নিমেষপ্রভৃতি কালসূত্রের বিষয়ীভূত

नहे अर्थात् कानाधीन नहे, यिनि शुद्ध अर्थात् पराथाशक्ति इहेते अतिन्न इहेने७
 उपचारवशतः (गौणप्रयोगवशतः) यांशके परमेश बला हम्, सेहे श्रीश्रि
 आमादेर प्रति प्रसन्न हडेन ॥ (घ)

एषा परैव त्रिवृदित्यप्युक्तां तत्रैव—

“द्वादिनी सन्धिनी संवित् त्वय्येका सर्वसंश्रये ।

द्वादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥” १।१२।६६ इति । (ङ)

कान्तिमाला

एषेति । त्रिवृत् वैरूप्येण विभाता । द्वादिनीति । द्वादात्मापि यथा द्वादते, भवति
 द्वादवान् सा द्वादिनी । सदात्मापि यथा सत्तां धत्ते सा सर्वदेशकालव्याप्तिहेतुः सन्धिनी ।
 संविदात्मापि यथा संवेत्ति सा संवित् । एका विशेषबलनिर्भातभेदकार्यापि निर्भेदेत्यर्थः ।
 सत्त्वांशेन द्वादकरी, रजोऽंशेन तापकरी, या मिश्रा त्रिगुणा शक्तिः सा त्वयि नो वर्तते, कुत
 इत्याह, गुणवर्जिते मायागुणापृष्टे इत्यर्थः ॥ (ङ)

प्रभा

‘त्रिवृत् त्रिवृत्तिका । तत्र विष्णुपुराणे । द्वादिनीति । भ्रुववाक्यं जीवाद्
 वैलक्षण्येनेश्वरं स्तोति—हे भगवन् ! सर्वसंश्रये निखिलपरमाश्रये त्वयि
 द्वादिन्यादिति त्रिवृत्तिका एका अभिन्ना शक्तिर्वर्तते । सत्त्वांशेन मनःप्रसाद-
 लक्षणा द्वादकरी, तमोऽंशेन विषयवियोगादितापकरी, रजोऽंशेन तद्-
 भयोदयान्मिश्रा इत्येवं त्रिगुणा प्रकृतिः त्वयि नो न वर्तते, कुत इत्याह—
 गुणवर्जित इति । मायागुणास्पृष्ट इत्यर्थः, सा तु जीवेष्वेव वर्तत इति
 जीवेष्वस्त्वमन्योऽतिसुखैश्वर्यवानित्यर्थः ।’ इति पौठकभाष्ये ग्रन्थकृत् ।

‘तत्र सन्धिनीसंविद्द्वादिन्यो यथोत्तरमुत्कृष्टा ज्ञेयाः । ‘अस्तीत्येवोलब्धव्यः’
 इत्याद्युक्तसत्यात्मकोऽपि यथा ‘सदेव सोम्य’ इत्याद्युक्तां सत्तां धत्ते, द्रव्यकर्म-
 कालस्वभावजीवेष्वः सत्तां तत्तत्कार्यक्षमताञ्च ददाति सा सर्वदेशकालद्रव्य-
 व्याप्तिहेतुः सन्धिनी । सत्यं ज्ञानमित्याद्युक्तज्ञानस्वरूपोऽपि ‘यथा यः सर्वज्ञः’
 इत्याद्युक्तज्ञानवान् भवति, यथैव ‘प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी’, ‘त्वत्तो ज्ञानं
 हि जीवानाम्’ इत्याद्युक्तधर्मभूतज्ञानविशिष्टान् जीवान् करोति, सा

संवित् । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्याद्युक्तानन्दस्वरूपोऽपि यथा च 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्याद्युक्तानन्दवान् भवति । संविदभिन्नया श्रवणादि-
भावादिनाम्ना खानुकूल्यभूतया स्वसाम्मुख्यान् जीवानानन्दयति, 'रसं
द्वैवार्यं लम्बानन्दो भवति' इत्याद्युक्तप्रशस्तानन्दभाजः करोति सा ह्लादिनी ।'
इति श्रीपीठकभाष्यटीकायां श्रीबलदेवः ॥ (७)

ब्रह्मसूत्रम्

এই পরা শক্তি যে ত্রিবিধবৃত্তিব্যুক্তা ইহা বিষ্ণুপুরাণে উক্ত হইয়াছে যথা—
ঋব বলিতেছেন—হে ভগবন্! সকলের আশ্রয়স্বরূপ তোমাতে হ্লাদিনীপ্রভৃতি
বৃত্তিভিন্নরূপ একটা শক্তি বিদ্যমান আছে, সেই শক্তির সহিত তোমার কোনরূপ
ভেদ নাই, মায়াগুণ তোমাকে স্পর্শ করিতে পারে না, এইজন্ত হ্লাদ ও তাপকরী
মিশ্রা বৃত্তি তোমাতে নাই ॥ (৬)

एकोऽपि विश्वुरेकापि लक्ष्मोस्तदनपायिनौ ।
स्वसिद्धैर्बहुभिर्वैशैर्बहुरित्यभिधीयते ॥ १३

कान्तिमाला

यथा (७) श्रीनारदपञ्चरात्रे—'मणिर्यथा विभ्रानेन नीलपीतादिभिर्युतः । रूपमेदमवा-
प्नोति ध्यानभेदात् तथा विभुः ॥' इति । मणिरत्र वेदुर्यम् । नीलपीतादयस्तद्गुणाः,
एवम् । एकमेव परं तत्त्वं पुरुषोत्तमतया स्वरूपमतया च हेधा प्रकाशते । तस्य तस्याश्च
वेदुर्यमणिवद् बहूनि रूपाणि सन्तीत्याह—एकोऽपि इति । स्वसिद्धैः स्वरूपानुबन्धिभिः वैशैः
संस्थानैः बहुर्बन्धो चीच्यते ॥ १३

प्रभा

अथ एकमेव परमस्वरूपं शक्तित्वेन शक्तिमत्त्वेन च विराजतीति पूर्वं
यस्य भगवतः शक्तेः स्वरूपभूतत्वं निरूपितं तच्छक्तिमत्ताप्राधान्येन विराज-
मानं भगवत्संज्ञामाप्नोति । तदेव च स्वरूपं शक्तित्वप्राधान्येन विराजमानं
लक्ष्मीसंज्ञामाप्नोतीति दर्शयितुं तस्य तच्छक्तेश्च स्वप्रकाशभेदेनानन्तस्य स्ववृत्ति-

(७) 'यथा—इत्यादिः—एवम्' इत्यन्तः पाठः; 'न' पुस्तके नास्ति ।

भेदेनानन्तायाश्च भेदाः प्रदर्श्यन्ते इत्याशयेनाह—एकोऽपीति । विष्णुर्भगवान्
 वामुदेव एकः स्वगतस्वजातीयविजातीयभेदशून्योऽपि तथाऽनपायिनी स्वरू-
 पानुबन्धिनो लक्ष्मीर्भावगतौ शक्तिरेकापि स्वसिद्धैः स्वयं निष्पन्नैः स्वरूपभूतै-
 रित्यर्थः । बहुभिर्वेशैः संस्थानैः बहुः इति अभिधीयते कथ्यते । यद्यपि
 विष्णुरेकस्तच्छक्तिरप्येका, तथापि वामनादिरूपभेदेन जानकीरुक्मिण्यादि-
 रूपभेदेन च तयोः बहुत्वम् ।

एकमपि मुख्यं भगवद्रूपं युगपदनन्तरूपात्मकं भवति । तथैवाक्रूरेण
 स्तुतं—‘बहुमूर्त्यैकमूर्तिकम्’ । १०।४०।७ इति श्रीभागवतवचनात्, ‘अनेका-
 नेकस्वरूपाय’ । १।२।३ इति श्रीविष्णुपुराणाच्च । श्रुतिश्च भवति—‘एकं सन्तं
 बहुधा दृश्यमानम्’ इति । यतो यदा यादृशां येषामुपासनाफलोदयभूमिका-
 वस्थानं तदा तथैव ते पश्यन्ति । ‘प्रज्ञान्तरपृथक्त्वदृष्टिश्च तदुक्तम्’ । ३।३।५२
 इत्यत्र ब्रह्मसूत्रे माध्वभाष्यम्—‘उपासनाभेदाद्दर्शनभेदः’ इति । दृष्टान्तश्च
 वैदुर्यमणिषद्विद्याभिनेतृवच्च इति चैतद् बोध्यव्यम् । स्वरूपशक्तिभूताया
 लक्ष्म्याश्च बहुत्वं यथा—श्रीभागवते—

“श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्टेलयोज्जया ।

विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम् ॥” १०।३९।५५ इति ।

श्रीविष्णुपुराणे च—

“यज्ञविद्या मन्त्राविद्या गुह्यविद्या च शोभने ।

आत्मविद्या देवि त्वं हि विमुक्तिफलदायिनी ॥” (१।९।११८) इति ॥ १३

वज्रानुवाद

यद्यपि विष्णु एक एव तैश्वर्यश्रुतपञ्चत शक्तिश्च एक, तथापि वामनादिरूप-
 भेदे च रुक्मिणीप्रकृतिरूपे बहु वनिष्ठा कथित इहैशा शांकरन ॥ १७

तत्रैकत्वे सत्येव विष्णोर्बहुत्वं, यथा—श्रीगोपालोपनिषदि—

“एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य

एकोऽपि सन् बहुधा योऽवभाति ।

तं पीठस्थं ये तु यजन्ति धीरा-

स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥” (पूर्व २०) इति । (क)

कान्तिमाला

एक इति । बहुधा मत्स्वकूर्मादिरूपप्राकट्येन ॥ (क)

प्रभा

व्याख्यातं चैतज्जीवप्रभुणा—

‘एकः स्वयं भगवत्त्वेनासमोर्द्धत्वात् । यथोक्तं श्रीभागवते—‘स्वयं त्वसाम्या-
तिशयस्त्राघीशः’ ३।२।२१ इति । अतो वशी सर्ववशयिता । यतः सर्वगः
सर्वव्यापकः स कृष्णः । ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्’ इत्यादिप्रसिद्धो यः स
एव । अत एवेभ्यः सर्वस्तुत्यः । ननु कृष्णरूपेणापि बहव आविर्भावा दृश्यन्ते,
कथमेकत्वं तदाह—एकोऽपि सन्निति । अचिन्त्यशक्तित्वात् । यथोक्तं तत्रैव—

‘चित्तं वतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।

गृहेषु द्वाष्टसाहसं स्थित्य एक उदावहत् ॥’ भा० १०।६।१२ इति ।

धीराः शुकादिवद्विवेकिनः । तेषां शाश्वतं यत् सुखं तत् सुखमितरेषा-
मन्येषां महानारायणाद्युपासकानामपि नैत्यर्थः । तथोक्तं तत्रैव—

‘यन्मर्त्यलीलोपयिकं स्वयोग-

मायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।

विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्जः

परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥’ भा० ३।२।१२ इति ।

पीठस्थं नित्यधामस्थ-यन्त्रालकपीठस्थमित्यर्थः ॥ (क)

ब्रह्मसूत्राद्

भगवान् कृष्ण एक, सकले तैश्वर्यवशीभूत, त्रिनि सर्वव्यापी, सकलेश्वर
सुवयोग्या । त्रिनि एक इहेशाओ मन्त्र, कूर्मादि बहुभावे प्रकाशित इन । शुक-
नारदप्रभृति विवेकिगण नित्यधामस्थ यन्त्ररूप पीठमध्ये तैश्वर्य पूजा करेन,
तैश्वर्यदेरहे नित्य सुथ, अत्रेण नहे ॥ (क)

अथ लक्ष्म्यास्तद् यथा—

‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ॥’ (श्वेता० ६।८) इत्यादि । (ख)

कान्तिमाला

अथेति । तद् बहुत्वम् परास्येति । विविधा जानकीरुक्मिण्यादिरूपप्राकृत्येन माना-
रूपा ॥ (ख)

प्रभा

तद् बहुत्वम् । परेति । व्याख्यातञ्चेतत् प्राक् ॥ (ख)

पूर्तिः सार्वत्रिकी यद्यप्यविशेषा तथापि हि ।

तारतम्यञ्च तच्छक्तियुक्त्यव्यक्तिकृतं भवेत् ॥ १४

कान्तिमाला

विष्णोर्लक्ष्म्यावतारेषु पूर्तिर्यद्यपि तुल्या, तथापि गुणप्राकृत्यतारतम्यार्दशांशिभावी-
ऽप्यसौल्याह— पूर्तिरिति । सार्वत्रिकी सर्वेष्ववतारेषु वर्तमाना अविशेषा तुल्या ॥ १४

प्रभा

पूर्तिरिति । यद्यपि सदैव नित्यधाम्नि विष्णोस्तत्स्वरूपशक्तेश्च लक्ष्म्या
विलाससांशादिना सामान्यतः पूर्णताऽस्ति, तथापि विशेषतः—

‘एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च तथांशत्वसुतांशिता ।

तस्मिन्नेकत्वं नायुक्तमचिन्त्यानन्तशक्तितः ॥

शक्तेर्व्यक्तिसत्त्वाऽव्यक्तिस्तारतम्यस्य कारणम् ॥’ (ल० भा०)

इति शक्त्याविर्भावतारतम्यनिबन्धनं भगवतो लक्ष्म्याश्चाविर्भावतारतम्यं प्रदर्श-
यति—पूर्तिरिति । यद्यपि विष्णोस्तदभिन्नायाश्च लक्ष्म्याः सार्वत्रिकी सर्व-
ेष्वविर्भावेषु पूर्तिः पूर्णता अविशेषा विशेषरहिता तुल्या इति यावत्, तथापि
तच्छक्तियुक्त्यव्यक्तिकृतं तच्छक्तेर्विष्णुशक्तेर्व्यक्तिकृतं प्राकृत्यकृतम् अव्यक्तिकृत-
मप्राकृत्यकृतञ्च तारतम्यं तरतमभावो भवेत् । यद्यपि विष्णोः सर्वेष्वविर्भावेषु
सामान्यतः पूर्णता तुल्या, तथापि यत्र तच्छक्तेरभिव्यक्तिस्तत्र पूर्णता, यत्र
तच्छक्तेः सम्यगभिव्यक्तिस्तत्र पूर्णता नाभिव्यच्यते । एतदुक्तं भवति—‘सर्वे
नित्याः’ इत्यादि पूर्णतावाक्यं, तथैव ‘एते चांशकलाः पुंसः’ इत्याद्यंशांशत्व-
वाक्यञ्चास्ति । पूर्वं स्वरूपसत्सर्वगुणकत्वात् सङ्गतिमत् । परस्मैभिव्यक्ता-

नभिव्यक्तसर्वगुणकत्वात्तथा, इति न काचित् क्षतिः । अन्यथा परं व्याकु-
प्येत् । एवमुक्तं श्रीलघुभागवतामृतं श्रीरूपगोखामिपादैः—

‘तस्मात् कथं तारतम्यं तेषां व्याख्यायते त्वया ।

अलोच्यते परेशत्वात् पूर्णा यद्यपि तेऽखिलाः ॥

तथाप्यखिलशक्तौनां प्राकृत्यं तत्र नो भवेत् ।

अंशत्वं नाम शक्तौनां सदाख्यांशप्रकाशिता ॥

पूर्णत्वञ्च खेच्छयैव नानाशक्तिप्रकाशिता ।

शक्तिरैश्वर्यमाधुर्यकृपातेजोसुखा गुणाः ॥’१४॥ (श्रीकृष्णप्रकरणे ४४-४७)

वज्रानुवाद

यद्यपि मन्त्र अवतारे भगवान् विष्णुर् पूर्णता जुना, तथापि तैश्वर शक्तिर
आविर्भाव ७ अनाविर्भाववशतः तारतम्य इहेना थाके ॥ १४

तत्र, विष्णोः सार्वत्रिकी पूर्तिर्यथा वाजसनेयके—

“पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥” (बृह० ५।१।१) इति । (क)

कान्तिमाला

पूर्णमिति । अदोऽवतारिरूपम्, इदम् अवताररूपम्, उभयं पूर्णं सर्वशक्तिमत्, पूर्णा-
दवतारिरूपात् पूर्णमवताररूपं लीलाविस्ताराय स्वयमुदच्यते प्रादुर्भवति । तल्लीलापूर्तौ
पूर्णस्यावताररूपस्य पूर्णं स्वरूपमादाय खल्विन्नैक्यं नीत्वा, पूर्णमवतारिरूपमन्यत्वाबिलीनं
सदवशिष्यते तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र ऐक्यसुक्तं, पार्थक्यं न स्थितिश्चीच्यते, तदिदं यथेष्टं बोध्यम् ॥ (क)

प्रभा

वाजसनेयके बृहदारण्यके । पूर्णमिति । अदः अवतारिरूपं पूर्णं सर्व-
शक्तिमत् । इदम् अवताररूपं पूर्णं सर्वशक्तिमत् । पूर्णात् अव-
तारिरूपात् पूर्णम् अवताररूपम् उदच्यते प्रादुर्भवति । पूर्णस्यावताररूपस्य
पूर्णं स्वरूपमादाय नीत्वा लीलायाः परं पूर्णमवतारिरूपमेवाशिष्यते । अव-
तारित्वं नाम मूलरूपत्वमंशित्वमिति यावत्, खेच्छया नानाशक्तिप्रकाशित्व-
मित्यर्थः । तथा चोक्तं ग्रन्थकृद्भिः पीठकभाष्ये—‘यथैकस्य षट्शास्त्रस्य
विदुषः क्वचित् कृतसशास्त्रोद्ग्राहिनः सर्वज्ञत्वं प्रतीयते, क्वचिदकृतस-तद्-

‘ग्राह्यो हेतुतद्ग्राह्याश्च सर्वज्ञकल्पत्वञ्च, इत्येवमेकस्य बह्वल्यशक्तिव्यक्ति-
सव्यपेक्षिणोऽंशित्वाऽंशत्वादीनि ।’ एवमेव भगवतोऽंशित्वाऽंशत्वादीनि विज्ञे-
यानि ॥ (क)

ब्रह्मानुवाद

अवतारिरूप ७ अवताररूप पूर्ण अर्थात् सर्वाशक्तियुक्त, अवतारिरूप इहेते
अवताररूप लीलापूरणेर जगत् आविर्भूत इहेया थाकेन । अवताररूपेर पूर्ण-
स्वरूप ग्रहण करिया अवतारिरूपहे अवशिष्टे थाके, पूर्णस्वरूपके अवतारी ७
अंशके अवतार बला इय । भगवान् कृष्ण सर्वावतारी, मत्स्य, कूर्मप्रभृति
अवतार ॥ (क)

महावाराहे च—

“सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः ।

हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥

परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।

सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिताः ॥” इति । (ख)

कान्तिमाला

सर्व इति । शाश्वता जगति पुनःपुनराविर्भावो देहाः स्वरूपानुबन्धिनो विग्रहाः,
स्वरूपानुबन्धित्वादेव हानेन उपादानेन च वर्जिता । स्फुटार्थमन्यत् ॥ (ख)

प्रभा

महावाराहे तदाख्यपुराणे । सर्व इति । तस्य परात्मनः परमेश्वरस्य
भगवतः कृष्णस्य सर्वे देहा नित्याः सनातनाः, शाश्वता जगति पुनः पुनरावि-
र्भाविनः । उपलक्षणञ्चेत्—‘जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणमते, अपक्षी-
यते, नश्यति’ इति यास्कपरिपठितानां षड्विधभावविकाराणां निषेधो
बोद्धव्यः । हानोपादानरहिता इति । सच्चिदानन्दरूपत्वात् त्यागग्रहणविव-
र्जिताः । एते देहाः क्वचित् प्रकृतिजाः प्रकृतिसम्भूता न एव भवन्ति ;
अप्राकृता भगवद्देहा इति भावः । देहास्तस्येत्यत्राभेदे षष्ठी, चैतन्यमात्मनः
स्वरूपमित्यादिवत् ।

परमेति । सर्वतः—देशतः, कालतः, स्वरूपतश्च सर्वथा परमानन्दसन्दोहाः

परमानन्दसमष्टिभूताः, ज्ञानमात्राश्च केवलं ज्ञानस्वरूपाः, सर्वगुणैरग्रीष-
कल्याणगुणगणैः पूर्णाः, सर्वदोषविवर्जिताः सुगन्धत्वादिसर्वदोषैश्च
रहिताः ॥ (ख)

वज्रानुवाद

महावराहपुराणे उक्तं ह्येवाहं यथा,—भगवान् श्रीकृष्णस्य समस्त अवतारदेहहै
सनातन एवं पुनः पुनः जगते आविर्भावशील । तेहै समस्त देह त्यागं
ग्रहणयोग्यं नहे एवं प्रकृति ह्येते उ०पन्नं नहे ॥

भगवानेर समस्त देह सर्वप्रकारे परमानन्दसमष्टिस्वरूप एवं ज्ञानरूप,
विविध कल्याणगुणपूर्णं एवं मोहप्रभृति-दोषरहितं ॥ (ख)

अथ श्रियः सा यथा श्रीविष्णुपुराणे—

“एवं यथा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः ।

अवतारं करोत्येष तथा श्रीस्तत्सहायिनी ॥

पुनश्च पद्मादुद्भूता आदित्योऽभूद् यदा हरिः ।

यदा च भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणी त्वियम् ॥

राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।

अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा सहायिनी ॥

देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ।

विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् ॥” १।८।१४०-१४३

इति । (ग)

कान्तिमाला

अथेति । सा पूर्तिः । तामुदाहरति—एवं यथा इति । प्रकटार्थम् । देवत्व इति ।
करोति प्रकटयति ॥ (ग)

प्रभा

सा पूर्तिः पूर्णैतत्थैः । एवमिति । एवमित्यंरूपेण यथा जगत्स्वामी
जगतां प्रभुर्देवदेवो देवानां ब्रह्मादीनामपि देवो जनार्दनः कृष्णोऽवतारं करो-
त्यवतरति, तथा श्रीर्लक्ष्मीस्तत्सहायिनी भगवतो नित्यसहाया । पुनश्च पुनरपि

यदा हरिरादित्यः अदितिपुत्रो वामनोऽभवत्, तदा श्योः पद्माद्भूताऽभवत्, यदा च हरिर्भागवो भृगुपुत्रो रामः परशुरामोऽभवत्, तदा इयन्तु लक्ष्मीर्धरणी पृथिवीरूपाऽभवत् । इयं लक्ष्मी राघवत्वे रामावतारे सीताऽभवत्, कृष्णजन्मनि कृष्णावतारे रुक्मिण्यभवत्, अन्येष्वेतदतिरिक्तेषु मत्स्यकूर्माद्यवतारेषु च एषा लक्ष्मीर्विष्णोः सहायिनी नित्यसहायभूता । विष्णोर्देवत्वे देवावतारेऽप्रकट-लीलायामियं लक्ष्मोर्देवदेहा देवशरीरा, मनुष्यत्वे विष्णोर्मानुषावतारे प्रकट-लीलायामियच्च मानुषो मानव्यभवत् । इति पूर्वपूर्वकल्पीयावतारदृष्ट्या इतः परमपि भविष्यति । एषा लक्ष्मीर्विष्णोर्देहानुरूपां देहसदृशीमात्मनः तनुं शरीरं करोति प्रकटयति ॥ (ग)

वज्राशुवाद

लक्ष्मीर पूर्ति अर्थात् परिपूर्णताविषये विष्णुपुराणे कथितं हईयाच्छे यथा,—
 एईरूपे देवश्रेष्ठे जगत्सामी जनार्दन येमन अवतीर्ण हईया थाकेन, तौहार
 सहायभूता लक्ष्मीदेवीऽ सैरूप अवतीर्ण हईया थाकेन ।

आवार यथन हरि अदितिपुत्र वामनरूपे आविर्भूत हईयाछिलेन तथन लक्ष्मी पद्म
 हईते प्रकाशित हईयाछिलेन, एवम् आवार यथन भगवान् परशुरामरूपे अवतीर्ण
 हईयाछिलेन, तथन लक्ष्मीदेवी धरणीरूपे आविर्भूत हईयाछिलेन ।

रामावतारे लक्ष्मी सीतारूपे, कृष्णावतारे रुक्मिणीरूपे आविर्भूत हईया-
 छिलेन । लक्ष्मीदेवी अग्र समुदाय अवतारे विष्णुर सहाया छिलेन ।

विष्णु देवदेहरूपे आविर्भूत हईले लक्ष्मी देवदेहा, मनुष्यदेहरूपे आविर्भूत
 हईले लक्ष्मी मानुषी हईया थाकेन । विष्णुर देहानुरूप लक्ष्मी शरीर ग्रहण करिया
 थाकेन ॥ (ग)

स्यात् स्वरूपसती पूर्तिरिहैक्यादिति विन्मत्तम् ॥ १५

कान्तिमाला

स्यात् इति । एषु वाक्येषु सैव सर्वचेति सर्वेषां प्रादुर्भावानाम् अभेदात् सर्वेषु तेषु स्वरूप-
 सती पूर्तिरस्येवेति श्रुतियुक्तिविदा मतम् इत्यर्थः । अन्यथा स्वरूपपूर्तेरभावे (१) तदभेदी
 गीष्ः स्यात् ॥ १५

(१) 'स्वरूपपूर्तेरभावे'—इति पाठः 'ग' पुस्तके नास्ति ।

प्रभा

ऐक्याद्विणोरवताराणामेकरूपत्वादिह शास्त्रे पूर्तिर्भगवतः पूर्णता स्वरूप-
सती स्वाभाविकी स्यादिति विन्मत्तं विदां पण्डितानां सम्मतम् ॥ १५

वज्रानुवाद

अवतारमग्नूहरेर एकाहेतु पूर्णता स्वाभाविकी, इति पण्डितगणेर अभिमत ॥१६

अथ तथापि तारतम्यम्, तत्र श्रीविष्णोस्तद् यथा श्रीभागवते—

“एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥” इति । (क)

कान्तिमाला

अथेति । यद्यप्यविशेषा पूर्तिरस्ति तथापि तारतम्यमंशांशिभावोऽप्यस्ति इत्यर्थः ।
एते चेति । एते चतुर्विंशतिः, पुंसो गर्भोदशाथिनो(१)ऽंशकलाः कथिताः । तन्मध्यपठितः
श्रीकृष्णस्तु (२) स्वयं भगवान् अनन्यापेक्षरूपो मूलमित्यर्थः ॥ (क)

प्रभा

यद्यपि विलासाः सांशाश्च स्वयंरूपवत् पूर्णास्तथाप्यभिव्यक्तानभिव्यक्त-
सर्वगुणकत्वात्तारतम्यमंशांशिभावोऽस्ति । श्रीविष्णोः स्वयंप्रभोः श्रीकृष्णस्य ।
तत् तारतम्यम् । एत इति । एते पूर्वोक्ताः कुमारदाद्याश्चतुर्विंशतिसंख्यका-
श्चकारादनुक्ताश्च ह्यग्रीवादयः पुंसो द्वितीयपुरुषावतारस्य गर्भोदशाथिनः प्रद्यु-
म्नस्य सहस्रग्रीणः केचिदंशाः केचित् कलाः । अंशत्वं नामाविर्भावितयथा-
प्रयोजनमल्पशक्तित्वम् । अंशा मत्स्यकूर्मवराहाद्याः, कलाः कुमारनारदा-
दयश्च । अत्र प्राचां कारिकाः—

‘नृसिंहो जामदग्न्याश्च कल्की पुरुष एव च ।

भगवत्त्वे च तत्रादेरैश्वर्यस्य प्रकाशकाः ॥

नारदोऽथ तथा व्यासो वराहो बुद्ध एव च ।

धर्माणामेव वैविध्यादमी धर्मप्रदर्शकाः ॥

रामो धन्वन्तरिर्यज्ञः पृथुः कीर्तिप्रदर्शिनः ।

बलरामो मोहिनी च वामनः श्रीप्रधानकाः ॥

(१) ‘गर्भोदकशाथिनः’—इति ‘ग’ पुस्तके ।

(२) ‘कृष्णस्तु’—इति ‘ग’ पुस्तके ।

ଶ୍ରୀରତ୍ନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ଦତ୍ତାତ୍ରେୟସ୍ଚ ମତ୍ସ୍ୟସ୍ଚ କୁମାରଃ କପିଳସ୍ତଥା ।

ଜ୍ଞାନପ୍ରଦର୍ଶକା ଏତେ ବିଜ୍ଞାତବ୍ୟା ମନୋଷିମିଃ ॥

ନାରାୟଣୀ ନରସ୍ତେତି କୁର୍ମସ୍ଚ ଋଷଭସ୍ତଥା ।

ବୈରାଗ୍ୟଦଞ୍ଚିନୀ ଗ୍ନେ ଯାସ୍ତତ୍ତତ୍କର୍ମାନୁସାରତଃ ॥

କ୍ରୁଷ୍ଣାଃ ପୁରୁଷାଞ୍ଜ୍ଞୈଶ୍ଚର୍ୟମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ମହୋଦଧିଃ ।

ଅନ୍ତର୍ଭୂତସମସ୍ତାବତାରୋ ନିଖିଳଶକ୍ତିମାନ୍ ॥’ ଇତି । (କ)

ବଞ୍ଚାନୁବାଦ

ଯଦ୍ଵାପି ଭଗବାନେର ମକଳ ଅବତାରଇ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ତଥାପି ଶକ୍ତିର ପ୍ରକାଶେର ତାରତମ୍ୟାନ୍ତ-
ମାରେ ଅଂଶାଂଶିଭାବ ମିଳୁ ହୁଏ । ତଦ୍ଵିଷୟେ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତେ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣେର
ତାରତମ୍ୟ ଉକ୍ତ ହୁଏ—ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭେର ଅଷ୍ଠୀ ଗର୍ଭୋଦଶାୟୀ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାମକ ଦ୍ଵିତୀୟ
ପୁରୁଷେର ଅବତାରମୁହେର ମଧ୍ୟେ କେହି ଅଂଶ ଓ କେହି କଳା । କିନ୍ତୁ କୃଷ୍ଣ ହୁଏତେଛେନ
ସ୍ଵୟଂ ଭଗବାନ୍ ॥ (କ)

“ଅଷ୍ଟମସ୍ତୁ ତୟୋରାସୀତ୍ ଶ୍ଵୟମେବ ହରିଃ କିଳ ॥” ଇତି ଚ । (ଖ)

କାନ୍ତିମାଳା

ଅଷ୍ଟମସ୍ତ୍ଵିତି । ତୟୋର୍ଦୈବକୌବସୁଦୈବयोः ॥ (ଖ)

ପ୍ରଭା

ତୁ-ଶବ୍ଦଃ ପୃଥଗୁପକ୍ରମାର୍ଥଃ । ‘ତୁ ଯାଞ୍ଜ୍ଞେଦୈବଧାରଣେ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଗର୍ଭୋଦଶାୟି-
ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାଦାବିର୍ଭବତ୍ସୁ ମତ୍ସ୍ୟକୁର୍ମାଦିଷ୍ଠୁ ମଧ୍ୟେ କ୍ରୁଷ୍ଣାଃ ପଠିତସ୍ତଥାପି ନ ସ ତଦବତାରଃ,
କିନ୍ତୁ ଶ୍ଵୟଂ ଭଗବାନ୍ ତଦାଦିସର୍ବମୂଳଭୂତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଷ୍ଟମେତି । ତୟୋର୍ଦୈବକୌବସୁ-
ଦୈବयोଃ, ଅଷ୍ଟମଃ ପୁତ୍ରସ୍ତୁ ଶ୍ଵୟମେବ ହରିରାସୀତ୍, ତତ୍ତ୍ଵ ତୁ ଶ୍ଵୟମେବ ଭଗବାନ୍, ନ ତୁ
ଭଗବତଃ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତତୟା, ନ ଶ୍ଵା ଭଗବତ୍ତାଧ୍ୟାୟିନ । ତଥା ଚୌକ୍ତଂ ବ୍ରହ୍ମସଂହିତାୟାଂ—

‘ईश्वरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्द ईश्वरः ।

अनादिरादिगोविन्दः सर्वकारणकारणः ’ ୧୧।୧

ଶ୍ରୀଭାଗବତେ ଚ—

‘गोप्यस्तपः किमाचरन् यदमुष्य रूपं

लावण्यसारमसमोद्धं मनन्यसिद्धम् ।

दृग्भिः पिवन्त्यनुसवाभिनव' दुराप-

मेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥' १०।४०।१४ । इति ।

तस्मात् सर्वदाभिव्यक्तशक्तिकत्वात् कृष्णस्यैव स्वयंरूपत्वं सिद्धम् ॥ (ख)

ब्रह्मानुवाद

शशः श्रीश्रि, मेवकी ७ वसुदेवैर अष्टम-पुत्ररूपे आविर्भूत इहैवाहिलेन ॥ (थ)

अथ श्रियस्तद् यथा पुरुषबोधिन्व्यामथर्वोपनिषदि—

“गोकुलाख्ये माथुरमण्डले” इत्युपक्रम्य, “हे पार्श्वे चन्द्रावली राधिका च” इत्यभिधाय परत्र, “यस्या अंशे लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिः” ॥ इति । (ग)

कान्तिमाला

अथेति । श्रियस्तत् तारतम्यम् । गोकुलाख्य इति । अत्राश्रिन्याः श्रीराधायाः लक्ष्मा-
दयोऽंशा इत्यर्थो विस्फुटः । दुर्गाऽत्र मन्त्रराजाधिष्ठात्री, न तु प्राकृतौ ॥ (ग)

प्रभा

श्रिया लक्ष्माः, तत् तारतम्यं, पुरुषबोधिन्वां पुरुषस्वरूपप्रतिपादिकाया-
मथर्वोपनिषदि । चन्द्रावली राधिका च हे पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । यस्या
अश्रिन्याः श्रीराधिकायाः अंशे लक्ष्मीर्वैकुण्ठेश्वरी रमा, दुर्गा अष्टादशाक्षर-
मन्त्रराजाधिष्ठात्री, तदादिका शक्तिर्दरते, आदिशब्देनात्र भूलीलादयो
ग्राह्याः ॥ (ग)

ब्रह्मानुवाद

लक्ष्मीर७ तारतम्या अर्थां अंशांशिभावसशक्ते पुरुषस्वरूपप्रतिपादक
अथर्वोपनिषदे उक्त इहैवाह्ये यथा,—उपक्रमे गोकुलनामक मथुरामण्डलसशक्ते
बलिग्राह्या चन्द्रावली ७ राधिका इहै पार्श्व—एहैरूप बलार पर ये श्रीराधिकार अंशे
लक्ष्मी, दुर्गा अर्थां अष्टादशाक्षरा मन्त्रराजाधिष्ठात्रीप्रभृति शक्ति विद्यमान आह्येन,
एहैरूप बलिग्राह्येन ॥ (ग)

गौतमीयतन्त्रे च—

“देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्प्रोद्दिनी परा ॥” इति । (घ)

कान्तिमाला

देवीति । राधिका देवी परेत्यन्वयः । अतः कृष्णमयी कृष्णात्मिका, तथापि परदेवता कृष्णार्चिका सर्वलक्ष्मीमयी, पुरुषबीधनीश्रुतेः, निखिलानां लक्ष्मीणामंशिनौ, सर्वासां तासां कान्तिरिच्छा पूज्यत्वाभिलाषो यस्यां सा, सम्मोहिनी कृष्णानुरञ्जिका ॥ (घ)

प्रभा

देवीति । राधिका परेत्यन्वयः । देवी देवस्य कृष्णस्य पट्टमहिषी । भेदप्राप्तं निवारयितुमाह—कृष्णमयीति । कृष्णमयी कृष्णाभिन्ना । ‘स्वत्वं तत्त्वं परत्वञ्च तत्र त्रयमहं किल’ इत्यादेवंचनात् । एवमपि परदेवता कृष्ण एव । सर्वलक्ष्मीमयी सर्वासां लक्ष्मीणां कान्तावर्गाणाञ्चांशिनौ, यस्या अंशे लक्ष्मीदुर्गादिका शक्तिरित्युक्तेः, सर्वकान्तिः सर्वासां तासां कान्तिराभा यस्यां सा, सम्मोहिनी कृष्णानुरञ्जिका । परा परतमा, सर्वांशिनैत्वात् । ‘परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’ इति श्रुतेः ।

‘याऽतीतगोचरा वाचां मनसाञ्चाविशेषणा ।

ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या वन्दे तामौश्वरीं पराम्’ ॥

इति विष्णुपुराणाच्च । या भगवद्भिन्नाऽभिहिता या च ह्लादिनीत्यादिना विशिषिता सा परैव राधिकेश्वरीति सिद्धम् ॥ (घ)

वश्रानुवाद

श्रीराधिका परतमा, तिनि श्रीकृष्णेर पट्टमहिषी, श्रीकृष्णेर सहित तौशर भेद नाहे । तिनि मग्नसु लक्ष्मी अर्थात् काञ्चावर्ग ओ महिषीवर्गेर अंशिनौ, तौशरते मग्नसु काञ्छि विद्यमान । तिनि कृष्णेर अनुरञ्जनकारिणी ॥ (घ)

अथ नित्यधामत्वम् आदिशब्दात्, यथा छान्दोग्ये—

“स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः ॥” इति ।

“स्वे महिम्नि ॥” इति । (ङ)

कान्तिमाला

“नित्यलक्ष्मादिमत्त्वा”दित्यत्वादिपदयाह्यमाह—अथिति । भगवः भगवन् हे सनत्-कुमार ! स भूमाख्यो हरिरित्यादि प्रश्नः, स्वे महिम्नीति तदुत्तरम् ॥ (ङ)

प्रभा

अथेति । ‘नित्यलक्ष्म्यादिमत्त्वाच्च कृष्णः परतमो मतः’ इत्यत्रादिशब्देन धाम्नोऽपि ग्रहणम् । स इति । नारदः सनत्कुमारमाह—भगवः भगवन् ! स भूमा भूमाख्यो हरिः कस्मिन् प्रतिष्ठितः, तस्याधारः क इत्यर्थः । ततः ‘स्वे महिम्नि’ इति सनत्कुमारस्य प्रतिवचनम् । स्वे महिम्नि स्वस्वरूपे धाम्नि पराख्यशक्तिविजृम्भिते गोलोकादावित्यर्थः । विष्णोर्धाम्नोऽपि नित्यत्वम् ॥ (६)

वज्रानुवाद

‘नित्यलक्ष्म्यादिमद्भावं’ এই কারিকায় যে আদিপদ আছে, তাহার দ্বারা ধামেরও গ্রহণ করিতে হইবে । ছান্দোগ্যে উক্ত হইয়াছে,—নারদ সনৎকুমারকে বলিলেন—হে ভগবন্ ! সেই সর্বব্যাপক হরি কোথায় প্রতিষ্ঠিত ? সনৎকুমার প্রত্যুত্তর দিলেন—স্বস্বরূপভূত ধামে অর্থাৎ পরাশক্তিবিলসিত গোলোকাদি ধামে অবস্থান করিতেছেন ॥ (৬)

“दिव्ये ब्रह्मपुरे(१) ह्येष संव्योम्न्यात्मा(२) प्रतिष्ठितः ॥” ;

(मुण्ड० २।२।७) इति । (च)

कान्तिमाला

दिव्य इति । पुरे विश्वप्रसादादिशालिनि ॥ (च)

प्रभा

दिव्य इति । संव्योम्नि आकाशवत् सर्वगते दिव्येऽलौकिकेऽप्राकृत इति यावत् । ब्रह्मपुरे ब्रह्मणाः पुरे भवने, एष आत्मा ब्रह्माख्यो हरिः प्रतिष्ठितः । ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैव महिमा भुवि’ इति श्लोकपूर्वभागः, ‘संव्योम्नि’ इति पाठो न सार्वत्रिकः ॥ (च)

वज्रानुवाद

आकाशের গায় সর্বব্যাপক অপ্রাকৃত ব্রহ্মপুরে এই ব্রহ্মাভিধেয় হরি প্রতিষ্ঠিত আছেন ॥ (৮)

(১) ‘পুরে’ इति ‘क’ ‘ख’ तथा ‘ग’ पुस्तके ।

(২) ‘संव्योम्नि’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

ऋक्षु च—

“ता (१) वां वास्तून्धूमसि गमध्वे

यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः

परमं पदमवभाति भूरि ॥” (ऋग्वेदः १।१५४।६) इति । (छ)

कान्तिमाला

तामिति । तां तानि, वां युवयो राधिकाकृष्णयोर्वास्तूनि गृह्णाणि गमध्वे प्राप्तुम् उश्मसि कामयामहे । यत्र येषु गावो भूरिशृङ्गाः प्रशस्तविषाणाः सन्ति । अयासः शुभावहविधिरूपाः, “अयः शुभावहो विधि” रित्यमरः वाञ्छितदात्र इत्यर्थः । अत्रार्थे श्रुतिराह । वृष्णः भक्तेच्छावर्षिणः कृष्णस्य, तत् परमं पदं, भूरि प्रचुरमवभाति, नाख्यस्य संख्येत्यर्थः ॥ (छ)

प्रभा

ऋक्षु ऋग्वेदमन्त्रेषु च । हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वे युवयोर्गमनाय उश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृङ्गा अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वायासोऽयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा यासो गन्तारः । अतादृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह अत्र खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोक उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गतव्यस्य स्तुत्यस्य कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यति प्रभूतमवभाति । स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दी रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शस्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्द्धग्रथमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २।७ इति सायनभाष्यम् ।

एतन्मते व्याख्यानं प्रदर्श्यते यथा—ता इति । ता तानि वां युवयो

(१) ‘ता’ इति पाठः चादर्शपुस्तकचतुष्टये । मूलग्रन्थे ‘ता’ इति पाठो दृश्यते ।

राधाकृष्णयोर्वासूनि धामानि गमध्वै गन्तुमाप्तुमिति यावत् । वयसुशसि
कामयामहे । यत्र येषु धामसु गावो भूरिशृङ्गाः प्रशस्तविषाया विद्यन्ते ।
अयासः अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः । अत्राह—अत्र खलु दिव्ये स्थाने वृष्णो भक्तोच्छा-
वर्षिण्य उरुगायस्य कृष्णस्य परमं पदं भूरि प्रचुरमवभाति प्रकाशते ॥ (क)

वङ्गाश्रुवाद

आमरा राधा-कृष्णेर सेई धामसमूह पाईवार निमित्त कामना करिआ थाकि ।
ये धामसमूहे निरतिशयप्रकाशमन्वित विशालशृङ्गयुक्त गोककन विद्यमान
आछे । এই दिव्य स्थाने भक्तगणेर ईच्छामत फलवर्षी कृष्णेर परम पद अतिशय
प्रकाश पाईतेछेन ॥ (क)

श्रीगोपालोपनिषदि च—

“तासां मध्ये साक्षाद् ब्रह्मगोपालपुरी हि ॥” (उत्तर० ३५) इति । (ज)

कान्तिमाला

तासामिति । समानां पुरीणां मध्ये, गोपालस्य पुरी मथुरा, साक्षाद् ब्रह्म, तत्पराख्य-
शक्तिरूपत्वेन ताद्रूप्याद् अभिव्यक्तहृद्दृग्गुणत्वाच्च ॥ (ज)

प्रभा

श्रीगोपालोपनिषदि-श्रीगोपालोत्तरतापनीयोपनिषदौत्यर्थः ।

‘अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।

पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥’ इति स्मरणात्,

तासां काश्यादीनां समानां मोक्षपुरीणां मध्ये साक्षाद् ब्रह्मगोपालपुरी
ब्रह्म एव गोपालः कृष्णस्तस्य पुरी मथुरा हि ॥ (ज)

वङ्गाश्रुवाद

श्रीगोपालोत्तरतापनीय उपनिषदे उक्त हईआछे यथा,—कान्तिप्रभृति सातटी
मोक्षपुरीर मध्ये मथुरा हईतेछे ब्रह्मगोपालपुरी ॥ (ज)

जितन्ते स्तोत्रे च—

“लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यषाड्गुण्यसंयुतम् ।

अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥

नित्यसिद्धैः समाकीर्णं तन्मयैः पाञ्चकालिकैः ।

सभाप्रासादसंयुक्तं वनैश्चोपवनैः शुभम् ॥

वापीकूपतडागैश्च वृक्षपर्ण्डैः सुमण्डितम् ।

अप्राकृतं सुरैर्वन्द्यमयुतार्कसमप्रभम् ॥” इति । (भ)

कान्तिमाला

लोकमित्यादि प्रकृष्टार्थम् । पाञ्चकालिकैरिति । अभिगमनोपादानेन्याध्ययनसमाधयः
पञ्चकालास्तत्परायणैरित्यर्थः ॥ (भ)

प्रभा

श्रीनारदपञ्चरात्रे श्रीब्रह्मनारदसंवादे जितंते स्तोत्रे—

‘प्रकृष्टसत्त्वशक्तिं त्वां कदा द्रक्ष्यामि चक्षुषा ।

क्रौडन्तं रमया साङ्गं लीलाभूमिषु केशवम् ॥’ इति

परैरान्वयः । प्रकृष्टसत्त्वशक्तिं सच्चिदानन्दस्वरूपं महापुरुषं रमया स्वरूपशक्त्या-
ख्यया लक्ष्म्या सह लीलाभूमिषु माधुर्यस्थानेषु क्रौडन्तं केशवं त्वां कदा चक्षुषा
द्रक्ष्यामि । लोकमिति । षड्-गुणा एव षाड्गुण्यं ‘चतुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थं’ ५।१।
१२४ इति वार्तिकोक्त्या ष्यञ् । राज्ञां राज्यरक्षणे षड् उपायाः सन्धि-विग्रह-
यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्याः । दिव्यषाड्गुण्यसंयुतम् अप्राकृतषाड्गुण्य-
समेतम् अवैष्णवानां विष्णुभक्तभिन्नानामप्राप्यं, गुणत्रयविवर्जितं सत्त्वादिगुण-
त्रयरहितं, पाञ्चकालिकैः—अभिगमनोपादानेन्यास्वाध्याययोगाः पञ्चकालाः,
तत्र वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहागमनमभिगमनम्, पूजाद्रव्याणा-
मर्जनमुपार्जनम्, इत्या पूजा, स्वाध्यायः—अष्टाचरादिमन्त्रजपरूपः, योगः—
ध्यानम्, तानाचरद्भिः पाञ्चकालिकैस्तन्मयैः पूर्वोक्ताभिगमनादिपरायणै-
र्नित्यसिद्धैः शाश्वतसिद्धपुरुषैर्देवयोनिविशेषैर्वा समाकीर्णं समावृतम् । सभा-
प्रासादसंयुक्तं सभाभिः प्रासादैश्च समेतं, वनैः उपवनैः कृत्रिमैश्च शुभं विराज-
मानम् । वापीकूपतडागैः वृक्षपर्ण्डैस्तरुसमूहैश्च सुमण्डितं शोभनं यथा स्यात्
तथा भूषितम् । अप्राकृतसुरैः अप्राकृतैर्नित्यसिद्धैः सुरैर्देवैः वन्द्यं-पूज्यम्,
अयुतार्कसमप्रभं दशसहस्रसवितृकिरणतुल्यमतौवसमुज्ज्वलमित्यर्थः । अप्रा-

कृतमिति पाठे मायातीतमित्यर्थः । वैकुण्ठनामानं लोकं, प्राप्येत्यध्याहार्यं, लोकाभिन्नं केशवं वा, स्वरूपशक्तिविलासत्वेन श्रीभगवत्तन्त्राम्बोरभेदोक्तः ॥ (क)

वज्रानुवाद

श्रीनारदपञ्चरात्रग्रंथे श्रीब्रह्मनारदसंवादे “जितं ते” एरूपे ये श्रोत्र आरक्त हईयाछे ताहाते उक्त हईयाछे, यथा—अप्राकृतवङ्गुणसमन्वित, अवैषणव-
गणेर अप्राप्य, सद्वादिगुणत्रयरहित, अभिगमनादिपञ्चकालयुक्त, अभिगमनादि-
परायण-नित्यासिद्धगणकर्तृक समारूत, सडा ओ प्रासाद संयुक्त, वन ओ उपवन-
सुशोभित, जलाशय, कूप, तडाग ओ वृक्षसमूहपरिवेष्टित, देवगणेरओ वन्दनीय,
अवुतसूर्यातुन्याप्रभावयुक्त वैकुण्ठ धाम प्राणु हईया अथवा वैकुण्ठधामेर सहित अभिन
सच्चिदानन्दस्वरूप, लीलाभूमिते लक्ष्मीर सहित क्रीडाय रत, केशव तोगाके कोन्
समय चक्रुर द्वारा दर्शन करिव ॥ (ख)

ब्रह्मसंहितायाञ्च—

“सहस्रपत्रं कमलं गोकुलाख्यं महत्पदम् ।

तत्कार्णिकारं तन्नाम तदनन्तांशसम्भवम् ॥” ५।२ इति ! (ज)

कान्तिमाला

सहस्रेति । महतः स्वयं भगवतः पदं स्थानं, “पदं व्यवसिति-वाण-स्थान-लक्ष्माद्भि-
वस्तुषु” इत्यमरः । अनन्तस्य संकर्षणस्याग्निं सम्भवः प्राकृत्यम् अनादितो यस्य तत् ॥ (ज)

प्रभा

व्याख्यातश्चैतच्छ्रीमज्जीवगोस्वामिभिः—“अथ तस्य तद्रूपतासाधकं नित्यं
धाम प्रतिपादयति—सहस्रपत्रं कमलमित्यादिना । सहस्राणि पत्राणि यत्र
तत् कमलमित्यादिना ‘भूमिश्चिन्तामणिगणमयी’ति वक्ष्यमाणाश्चिन्तामणि-
गणमयं पद्मं तद्रूपं, तच्च महत् सर्वोत्कृष्टं पदं स्थानम् । महतः श्रीकृष्णस्य
महाभगवतो वा पदं महावैकुण्ठरूपमित्यर्थः । तत् नानाप्रकारं श्रूयत
इत्याशङ्क्य प्रकारविशेषणत्वेन निश्चिनोति गोकुलाख्यमिति । गोकुलमित्याख्या
रूढिर्यस्य तद् गोपावासरूपमित्यर्थः । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन तस्यैव
प्रतीतिः । एतदभिप्रेत्योक्तं श्रीदशमे—‘श्रीभगवान् गोकुलेश्वरः’ इति । अत
एव तदनुकूलत्वेनोत्तरग्रन्थोऽपि व्याख्येयः । तस्य श्रीकृष्णस्य धाम श्रीनन्द-

यशोदादिभिः सह वासयोग्य महान्तःपुरम्, तैः सहवासिता त्वग्रे समुद्देह्यते । तस्य स्वरूपमाह—तदिति । अनन्तस्य श्रीबलदेवस्यांशेन ज्योतिर्विभाग-
विशेषेण सम्भवः सदाविर्भावो यस्य तत् । तथा तन्नेणैतदपि बोध्यते । अन-
न्तोऽंशो यस्य तस्य श्रीबलदेवस्यापि सम्भवो निवासो यत्र तदि'ति ॥ (ज)

ब्रह्मानुवाद

ब्रह्मसंहिताप्र० उक्तं हईशास्त्रे गोकुलनामकं स्थानं महत्प्रपञ्चपञ्चरूपं, तांश
श्रीकृष्णस्य सर्वोत्कृष्टं स्थानं, तांशरं मध्यस्थितं कर्णिकाररूप-धामइ भगवान्, एइ स्थानं
अनन्त अर्थात् बलदेवस्य अंशं हईते मञ्जुत ॥ (६३)

प्रपञ्चे स्वात्मकं लोकमवतार्य महेश्वरः ।

आविर्भवति तत्रेति मतं ब्रह्मादिशब्दतः ॥१६

गोविन्दे सच्चिदानन्दे नरदारकता यथा ।

अन्नैर्निरूप्यते तद्वद्वाम्नि प्राकृतता किल ॥१७

कान्तिमाला

ननु महिमादिशब्दवाच्यं हरेः पदं प्रकृतिमण्डलाद्वह्निः शुभं, तन्मण्डलान्तःस्थं मथुरादि
तस्य पदमित्येतत् कथम् ? तत्राह प्रपञ्च इति । लोकस्य स्वात्मकत्वे हेतुः—ब्रह्मादिशब्दतः इति ।
आदिना महिमसंबन्धीमशब्दसंग्रहः । एवं तर्हि मथुरादौ प्राकृतत्वं (२) कृतः स्फुरति तत्राह—
गोविन्द इति । नरदारकता प्राकृतमनुष्यवालकता ॥१६—१७

प्रभा

ननु मथुरायाः प्रपञ्चान्तर्गतत्वे कथं नित्यत्वनित्यत आह—प्रपञ्च इति ।
महेश्वरो महान् ईश्वरो भगवान् श्रीकृष्णः प्रपञ्चे जगति स्वात्मकं लोकं स्वस्वरूपं
धाम स्थानमवतार्याविर्भाव्य तत्र धाम्नि स्वयमाविर्भवति । 'आविर्भावा
तिरोभावा स्वपदे तिष्ठति' इति गोपालोत्तरतापनीये । व्याख्यातञ्च श्रीम-
ज्जीवेन । 'या तु कदाचिदाविर्भावा जगत्यवतीर्णा, कदाचित्तिरोभावा
ततोऽन्तर्हिता च भवति, सैव स्वपदे गोलोकाख्ये वृन्दावनस्यैव प्रकाशविशेषे
निजधाम्नि तिष्ठति । अत्रेयमेव स्वपदे तिष्ठतीत्युक्ते तस्या एव तथा स्फूर्तिः

पूर्वाप्रकाशत्वञ्चेत्यर्थः इति विदुषां मतम् । कुत इत्यत आह—ब्रह्मादिशब्दतः । मथुराया ब्रह्मादिशब्देनाऽभेदेनाभिहितत्वात् । यतः—‘तासां मध्ये साक्षाद्-ब्रह्मगोपालपुरी हि’ इति गोपालोत्तरतापनीयश्रुतौ मथुरा ब्रह्मशब्देनाभि-हिता ।

‘मथ्यते तु जगत् सर्वं ब्रह्मज्ञानेन धेन वा ।

तत्सारभूतं यद् यस्यां मथुरा सा निगद्यते ॥’ (७४)

इति श्रुतौ च मथुरापदनिरुक्त्या ब्रह्माभिन्नत्वेन मथुरास्वरूपं प्रदर्शितम् । अतो ब्रह्मणो नित्यत्वात्तदभिन्नस्य धाम्नोऽपि नित्यत्वं वक्तव्यम्, तथा सति तस्योत्प-त्तिस्तु वक्तुं न शक्यते, अपि त्वाविर्भावः । तर्हि मथुरायाः प्राकृतत्वं कथ-मिति चेत् ? भ्रान्त्या इत्युत्तरं ब्रूमः । यथाऽन्नैस्तत्त्वज्ञानहीनैः पुरुषैः सच्चिदा-नन्दे गोविन्दे नरदारकता प्राकृतमनुष्यबालकता निरूप्यते, तद्वद् धाम्नि तत्स्थाने प्राकृतता, किल अलीके ॥ १६—१७

ब्रह्मसूत्रवाद

भगवान् श्रीकृष्ण प्रपञ्चे निजस्वरूपभूत स्थानेर प्रकाश करिमा ताहाते स्वप्न आविर्भूत हईमा थाकेन, ईहा तत्त्वविद्गणेर सम्यत । कारण गोपालोत्तर-तापनीय उपनिषदे ब्रह्मशब्देर द्वारा अभादे मथुरापुत्री उक्त हईमाछे । येमन अज्ज मनुष्येरा सच्चिदानन्दस्वरूप गोविन्दके साधारण मनुष्यबालक बलिमा निश्चय करे, सेईरूप ताहार धामकेउ प्राकृत बलिमा थाके ॥ १७—१९

अथ नित्यलीलत्वञ्च ।

तथाहि श्रुतिः—

“यद्गतं (१) भवञ्च भविष्यञ्च ॥” (बृह० श।८।३) इति । (क)

कान्तिमाला

अथिति । यदिति बृहदारण्यके । यद्गतं ब्रह्मनिष्ठं गुणकर्म नित्यं, गत-भवद्-भविष्यच्छब्दै-स्तस्य त्रैकालिकत्वप्रत्ययात् ॥ (क)

प्रभा

यदिति । यद् ब्रह्म गतं भूतं, भवद् वर्तमानं च, भविष्यच्च । कालत्रयेऽपि विद्यमानमित्यर्थः ॥ (क)

वङ्गानुवाद

यिनि अतीत, वर्तमान ও ভবিষ্যতে विद्यमान ॥ (क)

“एको देवो नित्यलीलानुरक्तो
भक्तव्यापी भक्तहृद्यन्तरात्मा ॥” (ख)

कान्तिमाला

एको देव इति पिप्पलादशाखायाम् । अत्र लीलायाः नित्यत्वं (१) वाचनिकम् ॥ (ख)

प्रभा

एकोऽद्वितीयो देवो हरिर्नित्यलीलानुरक्तः । नित्यलीला नाम नित्य-
धाम्नो नित्यक्रिया । सा च द्विविधा प्रकटाऽप्रकटभेदेन । अस्या विवृतिः
श्रीकृष्णसन्दर्भं द्रष्टव्या । भक्तान् व्याप्नोतीति भक्तव्यापी । भक्तानां हृदयाणां
परमांशिस्वरूपपरमात्मा ॥ (ख)

वङ्गानुवाद

अद्वितीय देवতা নিত্য লীলাতে অনুরক্ত, যিনি ভক্তসমূহকে ব্যাপিগ্না আছেন
এবং যিনি ভক্তগণের হৃদয়ের অন্তরাংশস্বরূপ ॥ (খ)

स्मृतिश्च—

“जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥” ४।८ इति । (ग)

कान्तिमाला

जन्मेति । श्रीगीतासु । दिव्यमप्राक्तं नित्यमिति यावत् ॥ (ग)

प्रभा

व्याख्यातश्चैतद् ग्रन्थकृता—जन्मेति । मम सर्वेश्वरस्य सत्येच्छस्य वैदुर्य-
वसित्यसिद्धन्टसिंहरघुनाथादिबहुरूपस्य तत्र तत्रोक्तलक्षणं जन्म तथा कर्म च

(१) ‘लीलानित्यत्वम्’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

तत्तद्भक्तसम्बन्धं चरितं तद्भयं दिव्यमप्राकृतं नित्यं भवतीत्येवमेवैतदिति यस्तत्त्वतो वेत्ति 'यद् गतं भवच्च भविष्यच्च', 'एको देवो नित्यलीलानुरक्तो भक्त-
व्यापी भक्तहृद्यन्तराले'ति श्रुत्या दिव्यमिति मदुक्त्या च द्रष्टव्यो युक्तिनिरपेक्षः
सन् हे अर्जुन ! स वतमानं देहं त्यक्त्वा पुनः प्रापञ्चिकं जन्म नैति । किन्तु
मामेव तत्तत्कर्ममनोज्ञमेति मुक्तो भवतीत्यर्थः । यद्वा मोक्षकत्वलिङ्गेन तत्त्व-
मसीति श्रुतेश्च मे जन्मकर्मणो तत्त्वतो ब्रह्मत्वेन यो वेत्तीति व्याख्येयम् ।
अन्यथा 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अयनाय' इति
श्रुतिर्व्याकुप्येत् । समानमन्यत् । जन्मादिनित्यतायां युक्तयस्त्वन्यत्र विस्तृता
द्रष्टव्याः ॥ (ग)

वज्रानुवाद

हे अर्जुन ! यिनि आमार दिवा जन्म ओ कर्म यथार्थभावे अवगत आछन,
तिनि एहे देह त्याग करिशा आर जन्म ग्रहण करेन ना, आमाकेहे प्राणु हरेशा
थाकेन ॥ (ग)

रूपानन्त्याज्जनानन्त्याद्भामानन्त्याच्च कर्म तत् ।

नित्यं स्यात्तदभेदाच्चेत्युदितं तत्त्ववित्तमैः ॥ १८

इति प्रमेयरत्नावल्यां भगवत्-पारतम्यप्रकरणं नाम

प्रथमप्रमेयम् ॥ १

कान्तिमाला

ननु लीलाया नित्यत्वं शब्दात् प्रतीतं, युक्तिविरहात्तदपुष्टमिति चेत्तत्राह—रूपानन्त्या-
दिति । अत्राहुः—लीलायाः क्रियात्वात् प्रत्यवयवमध्यारम्भसमाप्तिभ्यां तस्याः सिद्धिर्वाच्या, ताभ्यां
विना न तस्याः स्वरूपं सिध्येत् । तथा चारम्भसमाप्तिमत्तया विनाशित्वध्रौव्यात् कथं सा नित्येति
चेत् ? उच्यते । परमात्मनः (२) सदैवाकारानन्त्यात् पार्षदानन्त्यात् स्थानानन्त्याच्च नानित्यत्वं
तस्याः, तत्तदाकारगतथीसत्तदारम्भसमाप्तौः सत्त्वेऽप्येकत्वैकत्र तत्तत्क्रियावयवा यावत् समा-
प्यन्ते न समाप्यन्ते वा, तावदेवान्यन्वान्याप्यारम्भाः स्युरित्येवमविच्छेदान्नित्यत्वं सिद्धम् । ननु
मास्तु विच्छेदः, पृथगारम्भादन्यैव सति चेत् ? उच्यते । समयभेदेनाभ्युदितानामप्येकरूपार्थां
क्रियाणामेकम् । यथा शीतं 'दिःपाकोऽनेन कृती न तु द्वौ पाका'विति, 'द्विर्गोशब्दोऽयमुच्चा-

(२) 'परमात्मनः' इति 'श' तथा 'घ' पुस्तके ।

रितो न तु द्वौ गोशब्दाविति प्रतीतिनिर्णीतशब्दैक्यवदिदं द्रष्टव्यम् । तदेतदाह—तद-
भेदाच्चेति । तेषां रूपादीनां चतुर्णां भेदविरहादित्यर्थः ॥१८

इति प्रमेयरत्नावल्यां मगवत्पारतम्यप्रकरणं व्याख्यातम् ॥१

प्रभा

ननु सन्तु भगवति विचित्रा लीलास्तत्तद्देशादिसम्बन्धा नित्यास्तु ता न
स्युरारम्भपरिसमाप्तिभ्यामिति तार्किकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते, तत्र समादधति—
रूपेति । रूपानन्त्याद् भगवति सदैवाकारानन्तत्वात् । भगवदाकारानन्त्य-
ञ्चोक्तं श्रीगोपालपूर्वतापनीयोपनिषदि—‘एकोऽपि सन् बहुधा यो विभाति’
इति । ‘एकाऽनेकस्वरूपाय’ १।२।३ इति विष्णुपुराणात्, ‘बहुमूर्त्यैकमूर्तिकम्’
१०।४०।७ इति श्रीभागवतवचनाच्च । जनानन्त्यात् जनानामनन्तब्रह्माण्डा-
नन्तवैकुण्ठगतानां तत्तत्पार्षदानां व्यक्तिप्रकाशानन्त्यात् । धामानन्त्यात्—
तत्तद्द्वीलास्थानानामानन्त्याच्च तत्कर्म लीलारूपं नित्यं स्यात् । एवमेवोक्तं
श्रीभगवत्सन्दर्भे श्रीमज्जीवगोस्वामिपादैः—‘ननु कथं जन्मकर्मणोर्नित्यत्वं ते
हि क्रिये, क्रियान्वञ्च प्रतिनिजांशमप्यारम्भपरिसमाप्तिभ्यामेव सिध्यतीति ते
विना स्वरूपहान्यापत्तिः । नैष दोषः, श्रीभगवति सदैवाकारानन्त्यात्
प्रकाशानन्त्याज्जन्मकर्मलक्षणतत्तद्द्वीलापरिकराणां व्यक्तिप्रकाशयोरानन्त्याच्च,
यत एवं सत्योरपि तत्तदाकारप्रकाशगतयोस्तदारम्भसमाप्त्योरेकत्रैकत्वं ते जन्म-
कर्मणोरंशा यावत् समाप्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवान्यत्रान्यत्रप्यारब्धा
भवन्तीत्येव’ श्रीभगवति विच्छेदाभावात्, नित्ये एव ते जन्मकर्मणोर्वर्तन्ते । तत्र
ते क्वचित् किञ्चिद्विलक्षणत्वेनारभ्येते, ते क्वचिदैक्यरूप्येण चेति ज्ञेयम् । विशेष-
णभेदाद् विशेषणैक्याच्च एक एवाकारः प्रकाशभेदेन पृथक्क्रियास्यदं भव-
नोति ‘चित्रं वर्ततेतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक्’ इत्यादौ प्रतिपादितम् । ततः
क्रियाभेदात् तत्तत्क्रियात्मकेषु प्रकाशभेदेष्वभिभावभेदश्च गम्यते । तथा
सत्येकत्रैकत्वं लीलाक्रमजनितरसोद्बोधश्च जायते । नन्वस्त्वविच्छेदः, कथं सा
वर्तते इत्युच्यते पृथगारम्भादिवैरसेति चेत् ? उच्यते—यथा शाङ्करशारीरके—
‘कालभेदेनोदितानामपि समानरूपाणां क्रियाणामेकरूपत्वमिति ।
द्विगोशब्दोऽयमुच्चारितो न तु द्वौ गोशब्दाविति प्रतीतिनिर्णीतं शब्दैकत्वमिति ।
ततो जन्मकर्मणोर्नित्यता युक्ता । अत एवागमादावपि भूतपूर्वलीलोपासन-

বিধানং যুক্তং, তথা চৌক্তং মধ্বমাথে—‘পরমাत्मসम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिवि-
क्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यत इति । अनुमतञ्चैतच्छ्रुत्या ‘यद्गतं भवञ्च भवि-
ष्यञ्च’ इति ।’ अत्रোपसंहार्यत्वं नामोपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः । तत्र तस्य
जन्मनः प्राकृतात्तस्माद्विलक्षणत्वं प्राकृतजन्मानुकरणेनाविर्भावमात्रत्वं, क्वचि-
त्तदननुकरणेन वा । ‘अजायमानो बहुधा विजायत’ इति श्रुतेः ।

‘देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वं गुहाश्रयः ।

आविरासीद् यथा प्राच्यां दिशীन्दुरिव पुष्कलः ॥’ १०।३।८ इति ।

‘सत्त्वं विधातु’ নিজমৃত্যুভাষিতং

ব্যাপ্তিञ্চ ভূতেশ্বখিলেষু চাत्मनः ।

अदृश्यताऽत्यङ्गतरूपमुद्बद्धन्

स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥’ इति श्रीभागवतवचनाभ्याञ्च ।

তथा কর্মণো বৈলক্ষণ্যং স্বরূপানন্দবिलासमात्रत्वं, तद् यथा ‘लोकवत्तु लीला-
कैवल्यम्’ । २।१।३।३ इति । व्याख्यातञ्च मध्वाचार्यैः—‘यथा लोके मत्तस्य सुखो-
द्रेकादेव नृत्यादिलीला, न तु प्रयोजनापेक्षया एवमेवेश्वरस्य ।

নারায়ণসংহিতায়াञ্চ—

‘सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।

कुरुते केवलानन्दाद् यथा मत्तस्य नर्तनम् ॥

पूर्वानन्दस्य तस्यैह प्रयोजनमतिः कुतः ।

मुक्ता अप्यात्मकामाः स्युः किमुतास्याखिलालनः ॥’ इति ।

ন চৌন্মত্ৰদৃষ্টান্তে না সর্বশ্ৰুতমপি প্রসঞ্জয়িতব্যং, স্বরূপানন্দোদ্রে কেণ স্বপ্রয়ोजन-
मननुसन्धायैव लीलायते, इत्येतदंशिनैव स्वीकारात् । उच्छ्वासप्रश्वासदृष्टान्ते-
ऽपि सुषुप्त्यादौ तद्दोषापातात् । तस्मात् स्वरूपानन्दस्वाभाविक्यैव तद्दोला,
तदभेदादिति । तदभेदात् तेषां स्वरूपशक्तिविलसितानां रूपादीनां शक्तित्वेन
परस्परमभेदादिति तत्त्ववित्तमैर्ब्रह्मनारदादिभिरुदितम् ॥ १८

বঙ্গানুবাদ

শ্রীভগবানের আকারের অনন্তত্বহেতু, লীলাশানস্থিত পার্শ্বদগণের আনন্ত্যহেতু,
লীলাশানের অনন্তত্বহেতু এবং রূপাদির পরম্পর অভিন্নতানিবন্ধন শ্রীভগবল্লীলা-
রূপ কর্ম নিত্য, ইহা ব্রহ্ম-নারদাদি তত্ত্বদর্শিগণ বলিয়াছেন ॥ ১৮

द्वितीयप्रमेयम्

अखिलान्नायवेद्यत्वप्रकरणम् ।

अथाखिलान्नायवेद्यत्वं, यथा श्रीगोपालोपनिषदि—

“योऽसौ सर्वैर्वदेर्गीयते ॥” (उत्तरतापनीय २७) इति । (क)

कान्तिमाला

सर्वेवेदबीधत्वं इरेवंक्तुमाह—अथेति । योऽसाविति । यः श्रीगोपालः कृष्णः ॥ (क)

प्रभा

य इति । योऽसौ भगवान् श्रीकृष्णाख्यं परब्रह्म सर्वैर्मन्त्रब्राह्मणालकै-
र्वदेर्गीयते साक्षात् परम्परया प्रतिपाद्यते । ‘योऽसौ सर्वैर्वदेर्गीयते’ इत्यपि
पाठः क्वचिद् दृश्यते ॥ (क)

वङ्गाश्रुवाद

श्रीगोपालतापनीश्रोपनिषदे उक्तं इहैवाह—समस्त वेद साक्षात् अथवा
परम्परया परब्रह्मरूप भगवान् श्रीकृष्णके प्रतिपादन करिष्यां थाके ॥ (क)

काठके च—

“सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति

तपांसि सर्वाणि च यद्ददन्ति ॥” १।२।१५ इति । (ख)

कान्तिमाला

सर्वे इति । यत्पदं यद् ब्रह्माख्यं वस्तु, ‘पदं व्यवसितित्राणे’त्याद्युक्तेः ॥ (ख)

प्रभा

सर्वं इति । सर्वे वेदा ऋगादयः, यत्पदं यस्य स्वरूपम् आमनन्ति
मुख्यया वृत्त्या बोधयन्ति । यत्प्रतीत्यर्थं सर्वाणि च तपांसि कर्माणि वदन्ति
सर्वेषां तपसां फलं तदेव ब्रह्मेत्यर्थः । ‘यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते
पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्’ इत्यपरोऽंशः ॥ (ख)

ब्रह्मसूत्रवाद

कठोपनिषदे कथित इह्याह—समस्त वेद मूल्याभावे यांशर स्वरूप प्रतिपादन करे, यांशर श्रुतिर निमित्त समस्त कर्म—एह कथा पण्डितेरा बनिम्रा थाकेन ॥ (थ)

श्रीहरिवंशे च—

“वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते (१) तथा ।

आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥” इति । (ग)

कान्तिमाला

वेदे रामायणे इति स्फुटार्थम् (२) ॥ (ग)

प्रभा

वेद इति । वेदे सर्वेषु वेदेषु रामायणे पुराणे सर्वेषु पुराणेषु तथा भारते महाभारते, उपलक्षणश्चैतत् सर्वेषु शास्त्रेष्वित्यर्थः । आदौ उपक्रमे, अन्ते उपसंहारे, मध्ये च सर्वत्र हरिः गीयते, सर्वेषां शास्त्राणां प्रतिपाद्यो हरिरेव । एवमेवोक्तं श्रीमज्जीवगोस्वामिपादैः—‘तदेतत् सर्वशास्त्राणां समन्वयस्तस्मिन्नेव भगवति । तथा च—सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्यो नान्यो वेदैः प्रसिध्येत् । तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षु’रिति षतुर्वेदशाखायाम् । ‘यं सर्वदेवा आनमन्ति सुमुचवो ब्रह्मवादिनश्चे’ति श्रीनृसिंहतापन्याम् । सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्ददन्ति’, ‘नावेदविन्मनुते तं वृहन्तं’, ‘सर्वानुभूतमात्मानं साम्पराये’, ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’त्यादिरन्यत्र । ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्देवविदेव चाह’मिति श्रीगीतोपनिषत्सु । सिद्धान्ते पुनरैक एव भगवान् विष्णुः समस्तागमव्यापारेषु विवेचनव्यतिकरं नीतेषु निश्चीयते’ इति पाञ्चो, ‘सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदेद्धितश्च सः’ इति स्कान्दे । ‘न ताः स्म सर्वजगतां वचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वतौ’ति वैष्णवे ।

(१) ‘भागवते’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

(२) ‘स्फुटार्थः’ इति ‘घ’ पुस्तके ।

‘সর্ববেদান্ সেতিহাসান্ সপুরাণান্ সযুক্তিকান্ ।

সপঞ্চরাত্নান্ বিজ্ঞায় বিষ্ণুর্জ্যো ন চান্যথা ॥’ ইতি ব্রহ্মতর্ক ।

তদেবং সর্ববেদসমন্বয়ং স্বস্মিন্ শ্রীভগবত্যেব স্বয়মাহ—মাং বিধত্তেঃবিধত্তে
মাং বিকল্যাণীকৃত্যে চ্যহম্ (ভা০ ১১।২।১৪৩) ইতি । মামেব যজ্ঞপুরুষং বিধত্তে
শ্রুতিঃ, মামেব তচ্ছবিতারূপমবিধত্তে । যজ্ঞাকাশাদিপ্রপঞ্চজাতং ‘তস্মাদ্ভা
এতস্মাদাত্মন আকাশঃ সম্ভূতঃ’ ইত্যাদিনা বিকল্যাণীকৃত্যে তদপ্যহমেব ন
মত্তঃ পৃথগস্তি সর্বস্য মদাত্মকত্বাদিতি ভাবঃ’ ॥ (গ)

বঙ্গানুবাদ

সমস্ত বেদ, রামায়ণ, পুরাণ, মহাভারত এমন কি সমস্ত শাস্ত্রে উপক্রম,
উপসংহার ও মধ্য মর্কত্র ভগবান্ শ্রীহরিই প্রতিপাদিত হইয়া থাকেন ॥ (গ)

সাদ্ভাৎ-পরম্পরাভ্যাং বেদা গায়ন্তি মাধবং সর্বং ।

বেদান্তাঃ কিল সাদ্ভাৎপরে তেভ্যঃ পরম্পরয়া ॥ ১

কান্তিমাল্য

(১) ননু বেদেষু কর্মপ্রতিপাদনং ভূরি দৃষ্টং, কথমুক্তোদাহরণানি সংশ্চেরন ইতি চেত্ ?
তচ্ছাৎ—সাদ্ভাদিতি । বেদান্তাঃ সাদ্ভান্মাধবং গায়ন্তি, তেভ্যঃপরে বেদাঃ কর্মকাণ্ডানি তু
পরম্পরয়া, তজ্জানান্ধৃদ্বিশুদ্ধিকরকর্মবিধানপরীপাক্যেতি(১) সর্ববেদবেদ্যলং হরেঃ স্পপন্নম্ ॥১

প্রমা

সাদ্ভাদিতি । সর্বং বেদাঃ সাদ্ভাৎ পরম্পরয়া চ মাধবং শ্রীহরিং গায়ন্তি
প্রতিপাদয়ন্তি । তেভ্যস্তেষু বাক্যেষু মध्ये বেদান্তা উপনিষদ্বাগাঃ সাদ্ভাৎ
প্রথমেণ শ্রীহরিং প্রতিপাদয়ন্তি, কিল নিশ্চয়ৈ । অপরে কর্মকাণ্ডাত্মকা
বেদাঃ পরম্পরয়া চিত্তশুদ্ধিহারা । সর্বেষাং বেদানাং সাদ্ভাৎ পরম্পরয়া চ প্রতি-
পাদ্যঃ শ্রীহরিরিব ॥ ১

বঙ্গানুবাদ

সমস্ত বেদ মার্কান্ বা পরম্পরায় ভগবান্ শ্রীহরিকে প্রতিপাদন করিয়া
থাকে । তন্মধ্যে বেদান্ত মার্কান্ শ্রীহরিকে প্রতিপাদন করে, এবং কর্মকাণ্ডরূপ

(১) ‘তত্ত্বজানান্ধৃদ্বিশুদ্ধিকরকর্ম-’ইতি ‘গ’ পুস্তকে ।

वेदभाग छिन्नशक्तिद्वारा परम्परारूपेण भगवान् श्रीश्रिके प्रतिपादन करिष्ये
थात्के ॥ १

क्वचित् क्वचिदवाच्यत्वं यद्देवेषु विलोक्यते ।

कात्स्न्येन वाच्यं न भवेदिति स्यात्तत्र सङ्गतिः ।

अन्यथा तु तदारम्भो व्यर्थः स्यादिति मे मतिः ॥२

कान्तिमाला

ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तैत्तिरीय० २।४।१, २।५।१) इत्यादौ हरिर्वेदावाच्यत्वं
दृष्टं, तत्र का गतिरिति चेन्नब्रह्म—क्वचिदिति । दृष्टोऽपि मेवः कात्स्न्येनादर्शनाददृष्टो
यथोच्यते तद्वत् । अन्यथा सर्वथा तदवाच्यत्वे तज्ज्ञानाय वेदाध्ययनारम्भो निरर्थकः स्यात् ॥२

प्रभा

क्वचिदिति । ननु यदि सर्वेषां वेदानां प्रतिपाद्यो हरिरेव तर्हि 'यतो
वाचो निवर्तन्ते' इत्यादीनां श्रुतीनाम् अप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्यत आह—
क्वचिदिति । वेदेषु क्वचित् कस्मिंश्चित् स्थले यद् ब्रह्मणोऽवाच्यत्वं वागविष-
यत्वं विलोक्यते तेषां वेदवाक्यानामेतदेव तात्पर्यं यत् कात्स्न्येन कर्तृसूतया
सम्पूर्णतथेत्यर्थः, तद् ब्रह्म वाच्यं न भवेदिति तत्र वेदवाक्ये सङ्गतिः ।
अन्यथा यदि सर्वथा ब्रह्मणो वागविषयत्वमुच्यते तर्हि तु तदारम्भः ब्रह्मज्ञानाय
वेदपाठारम्भो व्यर्थः स्यादिति मे मतिः । अतो हरिर्वेदावाच्यत्वं वक्तव्यं, न
लक्ष्यत्वम् । तदुक्तं ग्रन्थकृता भाष्यपीठके चतुर्थपादे—'ननु विष्णुरेव तद्वा-
च्यत्वे तु 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह ।' 'यद्वाचानभ्युदितं येन
वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यत् श्रोत्रेण न शृणोति
येन श्रोत्रमिदं श्रुतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इत्यादिश्रुतेः ।

'यतोऽप्राप्य निवर्तन्ते वाचश्च मनसा सह ।

अहं चान्ये इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥'

इत्यादि स्मृतेश्च का गतिरिति चेत् ? न, साकल्यावाच्यतया तद्गतेर्दृग्ग्यिष्य-
मानत्वात् । सर्वज्ञादयः शब्दाः सार्वज्ञादिना निमित्तेन भगवति प्रवर्तन्ते,
निर्गुणादयस्तु नैर्गुणादिनेति कृतस्त्वस्य वेदस्य भगवत्परत्वम् । इत्यत्र सर्वे

বেদা যত্পদমাননন্তীত্যাदिश्रुतिस्मृत्यविरोधः । तदिदं शुद्धस्य पूर्णस्य विष्णो-
र्वेदाच्चत्वं भगवता सूत्रकारेणोक्तम् 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यस्मिन्नधिकरणे ।
वेदेषु वाच्यत्वदर्शनादशब्दं ब्रह्म न भवति, किन्तु शब्दवाच्यमेव भवतीति
भाषितञ्च । यत्त्वशब्दमिति प्रधानं व्यचष्ट, तन्न । तस्या'प्यजामेकामि'त्यादि-
शब्दवाच्यत्वात् । किञ्च ज्ञानकाण्डं साक्षादेव ब्रह्म प्राह । 'तन्त्वोपनिषदं
पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेः । कर्मकाण्डन्तु ज्ञानाङ्गप्रतिपादनात् परम्परयेति ।
'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशक्रेने'ति
श्रुतेः ।

‘यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥’ इति स्मृतेश्च ।

ननु वृष्टিপুत्रস্বর্গাদিফলকানি কৰ্মাণি বিদধানোঃসৌ প্রতীয়তে, মৈবং,
তথা তদ্বিধানস্য প্রোচনাজনকত্বাৎ কারৌর্যাদিফলস্য বৃষ্ট্যাদেদৃষ্টত্বেন
বেদে সম্বদস্য তদ্বিধিত্বাৎ তদর্থং সম্যগ্ বিচারয়তো 'যে বা এতদ্বচনমবিদিত্বা
গার্ম্যস্মাল্লোকেত্ প্রৈতি স ক্রপণঃ' ইত্যব্রহ্মস্বয়ং দৈন্যং 'তমেতং বেদানুৱচনে'ত্যা-
দিদা কৰ্মাণাং তজ্জানাৱজনকতাञ्চ বিজানতা নিষ্কামানি তান্বনুতিষ্ঠতী
ব্রহ্মধিষ্ণামসৌ জনয়তীতি সিদ্ধং তস্য সৰ্বস্য তত্পরত্বম্ । যদুক্তং—

‘পৰোক্তৱাদৌ বেদোঃয়ং ঝালানাৱনুশাসনম্ ।

কৰ্মমোক্ষায় কৰ্মাণি বিধতে জ্ঞানদং যথা ॥’ (ভা০ ১১।৩।৪৪) ।

‘বেদোক্তমেৱ কুৰ্বাণো নিঃসঙ্কোঃপিতমীশ্বরে ।

নৈষ্কৰ্ম্যং লভতে সিদ্ধিং ৰোচনার্থাং ফলশ্রুতিঃ ॥’ (ভা০ ১১।৩।৪৫) ইতি

কামিতস্যেৱ স্বর্গাদিঃ ফলত্বেন প্রতীতৈকামিতোঃসৌ ন ভৱেৎ, কিন্তু চিত্তশুদ্ধি-
ৰেৱ জ্ঞানোদযার্থাং ভৱেদি’তি ॥ ২

ব্রহ্মসুৱাদ

বেদের কোন কোন স্থলে দৃষ্ট হয়—ব্রহ্ম অবাচ্য অর্থাৎ শব্দের অবিষয় ।
কিন্তু সেই বেদবাক্যের তাৎপর্য এই যে, বেদ সম্পূর্ণরূপে ব্রহ্মকে বর্ণনা করিতে
পারে না। যদি এইরূপে বেদবাক্যের সঙ্গতি না করিয়া সম্পূর্ণরূপে ব্রহ্ম শব্দের
বিষয় নহে—ইহা বলা যায়, তাহা হইলে ব্রহ্মজ্ঞানের নিমিত্ত বেদাধ্যয়ন ব্যর্থ হয়,
ইহা আমি মনে করি ॥ ২

शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामभावतः ।

ब्रह्म निर्धर्मकं वाच्यं नैवेत्याहुर्विपश्चितः ॥ ३

सर्वैः शब्दैरवाच्ये तु लक्षणा न भवेदतः ।

लक्ष्यञ्च न भवेद् धर्महीनं ब्रह्मेति मे मतम् ॥ ४

इति प्रमेयरत्नावल्यां द्वितीयप्रमेयम् ॥२

कान्तिमाला

शब्देति । निर्विशेषब्रह्मवादिनां ब्रह्मणि जातिगुणक्रियासंज्ञानामभावात्तद्वाच्यिभि-
वेदशब्देन तद्वाच्यम् ॥ ३

न च (१) लक्षण्या वा वेदशब्दानां तत्र प्रवृत्तेन तदारम्भो व्यर्थः इति चेत् ? तत्राह—
सर्वैरिति । सर्वशब्दावाच्यं ब्रह्म त्वया स्वीकृतम् । तत्र लक्षणा न सम्भवति, 'सीऽयं देव-
दत्तः' इत्यत्र पिण्डशब्दावाच्ये पिण्डे भागलक्षणा दृष्टा ॥४

इति प्रमेयरत्नावल्यां हरेर्वेदवेद्यत्वप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ २

प्रभा

शब्देति । 'शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु
शब्द उक्तश्चतुर्विधः ॥' इति वचनाद् यत् किञ्चित् शब्दप्रतिपाद्यं तदेतदन्यतमं
स्यात्, ब्रह्मणि तु तदभावान्न तच्छब्दप्रतिपाद्यमिति निर्विशेषब्रह्मवादिनां
शङ्करभगवत्पूज्यपादानां मतमाह—शब्देति । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां शब्द-
व्यापारकारणभूतानां जात्यादीनां जातिगुणक्रियाद्रव्याणामभावतोऽभावेन
निर्धर्मकं धर्मरहितं ब्रह्म वाच्यं शब्दप्रतिपाद्यं नैव भवेत्, इति विपश्चितः
पण्डिता आहुः । आहुरित्यनेन परमतं प्रदर्श्य स्वमतमाह—सर्वैरिति ।
सर्वैः शब्दैरवाच्ये सर्वशब्दाविषयीभूते वस्तुनि यतो लक्षणा न भवेदतो
धर्महीनं ब्रह्म लक्ष्यं लक्षणाविषयीभूतं न भवेदिति मे मतम् । इदमत्राकृतं—
यस्य हि वाच्यत्वात् तस्य कुत्रचित् तात्पर्यानुपपत्तितो लक्षणा भवेत्,
सर्वथा शब्दाविषयीभूते वस्तुनि वाच्यत्वाभावाद्ब्रह्मत्वमपि न सम्भवति । ब्रह्म

চৈচ্ছব্দবাচ্যং ন ভবেত্ত্বয়ং কথমপি ভবিতুং না হঁতীতি বোদ্ধব্যম্ । তদুক্তং গ্রন্থ-
কৃতা পীঠকমাখ্যে প্রথমপাদে—

‘ন চ বিজ্ঞানত্বাদিধর্ম বিশিষ্টাভিধায়িভির্বিজ্ঞানাদিগ্নব্দৈর্বিশিষ্ট-
মভিধেয়ং শুভ্রমখণ্ডন্তু লক্ষ্যমিতি বাচ্যম্ । সর্বগ্নব্দানভিধেয়স্য তস্য লক্ষ্যত্বা-
যোগাৎ । তথাপি ‘তচ্ছমসী’ ত্যত্র শ্লোচিতাৎ পদার্থাদৃ বাক্যার্থস্বৈক্যস্য মেদো
মেদামেদো বা তব নাভিমতঃ । তথা সত্যৈক্যস্য মিথ্যাত্বাद्याপত্তে: । তল
চৈদ্বিশিষ্টো ন স্যাৎ তর্হি কথং স্বপ্রকাশচিত্‌প্রকাশ্যৈক্যস্যাপ্রকাশঃ, চিত্-
প্রকাশস্য মেদম্মমবিরোধিত্বৈঃপি তদভিনৈকপ্রকাশস্য তদ্বিরোধশ্চেতি । তস্মাদ-
বশ্চমম্যুপেয়ো বিশিষ্টঃ’ ॥

‘সত্যপি চিত্‌প্রকাশে মেদম্মমো ন নিবর্ততে, অতঃ স ন বিরোধী, ऐक्य-
প্রকাশে জাতে মেদম্মমো বিনিবর্ততে, অতঃ স তদ্বিরোধীতি নির্মেদৈঃপি তচ্চে মেদ-
কার্যং বদতস্তে বিশিষ্টো গলে নিপতিত ইতি ভাবঃ । তস্মাদিতি । নাপ্যনুমেষ
এব বিশিষ্টঃ ।

‘অব্যক্তবুদ্ধাহঙ্কারমনোভূতেন্দ্রিয়াণি চ ।

তস্মাত্মাণি বিশিষ্টশ্চ তস্মৈ তচ্চাত্মনে নমঃ ॥’ ইতি

মৌল্যস্বরাজবচনেনাপি সিদ্ধে:’ ॥ ৩-৪

বঙ্গানুবাদ

জাতি, গুণ, ক্রিয়া ও দ্রব্য এই চারিটী শব্দপ্রবৃত্তির কারণ অর্থাৎ যেটী
শব্দজ্ঞানের বিষয় হইবে, তাহা এই চারিটির অগ্রতম হওয়া চাই । কিন্তু ব্রহ্মে
কোন ধর্ম না থাকায় ব্রহ্ম শব্দশক্তির বিষয় নহেন, ইহা পণ্ডিতগণ বলিয়া
থাকেন । ব্রহ্ম সকল শব্দের অবাচ্য, অতএব লক্ষ্য হইতে পারেন না । কারণ
ধর্মহীন ব্রহ্ম লক্ষ্য হইতে পারেন না, ইহাই আমার অভিমত ॥ ৩—৪

তৃতীয় প্রমেয়ম্

विश्वसत्यत्वप्रकरणम् ।

अथ विश्वसत्यत्वम् ।

स्वशक्त्या सृष्टवान् विष्णुर्यथार्थं सर्वविज्जगत् ।

इत्युक्तेः सत्यमेवैतद्वैराग्यार्थमसद्वचः ॥ १

कान्तिमाला

प्रपञ्चसত্যत्वं वक्तुमाह—षथेत्यादिना । स्वशक्त्येति । ननु “तस्मादिदं जगदशेषमसत्-
स्वरूपम्” (भागवत १०।१४।२२) इत्यादिवाक्यं जगत्सत्यत्ववादिना कथं सङ्गच्छेत ?
तत्रাহ—वैराग्यार्थमिति । अनित्यजगत्सुखदुःखापरित्यागार्थमेव, न तु तन्मৃषाल্বार्थं, तत्-
सत्यत्वे प्रमाणात्माभादिति भावः ॥ १

प्रभा

स्वशक्त्येति । इदानीं प्रपञ्चसत्यत्वं प्रतिपादयति—स्वशक्त्येति । सर्ववित्
विष्णुर्हরিः स्वशक्त्या बहिरङ्गाख्यया मायया यथार्थं सत्यं जगत् सृष्टवान्, इति
उक्तेः कथनात् एतज्जगत् सत्यमेव । कथं तर्हि श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु कुत्रचित्
प्रपञ्चासत्त्वमुच्यते, तत्रাহ—वैराग्यार्थमिति । वैराग्यार्थं विषयेषु विरक्तिजन-
मार्थम् । वैराग्यं नाम प्रपञ्चवत्त्वनासक्तिः । असद्वचः—विश्वमसत् मिथ्येति
वाक्यमुपपद्यते । सतो भगवतः शशशङ्कवन्निष्ठ्या जगद्दुत्पत्तुं नाहंति,
तथापि यत् श्रुत्यादिषु तस्यासत्त्वमुद्गमयते न तत्र तात्पर्यं, प्रपञ्चमित्यात्व-
कथनेन तत्र वैराग्यं जायते, तथा सति परमार्थभूते ब्रह्मणि मतिर्भवेदिति ॥ १

ब्रह्मसूत्रवाद

सर्वज्ञ भगवान् अक्षय बहिरङ्गशक्ति मायार द्वारा सत्य जगৎ সৃষ্টি করিয়াছেন,
এইরূপ উক্তি থাকায় এই জগৎ সত্যই । শাস্ত্রে কোন কোন স্থানে যে বিশ্বকে
মিথ্যা বলা হইয়াছে, তাহা কেবল তাহাতে বৈরাগ্য উপাদানের নিমিত্ত, বস্তুতঃ
জগৎ মিথ্যা নহে ॥ ১

तथाहि, श्वेताश्वतरोपनिषदि—

“य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्

वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति” ॥ (४।१) इति । (क)

कान्तिमाला

स्वशक्त्येतेतत् प्रमाणयति—य इति । य ईश्वरः स्वयमवर्णः ब्राह्मणादिभिन्न, स्वशक्तियोगादनेकान् ब्राह्मणादीन् वर्णान् दधाति उत्पादयतीत्यर्थः । “वर्णो द्विजादौ शूद्रादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे” इति विश्वः । यद्वा स्वयम् अवर्णः रूपरहितोऽनेकान् शूद्रादीन् वर्णान्, निहितार्थः चेतसि धृतप्रयोजनः ॥ (क)

प्रभा

यः परमेश्वरः एकोऽद्वितीयः स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहित इत्यर्थः, अवर्णो ब्राह्मणादिवर्णभिन्नः प्राकृतरूपरहितो वा, बहुधा नाना शक्तियोगात् निहितार्थः गृहीतप्रयोजनः अनेकान् बहून् वर्णान् ब्राह्मणादीन् शूद्रादीन् वा विदधाति सृजति । ‘वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु’ इति श्रुत्यंशः ॥ (क)

वज्रानुवाद

श्वेताश्वतर-उपनिषदे उक्तं श्शेभाच्छे,—यिनि अद्वितीय, ब्राह्मणदि वा शूद्रादिवर्णरहित, यिनि प्रयोजनवशतः विविधशक्तिर सहित मन्त्रकण्ठे तु अनेक वर्णैर्नृष्टि करिष्या थाकेन ॥ (क)

श्रीविष्णुपुराणे च—

“एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥” (१।२।२।५०) इति । (ख)

कान्तिमाला

एकदेशेति । परमब्योमनिलयस्य हरेः शक्तिकार्यमेतत्, तदतिदूरम् इदं परिदृश्यमानं जगदिति समुदायायः ॥ (ख)

प्रभा

व्याख्यातश्चेतत् स्वामिभिः—‘नन्वक्षरस्य परब्रह्मण्यक्षद्विलक्षणं कररूपं कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति—एकदेशेति । एकदेशस्थितस्य आदि-

शिकस्याग्नेदीपादीर्हाकस्यापि तद्विलक्षणा ज्योत्स्ना प्रभा यथा तत्प्रकाश-
विस्तारस्तथा ब्रह्मणः शक्तिक्रतुविस्तार इदमखिलं जगदि'ति ॥ (ख)

ब्रह्मानुवाद

विष्णुपुराणे उक्तं इहैवाह—येमन प्रदेशश्च दीपादि अग्निर प्रभा विस्तृत-
भावे पतित इव, सेहेरूप एवै ममश्च जगत् पर ब्रह्मेण शक्तिर विस्तार ॥ (ख)

ईशावास्योपनिषदि—

“स पर्यगाच्छुक्रमकायमत्रण-

मस्त्राविरं (१) शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनौषो परिभूः स्वयंभू-

र्याद्यातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥” (ग) इति । (ग)

काशिमाला

यथा भित्ति सर्ववर्द्धति च प्रमाणप्रति—स पर्यगादिति । स प्रकृतः परमात्मा
पर्यगात् सर्वे व्याप (२) शुक्रमित्याद्याः शब्दाः पुंस्त्वेन विपरिणम्याः, स इत्यपक्रमात्,
शुक्रो दीपितान्, अकायोऽस्याविर इति सूक्ष्मखलदेहशून्यः, अत्रणः अन्नतः—विनाशशून्यः,
शुद्धं रागाद्यनाविलः, अपापविद्धः कर्मशून्यः, कविः सर्वज्ञः मनौषो चतुरः परिभूः मायाभि-
भवौ, (३) स्वयंभू निर्हंतकः, याद्यातथ्यतः म तथ्य, 'च्छ' 'त्य' माचानं मस्यक् तथ्यं
यद्यातथ्य' इति हलायुषः । अर्थान् मरुदादीन्, (भा ४) सर्व सरान् व्याप्य, “संब सरा
वतसगोऽब्दी हायनो स्त्रो शरत् समाः” इत्यमर ॥ (ग)

प्रभा

स इति । स प्रकृतः पुरुषोत्तमः पर्यगात् पर्यागात् समन्ताद् व्याप्त-
वान्, शुक्रं शुचं वर्द्धति त्यजतौति शुक्र, शुक्र इति पुंस्त्वेन विपरिणामः कार्यः,
एवं सर्वत्र । अकायमकायः सूक्ष्मदेहरहिताः, अत्रणः अन्नतः पूर्ण इत्यर्थः,
अस्त्राविरः खलदेहरहितः शुद्धः परित्व अपापविद्धः किष्पपः धर्माधर्म-

(१) 'अस्याविरं'—इति आदेशः पुस्तकेषु पाठ

(२) 'व्याप्य' इति 'ग' पुस्तके ।

(३) 'मायाद्यभिभवौ' इति 'घ' पुस्तके ।

(४) 'समाभ्यः' इति 'घ' पुस्तके ।

रहित इत्यर्थः । कविः सर्वज्ञः, मनोवो ईश्विता, परिभूः सर्वश्रेष्ठः, स्वयम्भूः
सर्वाश्रयो निर्हेतुक इत्यर्थः । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः शाश्वतौः समाः वत्सरान्
व्याप्य याथातथ्यतः सत्यान् अर्थान् विषयान् व्यदधात् समजं ॥ (ग)

ब्रह्मसूत्राद्

ईशावास्य-उपनिषदे उक्तं इहैवाह—भगवान् सर्वव्यापी, शोकरहित,
सूक्ष्मशरीरशृङ्ग, पूर्ण, सूक्ष्मशरीररहित, पवित्र, धर्माधर्मशृङ्ग, सर्वज्ञ, सर्वश्रेष्ठ,
सर्वाश्रय ; त्रिनि बह्वर्ष व्यापिना सत्या विषयसमूहं सृष्टिं करिवाहेन ॥ (ग)

श्रीविष्णुपुराणे च—

“तदेतदक्षयं (१) नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥” (१।२।५८) इति । (घ)

कान्तिमाला

तदेतदिति । एतदीश्वरजीवप्रकृतिरूपम् अखिलं जगत्, हे मुनिवर ! अक्षयं नित्यं,
प्रकृतिजीवरूपमक्षयं स्वरूपेण चरहितं परिणामीत्यर्थः । प्रकृतेर्महदादितया जीवस्य च
ज्ञानविकाशेन परिणामः, ईश्वररूपन्तु नित्यं कूटस्थम् । एतदेवाह—आविर्भाविति ।
ईश्वराश आविर्भावतिरोभाववान् प्रकृतिजीवरूपोऽंशस्तु जन्मनाशवानिति वा (२) पाठक्रम-
मनादृत्य अर्थक्रमाद् व्याख्यातम् । “पूर्वं हि,

“हे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।

चराचरस्वरूपे तं सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥

अचरं तत् परं ब्रह्म चरं सर्वमिदं जगत् ॥” (विष्णुपुराणम् १।२।५९)

इत्युक्त्वा, तन्मध्ये ‘ब्रह्मविष्णुशिवरूपाणि’ (विष्णु पु, १।१।५६) (१) पठित्वा, तदनन्तरं
‘तदेतदि’ति पठितम् ॥ (घ)

प्रभा

तदेतदिति । नन्विन्द्रजालवस्त्वेतज्जगदिति तद् भ्रान्तमिदमित्याशये-
नाह—तदेतदिति । हे मुनिवर ! एतदखिलं जगत् अक्षयं नित्यञ्च । जगत्-
सृष्टिं प्रति स्वरूपशक्तिसहायस्य ईश्वरस्य निमित्तत्वं जीवप्रकृत्योश्चोपादानत्वम् ।

(१) ‘तदेतदचरम्’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

(२) ‘स्वरूपेणाचरयोऽपि कार्यद्वारा जन्मनाशभेदवान्’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

(३) ‘ब्रह्म-विष्णु-शिवा ब्रह्मन्’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

तृतीयप्रमेय.

तत्रेश्वरभागरूपं नित्यमेकरसं जीवप्रकृतिं
स्वरूपतोऽपरिणामित्वेऽपि शरीराद्यात्मना परिणामीत्यर्थः । एतदवाह—
आविर्भाविति । ईश्वरभाग आविर्भावतिरोभावधान्, जीवादिभागस्तु
जन्मनाश्रविकल्पवानित्यर्थः । अवस्थोदयभङ्गाच्चाल जन्मनाश्रौ भवत इति
भावः ॥ (घ)

वश्यांशुवाद

विष्णुपुराणे उक्तं ह्येवाह—हे मुनिश्रेष्ठ ! एहं मयुदयं जगत् अक्षयं ७ नित्यं ।
अक्षयं शक्तिविशिष्टं ईश्वरं जगतेरं निर्मितकारणं, जीव ७ प्रकृति उपादानकारणं,
तन्मध्ये ईश्वरं नित्यं, प्रकृति परिणामी, किञ्च जीव परिणामीश्च अत्र प्रतीयमान
इति ॥ (घ)

महाभारते च—

“ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः ।

सत्याद्ग तानि जातानि सत्यं भूतमयं जगत् ॥” इति ।

(अश्वमेधपर्व ३५।३४) (ङ)

कान्तिमाला

ब्रह्मेति । सच्चिदानन्दं सत्यं कल्पं यद् ब्रह्म तत् सत्यम्, आलोचनात्मकं यत् तस्य तपः
तत् सत्यं, तेन ब्रह्मणा, स्वनाभिकमलादुत्पादितो यः प्रजापतिस्तत् सत्यं, सत्यात् तस्मात्
जातानि भूतानि, अतो भूतमयं जगत् सत्यम् ॥ (ङ)

प्रभा

ब्रह्मेति । ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूपं परंब्रह्म सत्यं, तप आलोचनात्मकं,
प्रजापतिर्ब्रह्मा सत्यः, भूतानि प्राणिनः सत्यात् जातानि । भूतमयं पञ्च-
भूतात्मकं जगत् सत्यम्, सत्येश्वरशक्तिमयत्वात् । एवमेवोक्तं ग्रन्थकृता पीठक-
भाष्ये—

‘सत्येश्वरशक्तिमयत्वाज्जगत् सत्यं, जीवप्रकृत्योश्च सत्यत्वम् ‘अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णा’मित्यादिमन्वात्, ‘एकदेशस्थितस्याग्ने’रित्यादि-विष्णुपुरा-
णीयवाक्योच्चयाच्च व्यक्तम् । जीवप्रकृत्योरीश्वरशक्तित्वन्तु—

परब्रह्मावल्यां

वायुः खं मनोबुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

(श्रीमद्भगवद्गीता ७।४)

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जौवभृतां महावाहो ! ययिदं धार्यते जगत् ॥' (७।५) । इति स्मृतेः ।

जगतस्तत्कार्यत्वन्तु 'य एकोऽवयवः' इत्यादि श्रुतेः ।

'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ! ॥' (गीता १४।५) इति ।

'इदं हि विश्वं भगवान्निवेतरः' इत्यादिस्मृतेश्च । एतेन जन्ममङ्गान्यथानु-
पपत्या जगन्निष्ठ्या ब्रह्मवत् सत्यत्वेन तदनुपपत्तिरिति प्रत्युक्तम् । जन्मादिकं
हि अनित्यत्वव्याप्यं, सत्यत्वं नित्यत्वसाधारणमतः सर्वमनित्यं जगत् ।
'अनित्यसुखात्मक'मिति भगवत्कण्ठोक्तेश्च । त्रिकालवाध्यन्तु मिथ्या यथा
खपुष्पादि ॥' इति । (७)

वज्रानुवाद

मच्छिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म मत्त, आलोचनारूपं तपः मत्त, प्रजापति मत्त,
प्राणिगण मत्त ब्रह्म इहेते उच्यन्ते इहेसाहे, सूत्ररां तौशारा कारणरूपे मत्त,
पञ्चभूतमयं जगत् मत्त ॥ (७)

'आत्मा वा इदं'मित्यादौ वनलीनविहङ्गवत् ।

सत्त्वं विश्वस्य मन्तव्यमित्युक्तं वेदवेदिभिः ॥ २

इति प्रमेयरत्नावल्यां तृतीयप्रमेयम् ॥ ३

कान्तिमाला

ननु 'आत्मा वा इदमेक एवः य आसीत्' इत्यादिश्रुतषु पूर्वं परमात्मैक आसीत्, न तु
प्रपञ्चाऽपि । "आत्मैवेद"मिति सामानाधिकरण्याव्यपदेशस्तु रज्जुभुजङ्गवत् आत्मनि तस्मा-
ध्यस्तत्वादेव ततो मिथ्यैव स इति चेत् ? तत्राह—आत्मेति । वने लीनी विहङ्गी हि यथा
तत्रास्तेव, तथा आत्मनि लीनः प्रपञ्चः सौन्दर्येण अस्यैव । अन्यथा सत्कार्यतापत्तिः (१) ॥ २

इति प्रमेयरत्नावल्यां विश्वसत्यत्वप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ ३

प्रभा

‘आत्मा वा इदमेवाग्र आसीत्’ (ऐतरेयः १।१) इत्यादिश्रुतिषु प्रलये प्रपञ्चस्याभावात् कथं तस्य सत्यत्वमित्यत आह—आत्मेति । इदं जगत् अग्रे उत्पत्तेः प्राक् आत्मा एव आसीत् इत्यत्र जगदात्मनि लीनमासीत्, यथा वने विहङ्गेषु लीनेषु न तेषां पृथगस्तित्वमनुभूयते तद्वदिति भावः । अतो विश्वस्य सत्त्वं सत्यत्वं मन्तव्यमिति वेदवेदिभिर्वेदसैक्यम् ॥ २

ब्रह्मसूत्राद्

‘एहं जगत् उदपन्निरं पूर्वे एकैहं छिन्नं’ इत्यादि श्रुतिषु अवगतं ह्यग्रां यात्र ये पूर्वे प्रपञ्चं छिन्नं ना, सूत्ररां ताहारं सत्यं किरूपे सिद्धं ह्य । ताहारं उदरे वनां यात्र—एहं जगत् आत्माते लीनं छिन्नं, येमनं विहङ्गणं वने लीनं थाके । अतएव जगत् मिथ्यां नहे, किञ्च सत्यं, इहा वेदविं पञ्चितगणं वलिनां थाकेन ॥ २

चतुर्थप्रमेयम्

भेदसत्यत्वप्रकरणम् ।

अथ विष्णुतो जीवानां भेदः ।

तथाहि श्वेताश्वतराः पठन्ति—

“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया

समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह-

त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥” (४।६) (क)

कान्तिमाला

ईश्वराज्जीवानां भेदं वक्तुमाह—इति । ‘सुपां सुलुगि’-(पा० ७।१।२८) इत्यादि-सूत्राद्दी विभक्तेरात् । द्वौ सुपर्णौ पक्षिणौ जीवेश्वरलक्षणौ समानमेकं वृक्षं देहं (१) परि-

ষষ্ঠজাতি স্বৌল্লভ্য তিষ্ঠতঃ। জীবো ভোগায়, ইঁশো নিয়মনাথ ইতি বোধ্যম্। তৌ কৌড়শা-
বিত্যাহ,—সযুজৌ সহযোগবন্তৌ, সখাযৌ তচ্চুখ্যৌ। তযোরন্য একো জীবঃ পিপ্পলং কর্মফলং
সুখদুঃখরূপং স্বাদু ভ্রুতি। অন্য ইঁশসদনশ্রুতপি ভ্রুতিচাকশীতি প্রদীপ্যতে ॥ (ক)

প্রমা

হা ইতি। হা হৌ সুপর্ণৌ পচ্ছিতৌ জীবৈশ্বরৌ সযুজা সযুজৌ সর্বদা
সংযুক্তৌ, সখাযা সখাযৌ মিত্রভাবাপনৌ সমানম্ একং বৃচ্চং বৃচ্চবহ্নে হঁ পরি-
ষস্বজাতি সমাশ্রিতবন্তৌ। তযৌর্জীবৈশ্বরয়োর্মধ্যে একো জীবঃ পিপ্পলম্ অনেক-
বিচিত্রবেদনাস্বাদরূপং কর্মফলং সুখদুঃখলক্ষণং স্বাদু যথা তথা ভ্রুতি
ভুক্তৌ। অন্য ইঁশ্বরঃ অনশ্রুৎ কর্মফলমভুজানঃ ভ্রুতিচাকশীতি বিরাজতে ॥(ক)

বঙ্গানুবাদ

বিষ্ণু হইতে জীবগণের ভেদবিষয়ে শ্বেতাশ্বতর-শাখিগণ এইরূপ বলিয়া
থাকেন—জীব ও ঈশ্বর দুইটি পক্ষিরূপ, সর্বদা সম্মিলিত, পরস্পর মিত্রভাবাপন,
বৃক্ষের শ্রাব একটা দ্রেকে উভয়ে আশ্রয় করেন। জীব ও ঈশ্বর এই উভয়ের
মধ্যে জীব সুখ-দুঃখ-রূপ কর্মফল সুস্বাদুরূপে ভোগ করে, কিন্তু ঈশ্বর কর্মফল
ভোগ না করিয়া অবস্থিত আছেন ॥ (ক)

”সমানে বৃচ্চে পুরুষো নিমগ্নো-

ঽনৌশয়া শৌচতি সুহ্যমানঃ।

জুষ্টিং যদা পশ্যত্যন্যমৌশ-

মস্য মহিমানমিতি(১) বীতশোকঃ ॥”(মুণ্ডক ০ ৩।৩।১) ইতি।(খ)

কান্তিমাল্য

সমানে একস্মিন্ দেহলক্ষণে বৃচ্চে পুরুষো নিমগ্নো নিরতঃ, অনৌশয়া মাথয়া সুহ্যমানঃ
সন্ শৌচতি। যদা স্বস্বাদন্যং ভিন্নম্ ইঁশং কল্যাণগুণগণেন স্তেন ঞ জুষ্টিং পরিধেবিতং
পশ্যতি ধ্যায়তি, তদা বীতশোকঃ সন্ অস্য মহিমানং ধামেতি ॥ (খ)

প্রমা

সমান ইতি। পুরুষো ভীক্তা জীবঃ সমানে একস্মিন্ বৃচ্চে দেহরূপে বৃচ্চে
নিমগ্নো নিশ্চয়েন দেহাত্মभावमापन्नः, हि यतोऽनौशयाऽसमर्थतया सुह्यमानः

(১) ‘মহিমানমিতি’ ইতি আদর্শপুস্তকেषু পাঠঃ।

सन् शोचति । यदाऽन्यं स्वस्मान्निचं जुष्टं नित्यसिद्धैः सेवितमीशमीश्वरं पश्यति, अस्य परमेश्वरस्य इति इमं महिमानञ्च पश्यति तदा वीतशोको भवति । 'एति' इति पाठे साधर्म्यलक्षणं महिमानं प्राप्नोति ॥ (ख)

ब्रह्मानुवाद

भोक्ता जीव एक देहरूप वृक्षे मोहाभाव प्राप्तु इहिया थाके एवं अशक्ति-हेतु मोहप्राप्तु इहिया शोक करे । यथन सेइ जीव निज इहेते भिन्न, नित्यसिद्धगण-कर्तृक सेवित ईश्वरेर साक्षात्कार नाभ करेन, तथन तिनि ईश्वरेर महिया अबलोकन करिया शोकरहित हन अथवा ईश्वरेर तुल्या महिया नाभ करिया शोकरहित हन ॥ (ख)

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादीपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥

इति तात्पर्यलिङ्गानि षड्भ्यान्याहुर्मनौषिणः ।

भेदे तानि प्रतीयन्ते तेनासौ तस्य गोचरः ॥ १

कान्तिमाला

भेदे शास्त्रतात्पर्यं दर्शयितुमाह—उपक्रमेति वृहत्संहितायाम् । उपक्रमोपसंहारयो-रैकरूपमित्येकलिङ्गम् । 'हा सुपर्णा' इत्युपक्रमः । 'अन्यमीश'मित्युपसंहारः । 'हे'ति, 'तदीरन्यः' इति, 'अनश्नन्' इति, अविशेषपुनःपुनःश्रुतिरभ्यासः । अणुल-वृहत्त्वादि-विरुद्धनित्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकतया भेदस्य शास्त्रं विना लोकादप्रतीतिरपूर्वता । 'वीत-शोकोः' इति फलम् । 'तस्य महिमानमेति' इत्यर्थवादः । 'अनश्नन्'ति उपपत्तिः । असौ भेदः तस्य शास्त्रतात्पर्यस्य गोचरो विषयः ॥ १

प्रभा

उपक्रमेति । उपक्रमोपसंहारयोरैक्यमाद्यं लिङ्गं, धेनैवोपक्रम्यते तेनैव चेदुपसंह्रियते तर्हि तत्र तात्पर्यं निर्णयम् । अभ्यासः पौनःपुण्यं, प्रकरण-प्रतिपाद्यस्य वस्तुनस्तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनमभ्यासः । प्रकरणप्रति-पाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणांतराविषयीकरणमपूर्वता । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः श्रूयमाणं प्रयोजनं फलम् । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रतिपादने ;

श्रूयमाणा युक्तिरूपपत्तिः। तात्पर्यनिर्णये एतानि षड्विधानि लिङ्गानि भवन्ति। यस्मिन् वाक्ये एतानि लिङ्गानि सन्ति, तत्रैव तस्य तात्पर्यमवस्यते। तानि षड्विधानि लिङ्गानि भेदे द्वैते प्रतीयन्ते, तेन हेतुनाऽसौ भेदः तस्य शास्त्रतात्पर्यस्य गोवरो विषयो भवति। भेदस्य तात्पर्यविषयत्वं प्रदर्श्यते। तथाहि—अथर्वणे 'दा सुपर्णा' इत्युपक्रमः, 'परमं साम्यमुपैति' इत्युपसंहारः, 'तयोरन्यः' 'अन्यन्नन्यः', 'अन्यमौशः' इत्यभ्यासः, ब्राह्मणैकगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य कालत्वावाध्यभेदस्य शास्त्रं विनाऽप्राप्तेरपूर्वता, 'पुण्यपापे विधूय' इति फलम्, 'अस्य महिमानमिति' इत्यर्थवादः, 'अस्ति अश्वत्थान्' इत्युपपत्तिः ॥ १

ब्रह्मसूत्रवाद

उपक्रमेण उपसंहारेण त्रैक्यं, अभास, अपूर्वता, फल, अर्थवादं च उपपत्तिं एतेषु छद्मैः तात्पर्यानिर्णये लिङ्गं। मनीषिणो एतेषु छद्मैः तात्पर्यानिर्णयं करिष्यन्ति। तत्रैव तस्य तात्पर्यमवस्यते। तानि षड्विधानि लिङ्गानि भेदे द्वैते प्रतीयन्ते, तेन हेतुनाऽसौ भेदः तस्य शास्त्रतात्पर्यस्य गोवरो विषयो भवति। भेदस्य तात्पर्यविषयत्वं प्रदर्श्यते। तथाहि—अथर्वणे 'दा सुपर्णा' इत्युपक्रमः, 'परमं साम्यमुपैति' इत्युपसंहारः, 'तयोरन्यः' 'अन्यन्नन्यः', 'अन्यमौशः' इत्यभ्यासः, ब्राह्मणैकगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य कालत्वावाध्यभेदस्य शास्त्रं विनाऽप्राप्तेरपूर्वता, 'पुण्यपापे विधूय' इति फलम्, 'अस्य महिमानमिति' इत्यर्थवादः, 'अस्ति अश्वत्थान्' इत्युपपत्तिः ॥ १

किञ्च सुण्डके—

“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

कर्तारमौशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्य-पापे विधूय

निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥” (३।१।३) इति । (क)

कान्तिमाला

ननु नैतानि लिङ्गानि भेदं साधयितुमेकान्तानि, तेषामभेदसाधनेऽपि दर्शितत्वात्। “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” (सुख० ३।२।९), “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” (बृह० ४।४।६) इति मोक्षदशायामभेदावधारणाद् व्यावहारिकी भेदः स्यादिति चेत्? तत्राह—किञ्चेति। यदेति। पश्यः ध्याता जीवः ॥ (क)

प्रभा

यदेति। यदा यस्मिन् काले पश्यः पश्यतीति जीवो रुक्मवर्णं ज्योतिर्मयं कर्तारं सर्वस्य जगतो विधातारं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य वेदस्य वा

योनिं कारणम्, ईशं प्रभुं पुरुषं परमेश्वरं पश्यते पश्यति, तदा तस्मिन् काले विद्वान् पुण्यपापे पुण्यं पापञ्च विधूय निरस्य निरञ्जनो निरुपाधिः सन् परमं निरतिशयं साम्यं सादृश्यम् उपैति प्राप्नोति । जीवानां ब्रह्मसाधर्म्यप्राप्तिरेव कृतकृत्यता, न न तदमेदमाप्तिः ॥ (क)

ब्रह्मानुवाद

अपि च मूढकोपनिषदे उक्तं हईयाच्छे—

‘यथन जीव ज्योतिर्धर, समस्त जगतेर कर्ता, हिरण्यगर्भ वा वेदेर कारण, सकलेश्वर प्रभु परमेश्वरेर दर्शन लाभ करेन, तथन विद्वान् पुण्यं पापके त्याग-करत उपाधिरहित हईया परमेश्वरेर अत्यन्त सादृश प्रभु हईया थाकेन ॥’ (क)

काठके च—

“यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगैव भवति ।

एवं मुने विजानत आत्मा भवति गीतम ॥” (४।१।१४) इति । (ख)

कान्तिमाला

यथोदकमिति । विजानतसदनुभविनः ॥ (ख)

प्रभा

यथेति । हे गीतम ! हे नचिकेतः ! यथा शुद्धे प्रसवे उदके जले आसिक्तं प्रक्षिप्तं शुद्धमुदकं तादृक् तत्सदृशं, न तु तदेव भवति । एवं विजानतो विज्ञानवतो मुनेरात्मा स्वामी मुक्तश्चतुर्मुखः सन् तादृग् भगवत्सदृश एव भवति, न तु स एव । जीवास्तु नाप्नुवन्तीति किमु वक्तव्यम् ॥ (ख)

ब्रह्मानुवाद

हे नचिकेतः ! যেমন নির্মল জলে পবিত্র জল নিক্ষেপ করিলে সেই নিক্ষিপ্ত জল তৎসদৃশ হয়, এইরূপ জ্ঞানবান্ মুনির আত্মা ভগবৎসদৃশই হইয়া থাকে ॥ (খ)

श्रीगीतासु च—

“इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥” (१४।२) इति । (ग)

कान्तिमाला

इदमिति । उपाश्रित्य प्राप्य ॥ (ग)

प्रभा

व्याख्यातञ्चैतद् ग्रन्थकृता—‘इदमिति । गुरुपासनया इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य प्राप्य जनाः सर्वेऽस्य मम नित्याविर्भूतगुणाष्टकस्य साधर्म्यं साधनाविर्भावितेन तदष्टकेन साम्यमागताः सन्तः सर्गे नोपजायन्ते सृष्टि-कर्मतां नाप्नुवन्ति, प्रलये न व्यथन्ते मृतिकर्मताञ्च न यान्तौति जन्ममृत्युभ्यां रहिता मुक्ता भवन्तीति मोक्षे जीवबहुत्वमुक्तम् । ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः’ इत्यादि श्रुतिभ्यश्चैतदवगतम्’ ॥ (ग)

वज्रासूत्रात्

लोकं गुरुं उपासनं द्वारं एतद्रूपं ज्ञानं नाभ करिष्या आगारं मायां प्राशुं
इह एव सृष्टिकाले उपासन्नं इह ना एव प्रलयेऽपि मरेन ना ॥ (ग)

एषु (१) मोक्षेऽपि भेदोक्तेः स्याद्भेदः पारमार्थिकः ।

ब्रह्माहमेको जीवोऽस्मि नान्ये जीवा न चेश्वरः ॥२

कान्तिमाला

एष्वेति (२) । एषु (३) वाक्येषु—साम्यमिति, तादृगेवेति, साधर्म्यमिति । मोक्षेऽपि भेदोक्तेः स्तौत्त्विकी भेदः । एवञ्च ब्रह्मैवेत्यत्र ब्रह्मतुल्य इत्येवार्थः । “एवौपस्येऽवधारणे” इति विश्वः ॥ २

मदविद्या कल्पितास्ते स्युरितौत्यञ्च दूषितम् ।

अन्यथा ‘नित्य’ इत्यादि श्रुत्यर्थो नोपपद्यते ॥ ३

कान्तिमाला

“स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम्” (कैवल्य १२) इत्यादिश्रुत्य-

(१) ‘विषु’ इति ‘घ’ पुस्तके ।

(२) ‘विष्विति’ इति ‘घ’ पुस्तके ।

(३) ‘विषु’ इति ‘घ’ पुस्तके ।

धांभासमादाय शङ्करानुयायिनः केचित् (१) कल्पयन्ति । ब्रह्मेवाविद्यया मोहितम्, एको जीवो वास्तवः, स च ब्रह्मेव, मदन्वे जीवा मदविद्यया कल्पिताः । सर्वेश्वराख्यः पुरुषश्च, चिदाभासाः सर्वे स्वाप्निका इव रथाश्चादयः (२) । अथ ज्ञातात्मनि मयि चिन्मात्रतया अवस्थिते ते न भविष्यन्ति, स्वाप्निका इव रथाश्चादयः जागरे, इत्येक एव सत्यो जीव इति । तदिदं प्रत्याचष्टे—ब्रह्माहमिति । इत्यं मोक्षेऽपि (३) भेदप्रतिपादनेन । अन्यथा पारमार्थिकभेदानाङ्गीकारे ॥ ३

प्रभा

एष्विति । एषु पूर्वोक्तश्रुत्यादिवाक्येषु मोक्षे मुक्तावपि भेदोक्तेर्भेदकथनाद् भेदः पारमार्थिकस्तात्त्विकः स्यात् । शङ्करभगवत्पूज्यपादमतमनूय दूषयति— ब्रह्माहमिति । तन्मतच्चेत्यं प्रतिपेदे ग्रन्थकृता—‘अद्वितीयश्चिन्मात्रो ज्ञात्मा, स चात्मन्यविद्यया गुणमयीं मायां तद्वैषम्यजां कार्यसंहतिञ्च कल्पयन् अस्मदर्थमेकं युष्मदर्थंश्च बद्धन् कल्पयति । तत्राऽस्मदर्थः स्वस्वरूपः पुरुषः, युष्मदर्थश्च महादादीनि भूम्यन्तानि जडानि, स्वतुल्यानि पुरुषान्तराणि, सर्वेश्वराख्यः पुरुषविशेषश्च इत्येवं त्रिविधः । गुणयोगादेव कर्तृत्वभोक्तृत्वे तत्रात्मन्यध्यस्ते, यथा स्वप्ने कश्चिद् राजधानीं राजानं तत्प्रजाश्च कल्पयति, तन्नियम्यमात्मानञ्च मन्यते, तद्वद् जाते च ज्ञाने जागरे च सति ततोऽन्यत्र किञ्चिदस्तीति चिन्मात्रमेकमात्मवस्त्विति । तमिमं वादं निराकर्तुं माह—ब्रह्माहमिति । अहं ब्रह्मास्मि, जीव एकः, अन्ये जीवा न सन्ति, ईश्वरश्च नास्ति । ते जीवा मदविद्याकल्पिता मद्विषयकाज्ञानेन कल्पिताः स्युरित्यञ्च मतं दूषितं विद्वद्भिरिति शेषः । अन्यथा तात्त्विकभेदास्वीकारे ‘नित्यो नित्याना’-मित्यादि-श्रुत्यर्थो न उपपद्यते संगच्छते । एतासां श्रुतीनामर्थवत्त्वाय जीवब्रह्मणोर्जीवानाञ्च भेदो वक्तव्यः ॥ २—३

वङ्गानुवाद

पूर्वोक्तं श्रुति, स्मृति प्रकृतिते अवगतं ह्येव यान् ये, मुक्तितेऽभेद

(१) ‘कश्चित्’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

(२) ‘रथादयः’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

(३) ‘मोक्षे’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

আছে, স্মৃতরাং ভেদ যথার্থ। ‘আমি ব্রহ্মস্বরূপ, জীব ও ব্রহ্ম এক, জীবভেদ নাই এবং ব্রহ্মাতিরিক্ত ঈশ্বর নাই, জীবসমূহ মদ্বিষয়ক অজ্ঞানের দ্বারা কল্পিত’—ইহা ভগবান্ শঙ্করাচার্যের মত। এই মতে বিহ্বলগণ দোষ প্রদান করিয়াছেন। ভেদকে মিথ্যা স্বীকার করিলে ‘নিত্যো নিত্যানাম্’ ইত্যাদি শ্রুতির অর্থ সঙ্গত হয় না।

তথাহি কঠা: পঠন্তি—

“নিত্যো নিত্যানাং (১) চৈতনস্বেতনানা-

মেকো বহুনাং যো বিদধাতি কামান্ ।

তমাत्मस्थं येऽनुपश्यन्ति ধীরা-

স্তেষাং শান্তিঃ শাস্বতৌ নেতরেপ্র ম্ ॥” (২২।১২) ইতি । (ক)

কান্তিমাল্য

তা শ্রুতিমুদাহরতি । নিত্য ইতি । আत्मনি মনসি স্থিতম্ ॥ (ক)

প্রমা

‘অন্যথা নিত্য ইत्यादिश्रुत्यर्थো नःपपद्यते’ इत्युक्तम्, तां काठकश्रुति-
मुपन्यस्यति—नित्येति । यो नित्यानां जीवप्रकृतिकालानां नित्यः परम-
नित्यः इत्यर्थः, एतेषां नित्यत्वमेतदधीनमिति भावः । चैतनानां चैतनः
परमचैतनः, चैतनानां चैतनत्वप्रदो वा । यश्च स्वयमेक एव बहूनां पुरुषाणां
कामान् काम्यान् विदधाति, तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति, धीराः पण्डितास्तेषामेव
शाश्वतौ पुनरावृत्तिशून्या शान्तिर्भोक्षौ नेतरेषाम् । ‘नोक्षः शान्तिश्च शरणं
निर्वाणश्चाभिधीयते’ इति ब्राह्मे ॥ (क)

বঙ্গানুবাদ

কঠশাখিগণ বলিয়া থাকেন—যিনি নিত্য জীব, প্রকৃতি এবং কালেরও নিত্য-
সম্পাদক, যিনি চেতনসমূহের চেতনস্বপ্রদ, যিনি এক ইহিয়াও বহু পুরুষের অভীষ্ট
বস্তু সম্পাদন করেন, যে পণ্ডিতগণ আত্মস্থিত তাঁহাকে দেখেন, তাঁহাদেরই মুক্তি
হয়, অপরের হয় না ॥ (ক)

एकस्मादीश्वरान्नित्याच्चेतनात्तादृशा मिथः ।

भिद्यन्ते बहवो जीवास्तेन भेदः सनातनः ॥ ४

प्राणैकाधीनवृत्तित्वाद् वागादेः प्राणता यथा ।

तथा ब्रह्माधीनवृत्तेर्जगतो ब्रह्मतोच्यते ॥ ५

कान्तिमाला

श्रुत्यर्थं धीजयति—एकस्मादिति । यः परेशो नित्यश्चेतन एको नित्यानां चेतनानां बहूनां जीवानां कामान् वाञ्छितानि, यथासाधनं विदधाति । तं ये धीराः पश्यन्ति ध्यायन्ति, तेषां शान्तिः संसारदुःखनिवृत्तिः शाश्वतीति तदर्थः । न खलु नित्यानां चेतनानाम् अविद्या-कल्पितत्वं प्रेक्षावता शक्यमभिधातुम्, इत्थं कर्तृवादकण्ठकुटाररूपमितहाक्यम् । तादृशा इति, नित्याश्चेतनाश्चेत्यर्थः । तेनेति, नित्यानां चेतनानां नित्यात् चेतनाद् भेदप्रतिपादनेन इत्यर्थः ॥ ४

नन्वेवं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छान्दोग्य० १।१।२) 'तत्त्वमसि' (छान्दोग्य० ६।८।७) इत्यादेः का गतिरिति चेत् ? तत्राह—प्राणैकेति ॥ ५

प्रभा

एकेति । एकस्माद्वितीयान्नित्याच्चेतनादीश्वरात् तादृशा नित्याश्चेतनाश्च बहवो जीवा मिथः परस्परं भिद्यन्ते, तेन हेतुना भेदः सनातनः पारमार्थिकः । ननु तर्हि 'एकमेवाद्वितीयं, नेह नानास्ति किञ्चन, तत्त्वमसौ'त्याद्यद्वैतप्रतिपादकश्रुतीनां वैयर्थ्यं प्रसज्जेत, तत्राह—प्राणैकेति । यथा वागादेर्वागादीनामिन्द्रियाणां प्राणैकाधीनवृत्तित्वात् केवलप्राणाधीनव्यापारत्वात् तेषां प्राणता प्राणत्वमुच्यते, तथा जगतोऽचेतनमात्रस्य ब्रह्माधीनवृत्तेर्ब्रह्माधीनव्यापारत्वाज्जगतो ब्रह्मता जगद् ब्रह्मेत्युच्यते ब्रह्मविद्धिरिति शेषः । न खल्वचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य व्यापारः सम्भवति, ततश्चेतनाधीनवृत्तित्वादचेतनस्य 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'त्यादावभेदेन निर्देशः । व्याख्यातञ्चेत्तद् ग्रन्थकृता पोठकभाष्ये—'किन्त्वयमेवाद्यः, ब्रह्मायत्तवृत्तिकत्वाद् ब्रह्मात्मकमिदं जगद् व्यपदिश्यते, प्राणायत्तवृत्तिकत्वाद् यथा प्राणात्मकं वागादि व्यपदिष्टम्, तथा ब्रह्मनिष्ठत्वाद् ब्रह्मव्याप्यत्वाद् ब्रह्मात्मकं तत् । स्मर्यते च महाभारते मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्कासंवादे—

অন্যত্র পরমো রাজন্ ! তথাঃন্যঃ পঞ্চবিংশকঃ ।

তত্স্থত্বাদনুপস্থ্যন্তি স্ত্বক এবৈতি সাধবঃ ॥” ইতি ॥ ৪—৫

বঙ্গানুবাদ

ঈশ্বর এক, নিত্য ও চেতন, জীবসমূহ নিত্য ও চেতন এবং তাহারা পরস্পর ভিন্ন, ঈশ্বর হইতেও জীব ভিন্ন, সূত্ররাং ভেদ বার্থ ॥ ৪

যেমন বাগাদি ইন্দ্রিয়গণের ব্যাপার প্রাণের অধীন বলিয়া বাগাদিকে প্রাণ বলা হয়, সেইরূপ অচেতন জগতের ব্যাপার ব্রহ্মের অধীন বলিয়া জগৎকে ব্রহ্ম বলা হয় ॥ ৫

তথাহি ছান্দোগ্যে পঠ্যতে—

“ন वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसীत्याचक्षते,

प्राण इत्येवाचक्षते, प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ (५।१।१५)

इति । (क)

কান্তিমালা

ন वै ইতি, বাগাদীনামিन्द्रিয়াণাং বাগাদিশব্দে নৈবাভিধানং, কিন্তু প্রাণায়তনত্ব-
কত্বাত্ (১) প্রাণশব্দে নৈবাভিধানং, প্রাণরূপত্বস্ত যথা ভবতি, एवं ब्रह्मायतनत্বकत্বात्
चिज्जडात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मशब्दे नाभिधानं ब्रह्मरूपत्व इति ॥ (क)

প্রমা

নৈতি । বাগাদীনাং বসিষ্টত্বাদিকং প্রাণাধীনমিত্যত্র নিয়ামকমাহ—
ন वा इति । यस्माद् वागादीनि करणानि वाच इति नैवाचक्षते विद्वांसः ।
एवं चक्षुषीति नैवाचक्षते । श्रोत्राणीति नैवाचक्षते । मनांसীति नैवा-
चक्षते । किं तर्हि ? प्राणा इत्येवाचक्षते । तस्मात् प्राणा एवैतानि सर्वाणि
भवन्ति, सर्वेन्द्रियदेवेषु स्थितत्वान्नियामको भवतीत्यर्थः ॥ (क)

বঙ্গানুবাদ

এ বিষয় ছন্দোগ্যোপনিষদে পঠিত হইয়াছে যথা—‘বাগিन्द्रিয়সমূহ, চক্ষুরিन्द्रিয়-
সকল, শ্রবণেन्द्रিয়গণ ও মনঃসমূহ কথিত হয় না, প্রাণই কথিত হইয়া থাকে ।
কারণ, এই সমস্ত ইन्द्रিয় একমাত্র প্রাণস্বরূপ ॥’ (ক)

ब्रह्मव्याप्यत्वतः कैश्चिजगद्ब्रह्मेति मन्यते ॥ ६

कान्तिमाला

‘यद्धि यद्वाप्य’ तत् तद्रूपमिति सङ्केतान्तरेणापि तद्वैतवाक्यं सङ्गमनोयमित्याह—
ब्रह्मेति ॥ ६

प्रभा

‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतौ जगतो ब्रह्मशब्दाभिधेयत्वे हेत्वन्तरमाह—
ब्रह्मेति । ब्रह्मव्याप्यत्वाद् ब्रह्मणा जगतो व्याप्यत्वाद् जगद् ब्रह्मेति कैश्चिद्
विद्वद्भिर्मन्यते । ब्रह्मणा जगद् व्याप्यं, व्याप्यस्य व्यापकाधीनत्वाद् व्यापक-
शब्देन व्याप्यस्य निर्देशः ॥ ६

ब्रह्मसूत्राद्

येहेतू जगत् ब्रह्मकर्तृकं वाच्यं, अतएव ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादि श्रुतिते
जगत्कर्तृकं ब्रह्म बलाद् इहेत्याह । ईश कोन कोन पशितेर अतिमत् ॥ ७

यदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे—

“योऽयं तवागतो देव ! समीपं देवतागणः ।

सत्यमेव जगत्स्रष्टा यतः सवगतो भवान् ॥ (१।८।६८) इति । (क)

कान्तिमाला

योऽयमिति श्रीविष्णुं प्रति देवानां वाक्यम् । स्फुटार्थम् (२) । इत्यं च ‘त एव मां-
त्यादौ जीवस्य परमात्माभेदः तदायत्तवृत्तिरुवादिभ्यां व्याख्यातो बोध्यः ॥ (क)

प्रभा

ब्रह्मव्याप्यत्वाद् जगद् ब्रह्मशब्देन निर्दिश्यत इत्यत्र विष्णुपुराणं प्रमाणात्वेनो-
पदर्शयति—योऽयमिति । हे देव ! भगवन् विष्णो ! यः अयं पुरोवर्ती देवता
गणो देवसमूहस्तव समीपमागतः । यतः जगत्स्रष्टा भवान् सर्वगतो व्यापकः,
इति सत्यमेव । व्याप्यस्य व्यापकान्तर्गतत्वात् । तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

‘ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महोजसः ।

कलाः सर्वे हरिरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥’ (१।३।२७) इति (क)

वज्रासूत्राद्

ए विषये विष्णुपुराणे उक्तं ह्येवाह—हे भगवन् ! आपनि जगतेर सृष्टी ७ मर्कवापक ईश मत्त, एही कारणे देवगण आपनार निकट आनिशाछेन ॥ (क)

प्रतिविम्बपरिच्छेदपक्षौ यौ सौकृतौ परैः ।

विभुत्वाऽविषयत्वाभ्यां तौ विद्वद्भिर्निराकृतौ ॥ ७

कान्तिमाला

उपाधौ प्रतिविम्बितं तेन परिच्छिन्नं वा ब्रह्म जीवरूपं स्यात्, उपाधिर्विगमे तु ब्रह्म-
वेकमित्याहुः केवलाहै तिनः । तन्निराकर्तुमाह—प्रतिविम्बेति । ब्रह्मणो विभुत्वात्त्रै रूप्याच्च
न तस्य प्रतिविम्बम् । परिच्छेदविषयत्वास्वीकाराच्च न तस्य परिच्छेदः । वास्तवे परिच्छेदे
टङ्गच्छिन्नपाषाणखण्डवद्विकारित्वादापत्तिः ॥ ७

प्रभा

प्रतीति । विम्बस्थानीय ईश्वरः, जीवस्तु प्रतिविम्ब इति विवरणमतम् ।
रूपरहितस्य चेतनस्य प्रतिविम्बासम्भवाद् घटावच्छिन्नाकाशवदन्तःकरणा-
वच्छिन्नचेतनो जीवः । परिच्छेदो नामावच्छेदः, परैः शङ्करमतानुसारिभि-
रद्वैतवेदान्तिभिर्यौ प्रतिविम्बपरिच्छेदपक्षौ सौकृतौ, तौ विद्वद्भिर्निराकृतौ ।
तत्र हेतुमाह—विभुत्वाविषयत्वाभ्यामिति । रूपरहितस्य प्रतिविम्बासम्भवात्
प्रतिविम्बपक्षो न युक्तः । तस्य चाविषयत्वान्न परिच्छेदपक्षः समीचीनः ।
तदुक्तं ग्रन्थज्ञता तत्त्वसन्दर्भटीकायां—“यत्त्विन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
इत्यादिश्रुतेस्तस्याऽद्वितीयस्य ब्रह्मणो मायया परिच्छेदादौश्वरजीवविभागः
स्यात् । तत्र विद्यया परिच्छिन्नो महान् खण्ड ईश्वरः, अविद्यया परिच्छिन्नः
कनीयान् खण्डस्तु जीवः । यथा घटेनावच्छिन्नः शरावेणावच्छिन्नश्चाकाशखण्डो
महदल्पताव्यपदेशं भजति । ‘यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहु-
चैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मे’त्यादिषु
ब्रह्मणस्तस्य प्रतिविम्बश्रवणात्तद्विभागः स्यात् । विद्यायां प्रतिविम्ब ईश्वरो-
ऽविद्यायां प्रतिविम्बस्तु जीवः । यथा सरसि रवेः प्रतिविम्बो यथा च घटे
प्रतिविम्बो महदल्पत्वव्यपदेशं भजति, तद्वदित्याह शङ्करस्तदिदं निरसनाय
दर्शयति—न चेति । तदुक्तं तत्त्वसन्दर्भे श्रीमज्जीवगोस्वामिभिः—

‘न चोपाधितारतम्यमयपरिच्छेदप्रतिबिम्बत्वादिव्यवस्थया तयोर्विभागः स्यात् । तत्र यद्युपाधेरनाविद्यकत्वेन वास्तवत्वं तर्ह्यविषयस्य तस्य परिच्छेद-विषयत्वासम्भवः । निधर्मकस्य व्यापकस्य निरवयवस्य च प्रतिबिम्बत्वायोगोऽपि ; उपाधिसम्बन्धाभावाद् विम्बप्रतिबिम्बभेदाभावाद् दृश्यत्वाभावाच्च । उपाधिपरिच्छिन्नाकाशस्थज्योतिरंशस्यैव प्रतिबिम्बो दृश्यते, न त्वाकाशस्य, दृश्यत्वाभावादेव । उपाधेराविद्यकत्वे तु तत्र तत्परिच्छिन्नत्वादेरप्यघटमानत्वादाविद्यकत्वमेवेति घटाकाशादिषु वास्तवोपाधिमयतद्दर्शनया न तेषामवास्तवस्वरूपदृष्टान्तोपजीविनां सिद्धान्तः सिध्यति, घटमानाघटमानयोः सङ्गतेः कर्तुमशक्यत्वात् । ततश्च तेषां तत्तत् सर्वमविद्याविलसितमेवेति स्वरूपमप्राप्तेन तेन तेन तत्तद् व्यवस्थापयितुमशक्यम् ॥ ७

ब्रह्मानुवाद

विश्वशानीय श्रेष्ठ, प्रतिविश्वशानीय जीव, ईशै प्रतिविश्वपुरु । घटेर द्वारा अवच्छिन्न (सजीव) आकाशेण ग्राम अस्तुःकरणेण द्वारा अवच्छिन्न चेतन जीव, ईश शङ्करमतानुसारेण शीकार करिष्या थाकेन । किञ्च रूपरहित विद्मू चैतन्त्रेण प्रतिविश्व असम्भव, चैतन्त्रेण अविश्व वलिया परिच्छेदो अयुक्त । सूत्ररां उतन्नवादइ असङ्गत ॥ १

अद्वैतं ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वा त्वयोच्यते ।

आद्ये (१) द्वैतापत्तेरन्ते सिद्धसाधनताश्रुतेः ॥ ८

कान्तिमाला

चीदात्मत्वादप्यद्वैतं (२) नाभ्युपेयमित्याह—अद्वैतमिति । जीवब्रह्मणोरद्वैतं ब्रह्मणो भिन्नं न वा, नाद्यः, द्वैतापत्तेः । नान्यः, प्रतिपादयन्त्याः श्रुतेः सिद्धसाधनतापातात्, अद्वैतं हि ब्रह्मात्मकमतः सिद्धं तदस्ति किं तत्प्रतिपादनेन ॥ ८

प्रभा

अयुक्तिमत्त्वादप्युपेक्षणीयोऽद्वैतवादः इत्याह—अद्वैतमिति । त्वया-ऽद्वैतवेदान्तिनाऽद्वैतं ब्रह्मणो भिन्नमुच्यतेऽभिन्नं वा ? आद्ये भेदपक्षे द्वैता-

(१) ‘द्वैतापत्तेरन्ते’ इति सर्वत्र पाठः ।

(२) ‘विचारासहत्वान् चीदात्मत्वादप्यद्वैतं’—इति ‘ग’ पुस्तके ।

পত্নেরন্তেঽদ্বৈতপদ্বী সিদ্ধসাধনতাশ্রয়ণবাত্। শ্রুতযো হি বহুধাঽদ্বৈতং ব্রহ্ম
প্রতিপাদয়ন্তি, তচ্চেত্ ত্বযোচ্যতে তর্হি সিদ্ধসাধনতা প্রসজ্জ্যত ॥ ৮

বঙ্গানুবাদ

এখন অদ্বৈতবাদীকে জিজ্ঞাসা করা যায় যে, অদ্বৈত ব্রহ্ম হইতে ভিন্ন অথবা
অভিন্ন ? যদি ভিন্ন বল, তাহা হইলে দ্বৈতবাদ আসিয়া পড়িল। যদি বল অভিন্ন,
তাহা হইলে সিদ্ধসাধনতাদোষ হইল অর্থাৎ শ্রুতিতে যাহা সিদ্ধ আছে, তাহাই তুমি
সাধন করিতেছ ॥ ৮

অলৌকং নির্গুণং ব্রহ্ম প্রমাণাবিষয়ত্বতঃ।

শ্রদ্ধেয়ং বিদুষাং নৈবেত্বূচিরে তত্ববাদিনঃ ॥ ৯

ইতি প্রমেয়রত্নাবল্যাং ভেদসত্যত্বপ্রকরণং নাম চতুর্থং প্রমেয়ম্ ॥ ৪

কান্তিমালা

ননু “সাক্ষী চেতা: কেবলো নির্গুণশ্চ” (শ্বেত০ ৬।১১) ইতি শ্রুতি: নির্গুণমেব ব্রহ্ম বাস্তবং
তচ্চাঙ্—অলৌকমিতি। ন তাবত্ নির্গুণে ব্রহ্মণি প্রত্যক্ষং প্রমাণং রূপাত্মকত্বাৎ। নাপ্যনু-
মানং, তদ্ব্যাপ্যলিঙ্গাভাৱাৎ। ন চ শব্দ: প্রবর্ত্তিনিমিত্তানাং জাত্যাদৌনাং তস্মিন্ভাৱাৎ।
ন চ তব ভাগলক্ষণায়া ভাব্যং, সর্বশব্দাৱাচ্যে তদসম্ভৱাদিতি পূর্বমেবোক্তম্ ॥ ৯

ইতি প্রমেয়রত্নাবল্যাং ভেদসত্যত্বপ্রকরণং ব্যাখ্যাতেম্ ॥ ৪

প্রমা

ননু ‘সাক্ষী চেতা: কেবলো নির্গুণশ্চ’ত্যাদি-শ্রুতিনির্গুণমেব ব্রহ্ম সত্যমন্য-
ত্বপাধিপরিবৃত্তিতমিত্যত আঙ্—অলৌকমিতি। ব্রহ্ম নির্গুণং গুণরহিত-
মিতি যত্ তদলৌকমসত্। কুত: ? প্রমাণাবিষয়ত্বত:—অলৌকস্য শব্দ-
শব্দাদে: প্রত্যক্ষাদিসর্বপ্রমাণাবিষয়ত্বাৎ, ব্রহ্মণো নির্গুণত্বে তস্যাপি সর্ব-
প্রমাণাগোচরত্বাদলৌকত্বমেব প্রসজ্জ্যত, অতস্তন্মতং বিদুষাং পণ্ডিতানাং শ্রদ্ধেয়ং
নৈব ভৱতি, ইতি তত্ববাদিনো ব্রহ্মজ্ঞা ঙ্চিরে প্রতিপেদিরে ॥ ৯

বঙ্গানুবাদ

যদি ব্রহ্ম নির্গুণ হন, শব্দশব্দাদির ঞ্চায় অলৌক হইবেন, অলৌক বস্তু প্রত্যক্ষাদি
কোন প্রমাণের বিষয় হয় না। সূত্ররাং অদ্বৈতবাদ বিদ্বদ্গুণের শব্দাই নহে, ইহা
তত্ববাदिগণ বলিয়া থাকেন ॥ ৯

पञ्चमप्रमेयम्

भगवद्दासत्वप्रकरणम् ।

अथ जीवानां भगवद्दासत्वम् ।

तथाहि श्वेताश्वतराः पठन्ति—

“तमीश्वराणां परमं महेश्वरं

तं देवतानां परमञ्च दैवतम् ।

पतिं पतीनां परमं परस्ताद्-

विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ (६।७) इति । (क)

कान्तिमाला

जीवानां हरिदासत्वं प्रतिपादयितुमाह—अथेति । ननु हरिदासत्वे स्वरूपसिद्धे किमर्थम् उपदेशः इति चेत् ? तदभिव्यक्त्यर्थः स उपदेश इति गृह्याण । एवमाह श्रुतिः—“घृतमिव पयसि निगूढं (१) भूते भूते वसति विज्ञानम् । सततं मन्ययितव्यं मनसा मन्यानदच्छेन” । (ब्रह्मविन्दु० २०) इति । तमिति ईश्वराणां चतुर्मुखादीनाम्, देवतानाम् इन्द्रादीनाम्, पतीनां दक्षादीनाम् ॥ (क)

प्रभा

तमिति । ईश्वराणां ब्रह्मरुद्रादीनां परमसुत्कृष्टम्, देवतानामिन्द्रादीनां परमं श्रेष्ठं दैवतम् । पतीनां प्रजापतीनां पतिं परमं सर्वस्मादुत्कृष्टं परस्तादक्षरात् परतो देवं स्वयंप्रकाशं भुवनेशं भुवनानां नियन्तारम्, ईड्यं स्तुत्यं तं परमेश्वरं विदाम अनन्यथा भक्त्या उपास्य साक्षात्करवाम ॥ (क)

बङ्गानुवाद

जीवगण ये भगवान्नेर दास, ए विषये श्वेताश्वतर-शाशिगण एरूप पाठ करेन,

(१) 'गूढं' इति 'क' तथा 'ख' पुस्तके । 'निगूढं' इति 'ग' पुस्तके ।

—‘ব্রহ্মরুদ্রপ্রভৃতি ঐশ্বরগণের অপেক্ষা উৎকৃষ্ট, ইন্দ্রাদি দেবতাগণেরও শ্রেষ্ঠ, প্রজাপতিগণেরও পতি, সর্বাপেক্ষা উৎকৃষ্ট, অক্ষর অপেক্ষা শ্রেষ্ঠ, স্বয়ংপ্রকাশ, সকল লোকের নিয়ন্তা, স্তবযোগ্য পরমেশ্বরকে একান্ত ভক্তিসহকারে আরাধনা করিয়া তাঁহাঁর প্রত্যক্ষ করি ॥’ (ক)

স্মৃতিস্ব—

“ব্রহ্মা শম্মুস্তথৈবার্কশ্চন্দ্রমাশ্ব শতক্রতুঃ ।

এবমায়াস্তথৈবান্যে যুক্তা বৈষ্ণবতেজসা ॥ ইত্যায়া ।

সব্রহ্মকাঃ সরুদ্রাশ্ব সেন্দ্ৰা দেবা মহর্ষিभिः ।

অর্চয়ন্তি সুরশ্ৰেষ্ঠং দেবং নারায়ণং হরিম্ ॥” (১) ইতি চ । (খ)

কান্তিমাল্য

ব্রহ্মাঈনামৈশ্বর্যং পরমাত্মদেবমিত্যাছ—ব্রহ্মেতি ॥ (১৬)

প্রমা

ব্রহ্মেতি । ব্রহ্মা হিরণ্যগর্ভঃ, শম্মুঃ শিবঃ, অর্কঃ সূর্যঃ, চন্দ্রমাশ্বন্দ্রঃ শতক্রতুরিন্দ্র এবমায়া দেবাস্তথৈবান্যে দেবা বৈষ্ণবতেজসা যুক্তাঃ, সূর্যাঈনাং তেজো ন স্বতঃ, কিন্তু বিষ্ণুতেজসা তে তেজস্বিনো ভবন্তি । অতস্তে বিষ্ণো-র্দাসাঃ ।

সব্রহ্মেতি । সব্রহ্মকা ব্রহ্মণা সচ্ছিতাঃ, সরুদ্রাশ্ব একাদশরুদ্রৈঃ সহ বর্তমানাঃ, সেন্দ্ৰাঃ চন্দ্রেণ সচ্ছিতাঃ, মহর্ষিभिঃ সহ দেবাঃ সুরশ্ৰেষ্ঠং দেবং নারায়ণং হরিমর্চয়ন্তি পূজয়ন্তি ॥ (১৬)

বঙ্গাশুবাদ

স্মৃতিতে উক্ত হইয়াছে—‘ব্রহ্মা, শিব, সূর্য, চন্দ্র, ইন্দ্র প্রভৃতি সমস্ত দেবতা বিষ্ণুর তেজের দ্বারা যুক্ত, স্তবরাং তাঁহাঁরা বিষ্ণুর দাস ।’

‘ব্রহ্মা, একাদশ রুদ্র, ইন্দ্রাদি দেবগণ ও মহর্ষিগণ দেবশ্রেষ্ঠ শ্রীহরি নারায়ণদেবের পূজা করিয়া থাকেন ॥’ (খ)

पाद्मे च जीवलक्षणे—

“दासभूतो हरिरेव नान्यस्यैव कदाचन ॥” इति । (ग)

इति प्रमेयरत्नावल्यां भगवद्दासत्वप्रकरणं नाम

पञ्चमं प्रमेयम् ॥ ५

कान्तिमाला

दासभूत इति । नान्यस्य ब्रह्मरुद्रादिः ॥ (ग)

इति प्रमेयरत्नावल्यां जीवानां हरिदासत्वप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ ५

प्रभा

पाद्मे पद्मपुराणे, जीवलक्षणे जीवस्य स्वरूपनिर्णये । जीवो हरेर्भगवतो विष्णोरेव दासभूतः सेवकः, कदाचन कदापि, अन्यस्य देवस्य दासो न । श्रीविष्णुपुराणेऽप्येतदभिप्रेत्याह भगवान् पराशरः—

“जुषन् रजोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ।

ब्रह्मा भूत्वाथ जगतो विसृष्टौ संप्रवर्तते ॥

सृष्टञ्च यात्यनुयुगं यावत् कल्पविकल्पना ।

सत्त्वभुग् भगवान् विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥

तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः ।

मैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिभीषणः ॥” इति । (ग)

वङ्गानुवाद

पद्मपुराणे जीवलक्षणे एहंरूप उक्त इहंशास्त्रे—‘जीवगण भगवान् श्रीहरिर दास,

अपर देवेर दास नहे’ ॥ (ग)

षष्ठ प्रमेयम्

जीवतारतम्यप्रकरणम् ।

अथ जीवानां तारतम्यम् ।

अणुचैतन्यरूपत्वज्ञानित्वाद्यविशेषतः ।

साम्ये सत्यपि जीवानां तारतम्यञ्च साधनात् ॥ १

कान्तिमाला

जीवानां तारतम्यं वक्तुमाह—अथेति । अणु इति । आदिशब्दात् कर्तृत्वभीकृत्वा-
पहतपाप्मत्वादीनि याद्याणि । साधनादिति । कर्मरूपात् भक्तिरूपाच्च इत्यर्थः । कर्म-
तारतम्यादैहिकं, भक्तितारतम्यात्तु पारविकं फलतारतम्यं बोध्यम् ॥ १

प्रभा

जीवानां तारतम्यं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—अथ इति । अथिति ।
जीवानामणुचैतन्यरूपत्व-ज्ञानित्वाद्यविशेषतः—अणुचैतन्यरूपत्वस्य ज्ञानस्वरू-
पत्वेऽपि ज्ञानाश्रयत्वस्य च विशेषाभावात् साम्ये तुल्यत्वे सत्यपि साधनादुपायात्
कर्मरूपाङ्गक्तिरूपाच्च तारतम्यमुत्कृष्टापक्कृष्टभावो विद्यते । यद्यपि सर्वे जीवा
अणुत्वे सति चैतनरूपा ज्ञानरूपत्वेऽपि ज्ञानाश्रयाश्च, अतस्तुल्यास्तथापि कर्मादि-
साधनतारतम्येन तेषां तारतम्यं भवति । जीवस्वरूपमुक्तं पाद्मोत्तरखण्डे
प्रणवव्याख्याने—

“ज्ञानाश्रयो ज्ञानगुणश्चेतनः प्रकृतेः परः ।

न जातो निर्विकारश्च एकरूपः स्वरूपभाक् ॥

अणुर्नित्यो व्याप्तिशीलश्चिदानन्दात्मकस्तथा ।

अहमर्थोऽव्ययः क्षेत्वी भिन्नरूपः सनातनः ॥

अदाह्योऽच्छेद्यः अक्लेद्यः अशोष्योऽक्षर एव च ।

एवमादिगुणैर्युक्तः श्रेष्ठभूतः परस्य वै ॥

मकारेणोच्यते जीवः क्षेत्रज्ञः परवान् सदा ।

दासभृतो हरेरेव नान्यस्यैव कदाचन ॥” इति

तदुक्तं श्रीपरमात्मसन्दर्भे श्रीमज्जीवगोस्वामिभिः—‘तदेवमनन्ता एव जीवाख्यास्तटस्थाः शक्तयः । तत्र तासां वर्गद्वयम् । एको वर्गोऽनादित एव भगवदुन्मुखः, अन्यस्त्वनादित एव भगवत्पराङ्मुखः । स्वभावतस्तदीय-ज्ञानभावात्तदीयज्ञानाभावाच्च । तत्र प्रथमोऽन्तरङ्गाशक्तिविलासानुगृहीतो नित्यभगवत्परिकररूपो गरुडादिकः ।’ इति ॥ १

वश्याशुवाद

एथन जीवमग्रहैर तारतम्य अर्थात् उ९कर्ष ७ अपकर्ष वर्णित इहेतेछे । मग्रसु जीवहे अगूठेठतुशुशुकरुप एव९ ज्ञानशुकरुप इहेशा७ ज्ञानेर आशुशु, एहेकरुपे सकल जीव तुल्या इहेले७ कर्म, बुद्धि-प्रभृति माधनतारतम्यावशतः उ९कृष्टे ७ अपकृष्टे जीव प्रतीशुगमान श्य ॥ १

तत्राणुत्वमुक्तं श्वेताश्वतरैः—

“बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते ॥” (५।६) इति ।(क)

कान्तिभाला

बालाग्रेति । स च जीवो भगवत्प्रपन्नः सन् चानन्याय मीचाय (१) कल्पते, अन्तो मरथं, तद्राहित्याय इत्यर्थः (२) ॥ (क)

प्रभा

तत्रेति । तत्र तेषु अणुचैतन्यरूपत्व-ज्ञानित्वादिषु अणुत्वम् अणुपरि-माणत्वं श्वेताश्वतरशाखिभिरुच्यते—बालेति । बालाग्रशतभागस्य केशाग्र-शतांशस्य शतधा शतकृत्वः कल्पितस्य विभक्तस्य स भागोऽंशो जीवस्तद्वत् सूक्ष्मो जीवात्मा विज्ञेयः ज्ञातव्यः । स च जीवो भगवत्प्रसादादानन्याय अन्तः मरथं तद्राहित्यमानन्त्यं तस्मै मुक्तये इत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति ॥ (क)

(१) ‘मीचाय’ इति ‘क’ तथा ‘ख’ पुस्तके नास्ति ।

(२) ‘इत्यर्थात्’ इति ‘ग’ तथा ‘घ’ पुस्तके ।

বঙ্গানুবাদ

পূর্বেকৃত অণুচৈতন্যরূপ ও জ্ঞানিত্বের মধ্যে শ্বেতাশ্বতর-শাখিগণ জীবের অণুত্ব বলিতেছেন। ‘যদি কেশাশ্বের শত ভাগের এক ভাগকে শত ভাগে বিভক্ত করা যায়, তাহা হইলে জীবাশ্ম সেইরূপ সূক্ষ্ম। সেই জীব ভগবদনুগ্রহে মুক্তিলাভ করেন ॥’(ক)

চৈতন্যরূপত্বং জ্ঞানিত্বাদিকঞ্চ ষট্‌প্রশ্নাং—

“এষ হি দ্রষ্টা স্রষ্টা শ্রোতা ব্রাতা রসয়িতা মন্তা

বোদ্ধা কর্তা বিজ্ঞানাশ্মা পুরুষঃ ॥” (প্রশ্ন০ ৪।৫) ইতি । (খ)

কান্তিমাল্য

জ্ঞানিত্বাদিকঞ্চ ইত্যত্রাদিপদাত্ কৰ্ত্বত্বভীকৃত্বৈ । এষ হীতি । এষ বিজ্ঞানাশ্মা পুরুষী জীবস্বস্য দ্রষ্টব্যাদিনা রূপাদিভোগঃ প্রক্ষুটঃ । প্রকৃত্তে: কৰ্ত্বত্বৈ “যজেত্, ধ্যায়েত্” ইত্যাদি-শ্রুতিবেদার্থ্যং, সমাধ্যম্যাবশ্যং । প্রকৃত্তে:রন্যৌঃসহমশ্মীতি সমাধিঃ । ন চেষ জড়াযাস্বাস্থ্য: সম্ভবেত্, ন চ স্বস্য স্বান্যত্বলং সম্ভবতি ॥ (খ)

প্রমা

চৈতন্যেতি । জীবানাং চৈতন্যস্বরূপত্বং জ্ঞানিত্বাদিকং জ্ঞানস্বরূপত্বেষপি জ্ঞানাশ্রয়ত্বাদিকঞ্চ ষট্‌প্রশ্নাং প্রশ্নোপনিষদি প্রতিপাদিতম্ । এষ ইতি । এষ বিজ্ঞানাশ্মা পুরুষী জীবী দ্রষ্টা দর্শনকর্তা, এষং সৰ্বত্ব । তদুক্তং রক্তরামানুজ-মাথ্যে—‘অত্র বোদ্ধা কৰ্তা বিজ্ঞানাশ্মেতি নির্দেশাদাত্মনৌ জ্ঞাত্বমেব ন তু জ্ঞানরূপত্বমিতি বদন্তস্তার্কিকাস্থ । জ্ঞানত্বমেব ন তু জ্ঞাত্বমিতি বদন্তৌ মৃধাবাদিনশ্চ নিরস্তা: ।’ ‘স পরেঃস্বরে আত্মনি সম্প্রতিষ্ঠতে’ ইত্যপরমাগ: ।’(খ)

বঙ্গানুবাদ

প্রশ্নোপনিষদে জীবের চৈতন্যস্বরূপত্ব, জ্ঞানিত্বপ্রভৃতি উক্ত হইয়াছে যথা— ‘এই জীবাশ্মা দ্রষ্টা, শ্রোতা, আশ্রয়কর্তা, রসাস্বাদনকারী, মননশীল, বোদ্ধা ও কৰ্তা ॥’ (খ)

আদিना गुणैर्न देहव्यापित्वञ्च श्रीगीतासु—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥” (১২।২২) ইতি ।(গ)

कान्तिमाला

यथेति विशदार्थम् ॥ (ग)

प्रभा

आदिनेति । आदिना 'अणुचैतन्यरूपत्वज्ञानिस्वाद्यविशेषतः' इत्यत्रादि-
पदेनेत्यर्थः । गुणेन चैतन्यरूपगुणेन । अणोरपि जीवस्वाखण्डदेहचैतयि-
त्त्वं प्रभावविशेषाद् गुणादेव भवति । तथा चोक्तं परमात्मसन्दर्भं श्रीमज्जीव-
गोस्वामिभिः—'यथा शिरआदौ धार्यमाणस्य जतुजटितस्यापि महोषधि-
खण्डस्याखण्डदेहपुष्टिकरणादिहेतुप्रभावः । यथा वाऽयस्कान्तादेर्लोह-
चालनादिहेतुप्रभाव एव तद्वत् ।' तथा च महाभारते—

“अणुमालोऽप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति ।

यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्रुषः ॥”

यथेति । हे भारत ! यथा सूर्यः प्रभया इदं कृत्स्नं समग्रं लोकं दृश्यं
वस्तु प्रकाशयति, यथा क्षेत्री जीवश्चैतन्यगुणात् कृत्स्नं क्षेत्रं देहं प्रका-
शयति ॥ (ग)

वङ्गानुवाद

'अणुचैतन्यरूपत्व-ज्ञानिस्वाद्यविशेषतः' এই কারিকায় যে আদি পদ আছে,
তাহার দ্বারা চৈতন্যরূপগুণ ও তাহা দেহব্যাপী বৃত্তিতে হইবে। এই চৈতন্যরূপ
গুণ যে দেহব্যাপী, তাহা শ্রীমদ্ভগবদ্গীতায়া উক্ত হইয়াছে, যথা—'হে অৰ্জুন।
যেমন সূর্য্য প্রভার দ্বারা সমস্ত জগৎ প্রকাশিত করে, সেইরূপ জীব চৈতন্যরূপ
গুণের দ্বারা সমস্ত দেহ প্রকাশ করিয়া থাকে ॥' (গ)

आह चैवं सूत्रकारः—

“गुणाहालोकवत् ।” (ब्रह्मसूत्रं २।३।२४) इति । (घ)

कान्तिमाला

गुणाहिति । आलोकौ दीपादिर्यथा (१) प्रभाख्यगुणात् कृत्स्नं देहं व्याप्नोति, एवं
चैतनाख्यगुणाम् कृत्स्नं देहं जीव इत्यर्थः ॥ (घ)

(१) 'दीपादिर्यथा' इति पाठान्तरम्—इति 'घ' पुस्तकेऽधस्ताद् दृतः पाठः ।

प्रभा

‘अगुरपि जीवञ्चेतयित्त्वक्षणेन चिद्गुणेन निखिलदेहव्यापी स्यात्, आलीकवत् । यथा सूर्यादिरालोक एकदेशस्थोऽपि प्रभया क्लृप्तं खगोलं व्याप्नोति, तद्वत्’ इति गोविन्दभाष्यम् ॥ (घ)

वङ्गानुवाद

सूर्यादि आलोक येमन एकदेशे अवस्थित थाकिन्नाओ प्रभार द्वारा समस्त आकाशमण्डले व्याप्तु ह्य, सेहैरूप जीव चैतन्यरूप गुणेर द्वारा समस्त देहे व्याप्तु ह्य ॥ (घ)

गुणानित्यत्वमुक्तं वाजसनेयिभिः—

“अविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥” (बृह० ४।५।१४)
इति । (ङ)

कान्तिमाला

अविनाशीति । अरे मन्त्रि ! अयमात्मा जीवः, स्वरूपती(१)ऽविनाशी । अनुच्छित्तय उच्छेदरहितता धर्मा ज्ञानादयो यस्य सः अनुच्छित्तिधर्मा, गुणतीऽप्यविनाशीत्यर्थः । न चानुच्छित्तिरेव (२) धर्मो यस्य इति व्याख्यातव्यम् । अस्यास्य अविनाशीत्यनेनेवावगतत्वात् ॥ (ङ)

प्रभा

गुणेति । वाजसनेयिभिः शुक्लयजुर्वेदविद्भिः, गुणानित्यत्वं गुणस्य चैतन्याख्यस्य नित्यत्वमुक्तम् । अविनाशीति । अरे मैत्रेयि ! अयमात्मा अविनाशी विनाशरहितः, अनुच्छित्तिधर्मा अस्य उच्छेदलक्षणो धर्मो नास्ति, स्वरूपानुबन्धि-नित्यधर्म इत्यर्थः ॥ (ङ)

(१) ‘पापाद्विरमति’ इतिवत् ‘स्वरूपतः’ इति अपादाने पञ्चमी । ‘जुगुप्सा-विराम-प्रमादाथानामुपसंख्यानम्’ इति वार्तिकेण विरामी ह्यभावः । ‘विरामीऽवसानम्’ इत्यत्र तथा व्याख्यानात् । विनाशीऽप्यभाव एव, ‘पापाद् विरमति’ इत्यत्र पापाभाववानिति वत् स्वरूपतीऽविनाशीत्यत्र स्वरूपविनाशाभाववानित्यर्थः । इत्यतिरिक्तपाठः ‘ग’ पुस्तके दृश्यते !

(२) ‘न चानुच्छित्तिरेव’ इति ‘घ’ पुस्तके ।

बङ्गानुवाद

शुक्लयजुर्वेदिगण चैतश्चरूपं गुणके नित्यं बलिग्राह्येन यथा—‘हे मैत्रेयि ! आत्माते कोनरूप अनित्यं धर्मं नाई, अर्थात् आत्माते स्वरूपभूतं नित्यं धर्मं विद्यमानं आछे ॥’ (७)

एवं साम्येऽपि वैषम्यमैहिकं कर्मभिः स्फुटम् ।

प्राहुः पारत्रिकं तत्तु भक्तिभेदैः सुकोविदः ॥ २

कान्तिमाला

एवम् अणुत्वादभिर्जीवानां साम्यमुक्त्वा, अर्थसाधनहेतुकं (१) वैषम्यमाह—एवमिति । ऐहिकं प्रपञ्चगतं, पारत्रिकं भगवन्नोकगतम् ॥ २

प्रभा

साम्यमुक्त्वा वैषम्यमाह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारैरणुत्वादिधर्मैर्जीवानां साम्ये तुल्यत्वे विद्यमानेऽपि कर्मभिः भक्तिभेदैर्भक्तिविशेषैरेहिकं जागतिकं पारत्रिकं पारलौकिकं च वैषम्यं भेदं स्फुटं तत्तु सुकोविदस्तत्त्वविदः प्राहुर्वदन्ति । अयमाशयः—जीवः कर्मभिरस्मिन् जगत्पुत्रकृष्टापकृष्टभावं प्राप्नोति भक्तेस्तारतम्येन स्वरूपशक्तिविजृम्भितं नित्यधामलक्षणं श्रीवैकुण्ठगोलोकादिकं प्राप्य तद्गतसेवादितारतम्यञ्च लभते ॥ २

बङ्गानुवाद

पूर्वोक्तं अणुत्वादि-धर्मसमूहेर द्वारा सकल जीव तुल्यं हईलेओ कर्म ओ भक्तिरूप साधनेर द्वारा ऐहिक ओ पारलौकिक स्पष्ट वैषम्य आछे, ए कथा तत्त्वविद्गण बलिग्रा थाकेन । जीव कर्म्येर द्वारा उंरुकृष्ट ओ अपकृष्ट योनि प्राप्नु हय एवंग भक्तिर तारतम्यवशतः वैकुण्ठ, गोलोकप्रभृति लोके गमन करिग्रा थाकेन एवंग सेवादिर तारतम्य लाभ करेन ॥ २

तथाहि कौथुमाः पठन्ति—

“यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति

तथेतः प्रेत्य भवति ॥” इति । (क)

(१) ‘अथ साधनहेतुकं’—इति ‘घ’ पुस्तके ।

कान्तिमाला

यद्येति । अस्मिन् लोके पुरुषो यथाक्रतुः यादृशं साधनं करोति, तथा इतः प्रेत्य अस्मात् लोकात् परलोकं गत्वा भवति । साधनानुरूपं फलं भजति इत्यर्थः ॥ (क)

प्रभा

तद्येति । कौद्युमाः कुथुमशाखिनः । यद्येति । अस्मिन् लोके पुरुषो यथाक्रतुर्यादृशसाधनवान् भवति, तथा इतोऽस्माद्धिकात् प्रेत्य परलोकं गत्वा मृत्वेति यावत्, तादृश एव भवति, साधनानुरूपं फलञ्च लभत इत्यर्थः ॥ (क)

वज्रानुवाद

ए विषये कुथुमशाखिण पाठ करिग्रा थाकेन यथा—‘मानव एहे जशारे थाकिग्रा येरूप साधनानुष्ठान करे, एहे लोक हहेते परलोकके गमन करिग्रा तादृश फल लाभ करिग्रा थाके’ ॥ (क)

स्मृतिश्च—

“यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥” इति । (ख)

कान्तिमाला

यादृशीति गदिसार्थम् ॥ (ख)

प्रभा

यादृशीति । यादृशी भावना संकल्पः साधनमिति यावत् । तादृशी सिद्धिर्लौकादिप्राप्तिर्भवति, संकल्पानुरूपा सिद्धिरिति भावः । तथा चोक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां—

‘थे यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।’ (४।११) इति ।

‘देवे तीर्थे तथा मन्त्रे ब्राह्मणे भेषजे गुरो ।’ इति

श्लोकपूर्वभागः ॥ (ख)

वज्रानुवाद

येरूप सकल्प, सेहेरूप सिद्धिलाभ ह्य ॥ (ख)

शान्त्याद्या रतिपर्यन्ता ये भावाः पञ्च कौर्त्तिताः ।
तैर्देवं स्मरतां पुंसां तारतम्यं मिथो मतम् ॥ ३

इति प्रमेयरत्नावल्यां जीवतारतम्यप्रकरणं नाम

षष्ठं प्रमेयम् ॥ ६

कान्तिमाला

उपसंहरति—शान्त्याद्या इति । शान्ति-दास्य-सख्य-वात्सल्य-मधुररतयः पञ्च भावाः । तैर्देवं भजतां वैषम्यं प्रस्फुटम् । ये खलु विश्वक्सेनानुयायिनः “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” (सुख० ३।१।३) इति श्रुतेः, मोक्षे जीवानां परमं साम्यं स्वीचक्रुः, तेषामपि वैषम्यं दुष्परिहरं, जीवान् प्रति श्रीदेव्याः शेषित्वाङ्गीकाराद् विश्वक्सेनस्य नियामकत्वस्वीकाराच्च (१) ॥ ३

इति प्रमेयरत्नावल्यां जीवतारतम्यप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ ६

प्रभा

न. केवलं कर्मादितारतम्याज्जीवभेदो भावभेदादपि तमाह—शान्त्येति । शान्त्याद्या रतिपर्यन्ताः शान्ति-दास्य-सख्य-वात्सल्य-मधुररतिरूपा ये पञ्च भावाः कौर्त्तिता भक्तिशास्त्रविद्भिरिति शेषः । तैः पञ्चभिर्भावैः स्मरतां ध्याय-तामुपासीनानामिति यावत् । पुंसां जनानां मिथः परस्परं तारतम्यं भवति । अयमभिप्रायः—पञ्चानां भावानां मध्ये यस्तावद् यं कञ्चन भावं गृह्णीत्या भगवन्तमुपास्ते तद्भावतारतम्यादपि जीवतारतम्यं वक्तव्यम् । तदुक्तं श्रीविश्व-नाथचक्रवर्तिभिर्भक्तिरसामृतसिन्धुविन्दौ—

‘एवं शान्तदास्यसख्यवात्सल्योच्चलाश्च पञ्च सुख्यरसा यथोत्तरं श्रेष्ठाः । शान्ते श्रीकृष्णनिष्ठबुद्धिवृत्तिता, दास्ये सेवा, सख्ये निःसम्भ्रमता, वात्सल्ये स्नेहः, उच्चलेऽङ्गसङ्गदानेन सुखमुत्पाद्यम् । एवं पूर्वपूर्वगुणादुत्तरोत्तरस्थाः श्रेष्ठाः स्युः ॥’ ३

वङ्गानुवाद

शास्त्र, दास्य, सखा, वात्सल्या ओ मधुर এই পাঁচটা ভাব ভক্তিशास्ত্রে উক্ত হইয়াছে । সেই সমস্ত ভাব লইয়া যোঁহারা ভগবানের উপাসনা করেন, তাঁহার তারতম্যবশতঃ ক্রীবেরও তারতম্য হইয়া থাকে । উক্ত পাঁচটা ভাবই রতিক্রম ॥ ৩

(১) ‘পরমসাম্যং গতয়া লক্ষ্মণা নিত্যদেহিত্বং পরমসাম্যং গতস্য বিশ্বক্সেনস্য দেহা-
भावेन नियामकत्वम् उपदेष्टुं न घटतेत्यर्थः’ इत्यपि पाठः ‘ग’ पुस्तके ।

सप्तमप्रमेयम्

श्रीकृष्णप्राप्तिरूपमोक्षप्रकरणम् ॥

अथ श्रीकृष्णप्राप्तेर्मोक्षत्वम् ।

यथा—

“ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः ॥” (श्वेत० १।१०) इत्यादि । (क)

“एको वशी सर्वगः कृष्ण ईश्वरः ॥” (गोपालपूर्व० २०)

इत्यादि च । (ख)

कान्तिमाला

कृष्णप्राप्तेर्मुक्तित्वं बहुमाह—ज्ञात्वेत्यादि (१) गदितार्थम् ॥ (क—ख)

प्रभा

अथेति । श्रीकृष्णप्राप्तिरेव मोक्षः । श्रीकृष्णस्य प्राप्तिः प्रेमभक्तिविषयत्वेन साक्षात्कारः ॥

ज्ञात्वेति एक इति च श्रुतिद्वयं व्याख्यातं तारतम्यप्रकरणे ॥ (क-ख)

बहुधा बहुभिर्वेशैर्भाति कृष्णः स्वयं प्रभुः ।

तमिष्ट्वा तत्पदे नित्ये सुखं तिष्ठन्ति मोक्षिणः ॥ १

इति प्रमेयरत्नावल्यां श्रीकृष्णप्राप्तेर्मोक्षत्वप्रकरणं नाम

सप्तमं प्रमेयम् ॥ ७

कान्तिमाला

बहुधिति । श्रीकृष्णोपासकानामिव श्रीरामाद्युपासकानाञ्च मोक्षः । सुखतारतम्यं तु अवर्जनीयम् ॥ १

इति प्रमेयरत्नावल्यां भक्तेर्मोक्षत्वप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ ७

प्रभा

बहुधेति । स्वयं प्रभुः अनन्यापेक्षिरूपः श्रीकृष्णः, स्वयंप्रभ इति पाठे तु स्वयंप्रकाशः श्रीकृष्णः, बहुधा विविधैर्ह्रींलोपयोगिभिर्बहुभिर्वेशैः श्रीराम-
नृसिंहादिरूपैर्भाति प्रकाशते । मोक्षिणः पार्षदभावं गता मुक्ता जीवास्तं
कृष्णमिष्टा परया भक्त्याराध्य नित्ये शाश्वते तत्पदे वैकुण्ठगोलाकादौ धाम्नि
सुखमप्राकृतं सुखं यथा स्यात् तथा तिष्ठन्ति ॥ १

वङ्गानुवाद

अनन्तापेक्षस्वरूप श्रीकृष्ण श्रीराम-नृसिंहप्रभृति विविध रूपे प्रकाश पाईया
थाकेन । मुक्त जीवगण अनन्ता भक्तिर द्वारा श्रीकृष्णर अर्चना करिया नित्य
वैकुण्ठ, गोलोकादिधामे सुखे अवस्थान करेन ॥ १

अष्टमप्रमेयम्

विशुद्धभक्तेर्मुक्तिप्रदत्वप्रकरणम् ।

अथैकान्तभक्तेर्मोक्षहेतुत्वम् ।

यथा श्रीगोपालतापन्यां—

“भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनेरास्येनामु-

ष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम् ॥” (गोपालपूर्व० १४) इति । (क)

कान्तिमाला

निष्कामभक्तेर्मुक्तिकरत्वं वक्तुमाह—अथेति । भक्तिरस्येति । अस्य श्रीकृष्णस्य आनु-
कूल्येन श्रवणादिका भक्तिः भजनम् । तथा अमुष्मिन् कृष्णे, मनःकल्पनं चित्तानुरञ्जनञ्च ।
मनः कल्पते अनुरज्यते अर्प्यतेऽनेन इति निरुक्तेः । तादृशश्रवणादिहेतुको भावस्तदित्यर्थः ।
उत्तमात्वसिद्धये—तदिहेति । इह लोके परलोके चोपाधिनेरास्येन कृष्णान्यफलाभिलाषराहि-
त्येन तन्मात्रसृष्टया जायमानमित्यर्थः । एतदेव नैष्कर्म्यम् आनुसङ्गेन मोक्षकरमित्यर्थः ॥ (क)

ପ୍ରଭା

ଅଥେତି । ଏକାନ୍ତଭକ୍ତେରନ୍ୟଭକ୍ତେହ୍ନାଦିନୌସାରସମବେତସବିତ୍ସାରରୂପାୟାଃ ।
 ଏକାନ୍ତଭକ୍ତିସ୍ୱରୂପତ୍ୱଂ ଗ୍ରନ୍ଥକ୍ରତୈବୌକ୍ତଂ ପୌଠକଭାଷ୍ୟେ—‘ଅତ୍ୱୈଽଂ ପୁନଃସ୍ତନ୍ଧ୍ୟତେ ଭଗ-
 ସହସ୍ରୀକାରହେତୁଭୂତା ଭକ୍ତିଃ କିଂସ୍ୱରୂପେତି । କିଂ ପ୍ରାକୃତସତ୍ତ୍ୱମୟଜ୍ଞାନାନନ୍ଦରୂପା,
 କିଂ ବା ଭଗବଜ୍ଞାନାନନ୍ଦରୂପା, ଅଥବା ଜୈବଜ୍ଞାନାନନ୍ଦରୂପା, ଓତ ହ୍ନାଦିନୌସାର-
 ସମବେତସଂବିତ୍ସାରରୂପେତି । ନାୟଃ, ଭଗବତୀ ମାୟାବସ୍ତତ୍ୱାସ୍ରବଣାତ୍ ସ୍ୱତଃ
 ପୂର୍ଣ୍ଣତ୍ୱାସ୍ତ୍ୱ । ନ ଦ୍ୱିତୀୟଃ, ଅତିଶୟାସିଦ୍ଧେଃ । ନାପି ତୃତୀୟଃ, ଜୈବଯୋକ୍ତଯୋଃ
 ଶ୍ଚୌଦିଷ୍ଟତ୍ୱାତ୍ । କିନ୍ତୁ ଚତୁର୍ଥଂ ଏଵାସୌ ଭୱେତ୍’ ଇତି । ଶ୍ରୀଗୋପାଳତାପନ୍ୟାଂ
 ଶ୍ରୀଗୋପାଳପୂର୍ୱତାପନ୍ୟାମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଭକ୍ତିରिति । ଅସ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣସ୍ୟ ଭଜନମାନୁ-
 କୂଲ୍ୟେନ ସ୍ରବଣକୀର୍ତ୍ତନାଦିକା ଭକ୍ତିଃ । ଆନୁକୂଲ୍ୟସ୍ତ୍ୱାତ୍ ଓଦ୍ଦେଶ୍ୟାୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାୟ
 ଚୌଚମାନା ପ୍ରଘଟ୍ତିଃ । ଇହାସ୍ମିନ୍ ଲୋକେଽମୃତ ସ୍ୱର୍ଗାଦୌ ଚ ଓପାଧିନୈରାଧ୍ୟେନୌ-
 ପାଧିପରିତ୍ୟାଗେନ କୃଷ୍ଣାନ୍ୟତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟରାହିତ୍ୟେନେତ୍ୟର୍ଥଃ, ତତ୍ ତତ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣେ ମନଃ-
 କଲ୍ପନଂ, ମନଃ କଲ୍ପାତେଽନୁରଞ୍ଜ୍ୟତେଽପ୍ୟତେ ଇତି ନିରୁକ୍ତେଷ୍ଚିତ୍ତାନୁରଞ୍ଜନାତ୍ମକଃ ସ୍ରବଣ-
 କୀର୍ତ୍ତନାଦିହେତୁକୋ ଭାବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟଂ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକାଦିକର୍ମଯୋଗାଦ୍ୟନା-
 ହତମ୍ । ଭକ୍ତେଚ୍ଚତମାତ୍ୱସିଦ୍ଧ୍ୟେ—ଇହାମୃତୋପାଧିନୈରାଧ୍ୟେନୈତି । ଏଵ-ଶ୍ଚନ୍ଦେନ ସକାଭା
 ଭକ୍ତିର୍ଘ୍ୟାସ୍ତ୍ୱତ୍ତା ॥ (କ)

ବଞ୍ଜାନୁବାଦ

ଏଥନ ଅନଞ୍ଚା ଭକ୍ତି ଯେ ମୋକ୍ଷହେତୁ, ଇହାହି ବନା ହୈତେଛେ । ଶ୍ରୀଗୋପାଳପୂର୍ୱ-
 ତାପନୌପନିଷଦେ ଓକ୍ତ ହୈସାଛେ, ସଥା—‘ଅନୁକୂଳତାଵେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣେର ଭଜନ ଅର୍ଥାଂ ଶ୍ରବଣ,
 କୀର୍ତ୍ତନ ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ଭକ୍ତି । ଐହିକ ଓ ପାରତ୍ରିକ ଫଳକାମନାପରିତ୍ୟାଗପୂର୍ୱକ ଜ୍ଞାନ
 ଓ କର୍ମପ୍ରଭୃତିର ଦ୍ୱାରା ଅମିଶ୍ରିତତାଵେ ଚିତ୍ତେର ପ୍ରସନ୍ନତାଜନକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣେ ଶ୍ରବଣ-କୀର୍ତ୍ତନା-
 ଦିକୃପ ଯେ ଭାବବିଶେଷ, ତାହାହି ଓକ୍ତମା ଭକ୍ତି ବନିସା କଥିତ ହସ ॥ (କ)

ନାରଦପଞ୍ଚରାତ୍ରେ ଚ—

“ସର୍ୱୋପାଧିବିନିର୍ମୁକ୍ତଂ ତତ୍ପରତ୍ୱେନ ନିର୍ମଳମ୍ ।
 ହୃଷୀକେଣ ହୃଷୀକେଶସେବନଂ ଭକ୍ତିରୁଚ୍ୟତେ ॥” ଇତି । (ସ୍ୱ)

କାନ୍ତିମାଳା

ସର୍ୱୋପାଧୀତି । ସର୍ୱେରୂପାଧିଭିଃ କୃଷ୍ଣାନ୍ୟାଭିଲାଷେର୍ଦିନିର୍ମୁକ୍ତଂ, ନିର୍ମଳଂ କର୍ମାଦ୍ୟନାବିଳଂ

तत्परत्वेनानुकूलेन विशिष्टम् । हृषीकेण श्रीवादिना हृषीकेशस्य सेवनं कायिकं वाचिकं मानसिकं च परिशीलनं भक्तिरित्यर्थः । अथ उक्तमात्रं स्फुटम् ॥ (ख)

प्रभा

सर्वेति । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं—सर्वैरुपाधिभिः कृष्णान्याभिलाषैर्भोग-
मोक्षाद्यभिलाषैरिति यावत्, विनिर्मुक्तं रहितम् । तत्परत्वेनानुकूलेन निमलं
ज्ञानकर्माद्यनावृतं, हृषीकेण सर्वेन्द्रियेण हृषीकेशसेवनं हृषीकेशस्य सर्वान्त-
र्यामि-श्रीकृष्णस्य सेवनं कायिकं वाचिकं मानसिकञ्च परिशीलनं भक्ति-
रुच्यते ॥ (ख)

दशानुवाद

भोग-मोक्षादिर अभिलाष त्याग करिष्या श्रोत्रादि इन्द्रियैर द्वारा अनुकूलभावे
ज्ञानकर्मादि-आवरणविहीन भगवत्सेवाके भक्ति वला ह्य ॥ (थ)

नवधा चैषा भवति—

यदुक्तं श्रीभागवते—

“श्रवणं कौर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ (७।५।२३)

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्पद्मा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥” (७।५।२४) इति । (ग)

कान्तिमाला

तद्देदानाह(१)—श्रवणमिति । एषा नवलक्षणा भक्तिरर्पितैव पुंसा क्रियते, न तु कृत्वा
अर्पिता (२) । तत्रापि अज्ञा साक्षाद्दिष, न तु फलान्तरच्छाव्यवधानेन क्रियते चेदुत्तममधीत-
मुत्तमा भक्तिरित्यहं मन्ये ॥ (ग)

प्रभा

नवधेति । एषा भक्तिः । नवधा नवलक्षणा । नवलक्षणात्वं चास्याः
क्रमेण प्रदर्शयते । हिरण्यकशिपुः पुलं ‘प्रह्लादमुवाच—प्रह्लादोऽनूच्यतां तात् !
स्वधीतं किञ्चिदुत्तमम् । कालेनेतावतायुष्मन् यदग्निचद् गुरोर्भवान् ॥७।५।२५।

(१) ‘साधनभेदानाह’—इति ‘ग’ पुस्तके ।

(२) ‘अर्पते’ इति ‘ग’ पुस्तके ।

इति । तच्छ्रुत्वा प्रज्ञादः तं श्रवणादिकं प्रत्यवाचत् । तथाचोक्तं श्रीभक्ति-
रसामृतसिन्धौ पूर्वविभागे द्वितीयलहरीयां—

‘श्रवणं नामचरितगुणादीनां श्रुतिर्भवेत् । इति ।

तच्च श्रवणं त्रिविधं नामश्रवणं, चरितश्रवणं गुणश्रवणञ्च । अत्रायं निष्कर्षः
प्रोक्तः श्रीमज्जीवगोस्वामिभिः—श्रवणं नामरूपगुणपरिकरलीलामयशब्दानां
श्रोत्रस्पर्शः । ‘तत्र प्रथमं नाम्नः श्रवणमन्तःकरणशुद्ध्यर्थमपेक्ष्यम् । शुद्धे चान्तः-
करणे रूपश्रवणेन तदुदययोग्यता भवति । सम्यगुदिते च रूपे गुणानां स्फुरणं
सम्पद्यते । सम्पन्ने गुणानां स्फुरणे परिकरवैशिष्ट्येन तद्वैशिष्ट्यं सम्पद्यते ।
ततस्तेषु नामरूपगुणपरिकरेषु सम्यक् स्फुरितेषु लीलानां स्फुरणं भवतीत्यभि-
प्रेत्य साधनक्रमो लिखितः ।’ एवं कीर्तनस्मरणयोर्ज्ञेयम् । अथ कीर्तनम्—

‘नामलीलागुणादीनामुच्चैर्भाषा तु कीर्तनम् ।’

तच्चापि त्रिविधं नामकीर्तनं, गुणकीर्तनं लीलाकीर्तनञ्चेति । अस्मिन्
कीर्तने निजदैव्यनिजाभीष्टविज्ञप्ति-स्तवपाठावयन्तर्भाव्यो । अथ स्मरणम्—

‘यथा कथञ्चिन्ननसा सम्बन्धः स्मृतिरुच्यते ।’ इति ।

स्मृतिः स्मरणम्, तच्च मनसाऽनुसन्धानम् । ‘अथ स्मरणापत्यादिभिः
शुद्धान्तःकरणश्चे‘देतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयमि’त्याद्युक्तत्वात्नाम-
कीर्तनापरित्यागेन स्मरणं कुर्यात् ।’ ‘तदिदं स्मरणं पञ्चविधम् । ‘यत्-
किञ्चिदनुसन्धानं स्मरणं, सर्वतश्चित्तमाकृष्य सामान्याकारेण मनोधारेण
धारणा, विशेषतो रूपादिचिन्तनं ध्यानम्, अमृतधारावदविच्छिन्नं तद् भ्रवानु-
स्मृतिः । ध्येयमात्रस्फुरणं समाधिरिति । अथ रुचिः । शक्तिश्च चेतदपरि-
त्यागेन पादसेवा च कर्तव्या । सेवास्मरणसिद्धार्थञ्च सा कौशित् क्रियते ।
पादसेवायां पादशब्दो भक्त्यैव निर्दिष्टः, ततः सेवायां सादरत्वं विधीयते ।
सेवा च कालदेशाद्युचिता परिचर्यादिपर्याया ।

‘परिचर्या तु सेवोपकरणादिपरिष्कृत्या ।

तथा प्रकीर्णकच्छत्रवादिवाद्यैरुपासना ॥’ इति ।

अथाचनम् । ‘शुद्धिन्यासादिपूर्वाङ्ग-कर्मनिर्वाहपूर्वकम् ।

अर्चनन्तूपचाराणां स्यान्मन्त्रेणोपपादनम् ॥’ इति ।

अर्चनमार्गे श्रद्धा चेदाश्रितमन्त्रगुरुस्तं विशेषतः पृच्छेत् ।

तद्योदाहृतं श्रीमद्भागवते—

‘लब्धानुग्रह आचार्यात्तेन सन्दर्शितागमः ।

महापुरुषमभ्यर्चन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ॥’ ११।४।४२ । इति

श्रीनारदादिवर्मानुसरद्भिः श्रीभगवता सह सम्बन्धविशेषं दीक्षाविधानेन श्रीगुरुचरणसम्पादितं चिकीर्षद्भिः कृतायां दीक्षायामर्चनमवश्यं क्रियेतैव ।

‘दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य संचयम् ।

तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तत्त्वकोविदैः ॥

अथ गुरुं प्रणम्यैव सर्वस्वं विनिवेद्य च ।

गृह्णीयाद्द्वैष्ट्यां मन्त्रं दीक्षापूर्वं विधानतः ॥’ इत्यागमात् ।

दिव्यं ज्ञानं ह्यत्र श्रीमति मन्त्रे भगवत्स्वरूपज्ञानं तेन भगवतः सम्बन्ध-
विशेषज्ञानञ्च । यथा—पाद्भ्योत्तरखण्डादावष्टाक्षरादिकमधिकृत्य विवृतमस्ति ।
ये तु सम्पत्तिमन्तो गृह्णन्त्यास्तेषान्वर्चनमार्गं एव मुख्यः । यद्योक्तं श्रीवसु-
देवं प्रति मुनिभिः—

‘अयं स्वस्त्ययनः पत्या द्विजातेर्गृहमेधिनः ।

यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पुरुषः ॥’ इति ।

तदकृत्वा हि निष्किञ्चनवत् केवलस्मरणादिनिष्ठत्वे वित्तशाठ्यप्रतिपत्तिः
स्यात् । परद्वारा तत्सम्पादनव्यवहारनिष्ठत्वस्यालसत्वस्य वा प्रतिपादकम् ।
ततोऽग्रज्ञामयत्वाद्दौर्नमेव तत् । ततश्च ‘योऽमायया सन्ततयाऽनुवृत्त्या’
इत्याद्युपदेशाद् भ्रश्येत् । किञ्च गृहस्थानां परिचर्यामार्गं द्रव्यसाध्यतया-
ऽर्चनमार्गादविशेषेण प्राप्तोऽप्यर्चनमार्गस्यैव प्राधान्यमत्यन्तविधिसापेक्षत्वा-
त्तेषाम् । तथा गार्हस्थ्यधर्मस्य देवतायागस्य शाखापल्लवादिसेकस्थानीयस्य
मूलसेकरूपं तदर्चनमित्यपि तदकरणे महान् दोषः । अत एव स्कान्दे श्रीप्रज्ञाद-
वाक्यं—

‘केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते ।

तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं स्मृतम् ॥’ इति ।

दीक्षितानान्तु सर्वेषां तदकरणे नरकपातः श्रूयते । अथ वन्दनम्—
तच्च नमस्कारविशेषः । स एव नमस्कारस्तस्यार्चत्वेनाप्यतिदिष्टः । यथा नार-
सिंहे—

‘नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैतेन साष्टाङ्गेन हरिं व्रजेत् ॥’ इति ।

तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते—

‘तत्त्वेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो

भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ।

हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते

जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥’ (१०।१४।३८) इति ।

अथ दास्यम् । तच्च श्रीविष्णोर्दाससम्बन्धत्वं कैङ्कर्यमिति यावत् । यथोक्त-
मितिहाससमुच्चये—

‘जन्मान्तरसहस्रेषु यस्य स्यान्मतिरीदृशी ।

दासोऽहं वासुदेवस्य सर्वान् लोकान् समुदरेत् ॥’ इति ।

अथ सख्यम् । तच्च हितार्थसनमयं बन्धुभावलक्षणम् । तथा च अगस्त्य-
संहितायां—

‘परिचर्यापरा केचित् प्रासादादिषु शेरते ।

मनुष्यमिव तं द्रष्टुं व्यवहर्तुं च बन्धुवत् ॥’ इति ।

अथात्मनिवेदम् । तच्च देहादिशुद्धात्मपर्यन्तस्य सर्वतोभावेन तस्मिन्नेवा-
प्यम् । तत्कार्यञ्चात्मार्थ-चेष्टाशून्यत्वं तन्नास्तात्मसाधनसाध्यत्वं तदर्थैकचेष्टा-
मयत्वञ्च । तथा च श्रीभागवते रुक्मिणीवाक्ये—

‘तन्मे वृतः खलु भवान् पतिरङ्ग जाया-

मात्मारपितश्च भवतोऽल विभो विधेहि ॥’ (१०।५१।२८) इति ।

नव लक्षणानि स्वरूपाणि यस्याः सा नवलक्षणा । नवलक्षणत्वं चास्या
अन्येषामप्यङ्गानां तदन्तर्भावादुक्तम् । सा यदि भगवति विष्णावद्वा साक्षा-
दर्पिता क्रियेत, विष्णुमुखोद्देशेनैव, न तु तत्फलस्य स्वस्मिन् विनियोगे, न तु
केवलमन्याभिलाषशून्यत्वं तदोत्तममधीतं मन्ये इति उत्तमा भक्तिरिति
भावः ॥ (ग)

वङ्गानुवाद

এই ভক্তি নয় প্রকার । শ্রীমদ্ভাগবতে উক্ত হইয়াছে—হিরণ্যকশিপু
প্রহ্লাদকে বলিলেন—বৎস ! আয়ুধ্বন ! তুমি এতকাল ধরিয়া যে উত্তম বিষয়

अध्ययन करियाछ एवञ्च गुरु तोमाके बाहा शिक्षा दियाछेन, ताहा आमाके बल । ताहा सुनिया प्रह्लाद बलिलेन—भगवन्नामादिश्रवण, ताँहार नामादिकीर्तन, मने मने विष्णु र ध्यान, ताँहार सादरे सेवा, पूजा, साष्टाङ्गप्रणिपात, ताँहार दासह, ताँहार उपर विश्वासस्थापनपूर्वक बहूह, आञ्जसमर्पण—एही नवलक्षण भक्ति पुरुष-कर्तृक भगवान् विष्णुते साक्षात् अर्पित हईले, ताहाके उत्तम अध्ययन बला हय, अर्थात् ईहा हईल उत्तम भक्ति ॥ (ग)

सत्सेवा गुरुसेवा च देवभावेन चेद्भवेत् ।

तदेषा भगवद्भक्तिर्लभ्यते नान्यथा क्वचित् ॥ १

कान्तिमाला

भक्तिलाभस्य हेतुमाह—सत्सेवेति ॥ १

प्रभा

सदिति । सत्सेवा—सतां साधूनां क्षीणदोषाणां भगवत्परायणानामिति यावत्, सेवा परिचर्या । गुरुसेवा—गुरुणां मातुः पितुराचार्याणाञ्च श्रवण-गुरु-शिक्षागुरु-दीक्षागुरुणां वा सेवा । देवभावेन भगवद्बुद्ध्या चेद् यदि भवेत्, तदा एषा शास्त्रप्रसिद्धा भगवद्भक्तिर्भगवति भक्तिर्लभ्यते, अन्यथा प्रकारान्तरेण क्वचित् कदापि न ॥ १

ब्रह्मनुवाद

यदि भगवद्भक्तिं साधुसेवा ७ गुरुसेवा हय, ताहा हईले भगवानेर प्रति भक्ति हईया थाके, अत्र प्रकारे हय ना ॥ १

देवभावेन सत्सेवा यथा तैत्तिरीयके—

“अतिथिदेवो भव” ॥ (१।१।२) इति । (क)

कान्तिमाला

देवभावेनेति । अतिथिरनिकेतनी हरिमती देवो हरिवत् पूज्यो यस्य स त्वमीदृशो भव इति शिक्षा ॥ (क)

प्रभा

देवेति । अतिथिर्देवो यस्य तादृशत्वं भव, अतिथिं विष्णुबुद्ध्या पूजयेत्यर्थः ॥ (क)

वङ्गानुवाद

देवभावे ये साधुगणेर सेवा करिते इहैवे, ईश तैत्तिरीयोपनिषदे
आहे यथा—‘तुमि अतिथिके विष्णुरूपे चिन्ता करिना तौशर पूजा कर ॥’ (क)

तया तद्भक्तिर्यथा श्रीभागवते—

“नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं

सृष्ट्यनर्थापगमो यदर्थः ।

महीयसां पादरजोऽभिषेकं

निष्किञ्चनानां न वृणोत यावत् ॥” (७:५।३२) इति । (ख)

कान्तिमाला

नैषामिति प्रज्ञादवाक्यम् । एषां बहिर्दृष्टीनां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं न सृष्टति । यस्य
मतिकृतस्य तदङ्घ्रिस्पर्शस्य अर्थः फलम् अनर्थापगमः संसृतिविनाशो भवति । तावत् कियदित्य-
वाङ्—महीयसामिति । निष्किञ्चनानां कृष्यैकधनानां महीयसां साधूनाम् अङ्घ्रिरजोऽभिषेकं
यावन्न वृणोत, परिनिष्ठया यावत् तन्न (१) सेवेत इत्यर्थः ॥ (ख)

प्रभा

तथेति । तथा सत्सेवया । तद्भक्तिर्भगवद्भक्तिः । तथा च व्याख्यातोऽयं श्लोकः
श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिभिः—‘ननु च यदि विष्णुरेव स्वार्थरूपा गतिः शास्त्रै-
रुच्यते तदा त्वद्गुरूणां सर्वशास्त्रज्ञानामपि मतिः विष्णुनिष्ठैवोत्पद्येतेत्यतस्तेषां
विष्णुनिष्ठमत्तित्वाभावादेव विष्णुभक्तिरशास्त्रीयेत्यनुमीयत इत्यत आह—नैषा-
मिति । निष्किञ्चनानां भक्तृते त्यक्तकर्माण्यत्यक्तस्वजनबान्धवा इति भग-
वद्वाक्यविश्वासात्त्यक्तव्यावहारिकवित्तपुत्रकलत्राभिलाषकर्मज्ञानादीनां भक्ति-
मात्रैकवासनत्वेन महीयसां पादरजसा स्वस्य वैष्णवत्वेनाभिषेकं यावन्न वृणोत
तावन्मतिरुरुक्रमाङ्घ्रिं न सृष्टति ।

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥’ इति ।

‘यमेवैष वृणोते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणोते तनुं स्वामि’त्यादिश्रुतिभ्यः ।

अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थो यस्या अङ्घ्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनमानुष-
ङ्घ्रिकमेव फलं, मुख्यं फलं तूत्क्रमाङ्घ्रिस्पर्शः स एव' ॥ (ख)

ब्रह्मानुवाद

साधुसेवार द्वारा ये भगवद्धक्तिर उदग्र ह्य, ईहा श्रीमद्भागवते कथित
हईशाछे यथा—‘ये पर्याप्त विद्ययाभिमानशून्य महापुरुषगणेर पादधूलिर् द्वारा
अभिविक्त ना हन, तदवधि तौहादिगेर मति भगवानेर चरणस्पर्श करिते
समर्थ ह्य ना । ये भगवानेर चरणस्पर्शे संसाररूप अनर्थेर निवृत्ति हईशा
थाके ॥’ (ख)

देवभावेन गुरुसेवा यथा तैत्तिरीयके—

“आचार्यदेवो भव ॥” (१।१।१२) इति । (ग)

कान्तिमाला

आचार्यो मन्त्रीपदेष्टा, स देवो हरिषत् पूज्यो यस्य स त्वमीदृशी भव इति शिखा ॥ (ग)

प्रभा

देवेति । आचार्यो देवो यद्य सः, तादृशस्त्वं भव, आचार्यं विष्णुबुद्ध्या
पूजयेत्यर्थः । देवशब्दश्चात्र विष्णुपरः । ‘आचार्यवान् पुरुषो वेद’ इति
श्रुतिः ॥ (ग)

ब्रह्मानुवाद

विष्णु-बुद्धिते आचार्यासेवा कर्तव्या, ईहा तैत्तिरीयोपनिषदे उक्त हईशाछे
यथा—‘तुमि आचार्याके विष्णु-बुद्धिते पूजा कर ॥’ (ग)

श्वेताश्वतरोपनिषदि च—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैत कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥” (६।२३) इति । (घ)

कान्तिमाला

यस्येति । यस्य जिज्ञासीर्यथा देवे परमात्मनि तथा गुरौ च परा भक्तिः स्यात्, तस्यैत
कथिताः प्रकाशन्ते स्फुरन्ति, न त्वेतद्विपरीतस्य इत्यर्थः ॥ (घ)

प्रभा

यस्येति । यस्य पुरुषस्य देवे विष्णो पराऽनन्या भक्तिः, यथा देवे तथा

গুরো পরা ভক্তিহস্তস্য মহাত্মনো মনস্বিনঃ, এতে উপনিষৎপ্রতিপাদ্যা অর্থাঃ
প্রতিভান্তি, হি নিশ্চযে—

‘যস্য দেবে চ মন্ত্রে চ গুরৌ তিষ্বপি নিশ্চলা ।

ন ব্যবচ্ছিয়তে বুদ্ধিস্তস্য সিদ্ধিরদূরতঃ ॥’ ইতি তন্ত্রোক্তেঃ । (ঘ)

বঙ্গানুবাদ

যে ব্যক্তির বিষ্ণুতে অনগ্না ভক্তি, সেইরূপ গুরুতে অনগ্না ভক্তি, সেই
মনস্বীর উপনিষৎ-প্রতিপাদ্য বিষয়সকল আবির্ভূত হইয়া থাকে ॥ (ঘ)

তয়া তদ্ধক্তির্যথা শ্রীভাগবতে—

“তস্মাদ্ গুরুং প্রপদ্যেত জিজ্ঞাসুঃ শ্রেয় উত্তমম্ ।

শাब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ (১১।৩।২১)

तत्र भागवतान् धर्मान् शिचेद् गुर्वात्मदैवतः ।

अमाययाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ॥” (১১।৩।২২) ইতি । (ঙ)

কান্তিমাল্য

তস্মাদিতি । উত্তমং শ্রেয়ী জিজ্ঞাসুর্জনো গুরুং প্রপদ্যেত । কৌতুহলং? শাब्दे ब्रह्मणि
वेदे, परे ब्रह्मणि श्रीकण्ठे च निष्णातम् । तत्र गुरोरन्तिके स्थितोऽमायया निष्कपटया
अनुवृत्त्या सेवया भागवतान् धर्मान् शिचेत् । स्फुटार्थमन्यत् ॥ (ঙ)

প্রমা

তয়েতি । তয়া আচার্যসেবয়া । তদ্ধক্তিভগবদ্ধক্তিঃ । তস্মাদিতি ।
‘উত্তমং শ্রেয়ী জাতুমিচ্ছুঃ শাब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं तत्त्वज्ञम् ।
अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगात् । परे च ब्रह्मणि अपरोक्षानुभवेन
निष्णातम् । अन्यथा बोधसञ्चारायोगात् । परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह—
उपशमाश्रयमिति । गुरुरेवात्मा दैवतञ्च यस्य सः । अनुवृत्त्या सेवया ।
यैर्धर्मैः । वस्तुत आत्मा आत्मप्रदश्चोपासकानाम् । यथा वलिप्रभृतीनाम् ।’
इति श्रीधरस्वामी ॥ (ঙ)

বঙ্গানুবাদ

আচার্যসেবার দ্বারা যে ভগবদ্ধক্তি হয়, ইহা শ্রীমদ্ভাগবতে উক্ত হইয়াছে
যং—‘অতএব যিনি নিজেদের পরম শ্রেয়ঃ বস্তু জানিতে অভিলষী হইয়া থাকেন,

तिनि वेदञ्च ओ पर त्रञ्चे साक्षात्कारवान् शुकुर शरणापन्न इहैवेन । शुकुरके निज्जेर ईष्टदेवता भाविना अकपटभावे सेवार द्वारा भागवतधर्म शिक्षा करिबेन । ये सकल भागवत धर्म्येर द्वारा वस्तुतः आश्वरूप हरि प्रसन्न इहैना निजके पर्याप्त दान करेन ॥ (७)

अवाप्तपञ्चसंस्कारो लब्धद्विविधभक्तिकः ।

साक्षात्कृत्य हरिं तस्य धाम्नि नित्यं प्रमोदते ॥ १

कान्तिमाला

अन्यान् भक्तिमेदान् प्रपञ्चयितुमाह—अवाप्नोति । लब्धा विधिरुचिपूर्वतया द्विविधा भक्तिर्येन सः । नन्वेकस्य भक्तिद्वयलाभो विरुद्ध इति चेत् ? सत्यं, यस्य यादृशदेशिकसङ्गस्य तादृशभक्तिलाभः, इति न विरोधः ॥ १

प्रभा

अवाप्नोति । अवाप्तपञ्चसंस्काराः—अवाप्ताः प्राप्ता वक्ष्यमाणाः पञ्च संस्कारा येन सः । लब्धद्विविधभक्तिकः लब्धा द्विविधा वैधौ रागानुगा च भक्तिर्येन सः । हरिं साक्षात्कृत्य तस्य हरेर्गोलोकादौ नित्यधाम्नि नित्यं सततं प्रमोदते नन्दति । तथा च पाद्मोत्तरखण्डे—

‘तापादिपञ्चसंस्कारौ नवेज्याकर्मकारकः ।

अर्थपञ्चकविद् विप्रो महाभागवतो हि सः ॥’ इति ॥ १

वङ्गाश्रुवाद

यिनि तापादि पाँचटी संस्कार प्राप्ति इहैनाहेन, यिनि वैधौ ओ रागाश्रुगा ऐह द्विविध भक्ति नाभ करिनाहेन, तिनि श्रीहरिर साक्षात्कार नाभ करिना गोलोकादि नित्य धाम्ने सतत सुखे अवस्थान करेन ॥ १

तत्र पञ्च संस्कारा यथा स्मृतौ—

“तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः ।

अमी हि पञ्च संस्काराः परमैकान्तिहेतवः ॥” इति । (क)

कान्तिमाला

ताप इति पाद्मोत्तरखण्डे (१) । अमी तापादयः संस्काराः पञ्च । (क)

(१) ‘पाद्मोत्तरखण्डे’ इति पाठः ‘ग’ पुस्तके नास्ति ।

প্রমা

তাপ ইতি । তাপস্তম্ভচক্রাদিমুদ্রাধারণং, মহাপ্রভুমতে চন্দনাদিনা
 हरिनामाक्षरमुद्राधारणं, पुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रं, भगवतो हरिर्भृत्यत्वबोधकं हरिदास-
 इत्यादि-नामधारणं नाम, मन्त्रोऽष्टादशाक्षरादिः, पञ्चमस्तु यागः शालग्राम-
 शिलादिपूजनम् । एते पञ्च संस्काराः परमैकान्तिहेतवः—परमो य
 एकान्तो तस्य हेतवः । एकान्तित्वं नाम सर्वनैरपेक्ष्येण भगवदेकनिष्ठत्व-
 रूपं, तच्चतुर्विधं धर्मानादररूपं, कर्मज्ञानाद्यशेषनिरपेक्षत्वं, विघ्नाकुलत्वेऽपि
 रतिपरत्वरूपं, प्रेमैकपरत्वञ्चेति । परमैकान्तित्वं नाम प्रेमैकपरत्वम् ।
 एते पञ्च संस्काराः परमैकान्तिहेतवः ॥ (क)

বঙ্গানুবাদ

তাপ, পুণ্ড্র, নাম, মন্ত্র ও যাগ এই পাঁচটা সংস্কার প্রেমভক্তি-লাভের একমাত্র
 উপায় ॥ (ক)

तापोऽत्र तप्तचक्रादिमुद्राधारणमुच्यते ।

तेनैव हरिनामादिमुद्रा चाप्युपलक्ष्यते ॥ २

কান্তিমাল্য

तापादीन् व्याचष्टे । तेनैवेति । तप्तचक्रादिधारणेनैव इत्यर्थः । तप्तचक्रादिधृतिं कलि-
 मलिनमनसां दुष्करां मन्वानः पतितानुद्दिधीषुर्भगवान् श्रीकृष्णचेतन्यश्चन्द्रनादिना श्रीभगव-
 द्नाममुद्राधृतिं प्राचापि स्वीकृतानुपादिचत् । सा च पञ्चसंस्कारवाक्ये तप्तचक्रादिधारणे-
 नोपलक्षिता इति भावः ॥ २

প্রমা

তাপ ইতি । অত্র বৈষ্ণবশাস্ত্রে, তাপ ইত্যাদিশ্লোকে বা, তাপশব্দেণ তপ্ত-
 চক্রাদিমুদ্রাধারণমুচ্যতে, শাস্ত্রবিধিরিতি শ্রেষ্ঠঃ । তেন এব তাপেন हरि-
 नामादिमुद्रा—चन्द्रनादिना हरिनामाङ्कनरूपा मुद्रा चापि उपलक्ष्यते ।
 उपलक्ष्यत्वं नाम स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वैतरप्रतिपादकत्वम् ॥ २

বঙ্গানুবাদ

এখানে তাপ-শব্দের অর্থ তপ্তচক্রাদি-মুদ্রাধারণ, তাহার দ্বারা চন্দনাক্তিত
 हरिनामादि-मुद्राधारणও উপলক্ষিত হইতেছে ॥ ২

सा यथा स्मृतौ—

“हरिनामाक्षरैर्गात्रमङ्गयेच्चन्दनादिना ।

स लोकपावनो भूत्वा तस्य लोकमपाप्नुयात् ॥” इति । (क)

प्रभा

सेति । सा हरिनामादिमुद्रा । यश्चन्दनादिना हरिनामाक्षरैर्गात्र-
मङ्गयेत् लिखेत्, स लोकपावनः भुवनपवित्कारकः भूत्वा तस्य लोकं
भगवद्भाम आप्नुयात् लभेत ॥ (क)

वज्राशुवाद

चन्दनप्रभृतिर द्वारा गाद्रे ये हरिनामाक्षर लिखिते ह्य, ईश श्रुतिते ७
आछे—“यिनि चन्दनप्रभृतिर द्वारा गाद्रे हरिनामाक्षर अक्षर करेन, तिनि
लोकपावन ह्यैरा भगवद्भाम प्राप्नु ह्यैरा थाकेन ॥ (क)

पुण्ड्रं स्यादूर्ध्वं पुण्ड्रं तच्छास्त्रे बहुविधं स्मृतम् ।

हरिमन्दिर-तत्पादाकृत्याद्यतिशुभावहम् ॥

नामात्र गदितं सङ्गि हरिभृत्यत्वबोधकम् ।

मन्त्रोऽष्टादशवर्णादिः स्वेष्टदेववपुर्मतः ॥

शालग्रामादिपूजा तु यागशब्देन कथ्यते ।

प्रमाणान्येषु दृश्यानि पुराणादिषु साधुभिः ॥ ३

कान्तिमाला

पुण्ड्रमिति हरिमन्दिरादितिलकम् । “तिलकं तमालपत्रं चित्रकमुक्तं विशेषकं पुण्ड्रं”
इति हलायुधः । स्क, टायमन्यत् ॥ ३

प्रभा

पुण्ड्रमिति । पुण्ड्रशब्देनोर्ध्वं पुण्ड्रमभिधीयते, तच्चोर्ध्वं पुण्ड्रं शास्त्रे बहुविधं
स्मृतं कथितम् । हरिमन्दिराकृति हरिपादाकारश्च, तत् अतिशुभावहम् ।
तथा च श्रुतिर्यजुर्वेदस्य हिरण्यकेशोयशाखायां—“हरेः पदाक्रान्तिमालानि

धारयति यः स परस्य प्रियो भवति स पुण्यवान् मध्ये छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति स सुक्तिभाग् भवति' इति । तथा चोक्तं पद्मपुराणे—

‘नासादिकेशपर्यन्तभूर्ध्वपुण्ड्रं सुशोभनम् ।

मध्ये छिद्रसमायुक्तं तद्विद्याङ्गरिमन्दिरम् ॥’ इति ।

तथा च तत्रैव—

‘एकान्तिनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।

सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपादाकृति ॥’ इति च ।

अत्र वैष्णवे मते हरिभृत्यत्वबोधकं हरेर्दासत्वज्ञापकं ‘हरिदासः’ ‘कृष्ण-
दासः’ इत्यादि नाम सङ्घिः साधुभिर्गदितं भाषितम् । अष्टादशवर्णादिः खेष्ट-
देवतावपुः खेष्टमन्त्रमूर्तिर्मतः । यागशब्देन शालग्रामगोपालविग्रहादिपूजा
कथ्यते । तथा च स्कन्दपुराणे—

‘एवं श्रीभगवान् सर्वैः शालग्रामशिलात्मकः ।

द्विजैः स्त्रीभिश्च शूद्रैश्च पूज्यो भगवतःपरैः ॥’ इति ।

तत्रैव—

‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां सच्छूद्राणामथापि वा ।

शालग्रामेऽधिकारोऽस्ति न चान्येषां कदाचन ॥’ इति च ।

‘ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचिरप्यशुचिरपि ।

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शौ वज्रादपि सुदुःसहः ॥’ इति ।

‘प्रणवोच्चारणाद्भोमात् शालग्रामशिलार्चनात् ।

ब्राह्मण्यौगमनाच्चैव शूद्रश्चण्डालतामियात् ॥’ इति च स्मृतेः ।

‘अतो निषेधकं यद् यद् वचनं श्रूयते स्फुटम् ।

अवैष्णवपरं तत्तद्विज्ञेयं तत्त्वदग्निभिः ॥’ इति ।

वस्तुतस्तु स्त्रीशूद्राणां शालग्रामपूजायां यन्निषिद्धमुक्तं तत् साक्षात् पूजा-
परम् । विधायकवचनन्तु ब्राह्मणद्वारा पूजाकर्तव्यतापरम् । यथा हि
पद्मपुराणे—

‘दौक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।

कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम् ॥’ इति ।

सदाचारोऽपि तथा—इति स्मार्ताः ।

अत्र वैष्णवाश्चैवं वदन्ति—

‘शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णी वसुन्धरे ।

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शी वज्रस्पर्शाऽधिको मतः ॥

यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे !

दूरादेवासृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः ॥’ इति

वाराहोक्तेः स्पर्शं विना तुलसीपुष्पाद्यर्पणं भवत्येव । एवमाचारश्च सतां कुलचिद् दृश्यते । विशेषतो दक्षिणदेशे च महत्तमानां श्रीवैष्णवानाम् । इति श्रीरामानुजीयवैष्णवानां ‘सत्सङ्गादि’ति पद्यद्वयस्य टीकायाम् । एषु पञ्चसु संस्कारेषु अन्यानि प्रमाणानि साधुभिः पुराणादिषु शास्त्रेषु दृश्यानि द्रष्टव्यानि ॥ ३

वङ्गानुवाद

पुण्ड्रशब्दे उर्कपुण्ड्रके वृषाय, ताहा शास्त्रे बहुप्रकार कथित हईयाछे । एही उर्कपुण्ड्र हरिमन्दिर ओ हरिपादाकृतिप्रभृति, ताहा अतास्तुभजनक ।

नामशब्दे हरिर उतास्तुवोधक हरिदास, कृष्णदासप्रभृति नाम, अष्टोदशवर्णादि मन्त्र, ताहा श्वेष्टदेवतार मूर्ति, यागशब्दे शालग्रामादिदेवतार पूजा, ए विषये अग्रात् प्रमाण पुराणादि-शास्त्रे द्रष्टव्य ॥ ७

नवधा भक्तिर्विधिरुचिपूर्वा द्वेषा भवेद् यया कृष्णाः ।

भूत्वा स्वयं प्रसन्नो ददाति तत्तदोप्सितं धाम ॥ ४

कान्तिमाला

पूर्वबोद्धिष्टं भक्तिर्द्वैविध्यं स्फुटयति—नवधेति । विधिपूर्वा वैधी, रुचिपूर्वा तु रागानुगा, इति हरिभक्तिरसान्तरेऽस्य विस्तरः । स्फुटार्थमन्यत् ॥ ४

प्रभा

श्रवणकीर्तनादिभेदेन नवधा भक्तिरुक्ता, तस्याश्च द्वैविध्यमाह—नवधेति । नवधा—श्रवणादिभेदेन नवविधा भक्तिर्विधिरुचिपूर्वा विधिपूर्वा वैधी, रुचिपूर्वा रागानुगेति द्वेषा भवेत् । तथा चोक्तं भक्तिरसान्तसिन्धुविन्दो श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिभिः—‘सा भक्तिः साधनभक्तिः, भावभक्तिः, प्रेमभक्ति-

रिति भेदेन त्रिविधा । साधनभक्तिः पुनर्वैधीरागानुगामेदेन द्विविधा ;
अथ वैधीलक्षणं—श्रवणकीर्तनादीनि शास्त्रशासनमयेन यदि क्रियन्ते तदा
वैधी भक्तिः । अथ रागानुगालक्षणं—निजाभिमतव्रजराजनन्दनस्य सेवा-
प्राप्तिलोभेन यदि तानि क्रियन्ते तदा रागानुगा भक्तिः ।' यथा भक्त्या कृष्णः
स्वयं प्रसन्नो भूत्वा तत्तद्दौषितमभिलषितं धाम स्वसेवोपयोगि स्थानं ददाति ॥४

वङ्गानुवाद

पूर्वे श्रवण-कीर्तनादि भेदे नम्र प्रकार भक्ति वना हईशाछे, ताहा आवार
हई प्रकार—विधिपूर्का अर्थां देवी एवंग रागपूर्का अर्थां रागाङ्गुगा । ये
भक्तिर द्वारा भगवान् श्रीकृष्ण प्रसन्न हईया सेहै सेहै अभिनवित धाम भक्तगणके
प्रदान करेन ॥ ४

विधिनाभ्यर्च्यते देवश्चतुर्बाह्यादिरूपधृक् (१) ।

रुच्यात्मकेन तेनासौ नृलिङ्गः परिपूज्यते ॥ ५

कान्तिमाला

भक्तिभेदस्य भजनीयभेदमाह—विधिनेति । चतुरिति, परमप्योमाधिपतिर्वासुदेवः ।
चतुर्बाहुरनिरुद्धश्च श्रेतद्वीपपतिः । आदिना अष्टभुजो दशभुजश्चेति ।

“चतुर्भुजः श्यामलाङ्गः श्रीभूलौलाभिरन्वितः ।

विमलैर्भूर्षणैर्नित्यैर्मुषितो नित्यवियहैः ॥

पञ्चायुधैः सेव्यमानः शङ्खचक्रधरो हरिः ॥” इति ।

“दीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या

स्यईच्छ्रिया परिहृती वनमालयाद्यः ॥” (२) इति ।

“दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिसूदनः ।

श्रीवत्साङ्गो हृषीकेशः सर्वदेवतपूजितः ॥” इति च स्मृतेः ।

नृलिङ्गो यश्चोदासनम्ययः कौशल्यासनम्ययश्च इति वेदान्तस्यमन्त्रके अस्य विस्तारः ॥ ५

प्रभा

विधिनेति । विधिना—वैधीभक्त्या चतुर्बाह्यादिरूपधृक्-चतुर्भुजादि-

(१)—‘रूपधृक्,—इति ‘क’ ‘ख’ तथा ‘ग’ पुस्तके ।

(२) ‘वनमालयाद्यः’—इति ‘ग’ पुस्तके ।

मूर्तिधारी देवो वासुदेवोऽभ्यर्चते पूज्यते भक्तैरिति शेषः । आदिनाष्टभुजा-
दीनां ग्रहणम् । तेन कृत्वात्मकेन रागानुगया भक्त्या नृलिङ्गोऽसौ मनुष्य-
देहदृक् कृष्णो राम इत्यादिः परिपूज्यते ॥ ५

ब्रह्मानुवाद

चतुर्भुज, अष्टभुजप्रभृति भगवन्मूर्तिं भक्तगण विधिपूर्वक पूजा करिष्या
थाकेन । रागानुगा भक्तिर द्वारा मनुष्यरूप भगवान् कृष्ण, रामप्रभृति पूजित
ह्येसा थाकेन ॥ ५

तुलस्यश्वत्थधात्यादि-पूजनं धामनिष्ठता ।

अरुणोदयविद्धस्तु संत्याज्यो हरिवासरः ।

जन्माष्टम्यादिकं सूर्योदयविद्धं परित्यजेत् ॥ ६

कान्तिमाला

तुलस्यश्वत्थेति । धामनिष्ठता निष्ठया श्रीमधुरादिधामनिवासः । सामर्थ्यं सत्यतच्छरीरेण,
तदभावे भावनया, इति बोध्यम् । अरुणोदयेत्यादि, हरिभक्तिविलासि अस्य विसरः ॥ ६

प्रभा

तुलस्येति । तुलस्यश्वत्थधात्यादिपूजनं—तुलसीवृक्षस्याश्वत्थवृक्षस्यामलकौ-
वृक्षस्य च पूजनं कार्यम् । आदिपदेन गोब्राह्मणवैष्णवपूजनं ग्राह्यम् ।
धामनिष्ठता मधुरादिधामवासः । तथा चोक्तं स्कान्दे—

‘अश्वत्थतुलसीधात्रीगोभूमिसुरवैष्णवाः ।

पूजिताः प्रणता ध्याताः क्षपयन्ति नृणामघम् ॥’ इति ।

अत्रैवोक्तं श्रीमज्जीवगोस्वामिभिः—‘अश्वत्थस्य तद्विभूतिरूपत्वात् पूज्य-
त्वम् । गोब्राह्मणयोर्हितावतारत्वाद् भगवतो भागवतैरेतावपि पूज्या-
विति । तत्र गवां पूजा तु श्रीगोपालोपासकानां परमाभीष्टप्रदा । यथा
श्रीगौतमीये—

‘गवां कण्डूयनं कुर्याद् गोग्रामं गोप्रदक्षिणम् ।

गोषु नित्यं प्रसन्नासु गोपालोऽपि प्रसौदति ॥’ इति ।

अत्र धामशब्देन गङ्गाद्वारकामधुरादिकं ग्राह्यम् । एवमेवोक्तं श्रीरूप-

गोस्वामिभिः श्रीमक्तिरसामृतसिन्धौ—गङ्गादिवासो यथा श्रीभागवते
प्रथमे—

‘या वै लसच्छीतलसीविमिश्र-
कृष्णाङ्घ्रिरेखवभ्यधिकाम्बुनेत्री ।
पुनाति सेशानुभयल लोकान्
कल्वां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥’ (१।१.२।६) इति ।

स्कान्दे—

‘संवत्सरं वा षन्मासान् मासं मासार्द्धमेव वा ।
हारकावासिनः सर्वे नरा नायंश्चतुर्भुजाः ॥’ इति ।

ब्रह्माण्डे च—

‘त्रैलोक्यवर्तितीर्थानां सेवनादुर्लभा हि या ।
परानन्दमयी सिद्धिर्भयुरास्पर्शमात्रतः ॥’ इति च ।

हरिवासर एकादशी, अरुणोदयविद्यस्तु सन्त्याच्यः । अरुणोदये यदि
दशमीतिथिर्भवेत्तदा तादृशी एकादशी वैष्णवानामुपवासयोग्या न भवति ।
तथा च हरिभक्तिविलासष्टते भविष्ये—

‘अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ।
न तत्रैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनी ॥’ इति ।

‘अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।

उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् ॥’ इति

निर्णयसिन्धुष्टकालमाधवीये ।

जन्माष्टम्यादिकमित्यत्रादिपदेन रामनवमी-नृसिंहचतुर्दश्यादि । सूर्यो-
दये यदि सप्तमीविद्वाऽष्टमी तदा सा नोपास्या । तथा च ब्रह्मवैवर्तपुराणे—

‘वर्जनौया प्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमी ।

सकृद्वापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥’

ऋचं रोहिणीनक्षत्रम् ॥ ६

वक्राश्रुवाद

तूनगी, अश्वथ ७ आमलकीप्रभृति वृक्षैः पूजा करा उचित एवम् मथुरादि-

पूत्रीते वास अवश कर्तव्य । अरुणोदयकाले दशमीविद्ध एकादशीते वैश्ववर्गण
उपवास करिवेन ना । सूर्योदयकाले मधुमीविद्ध अष्टमीऽऽ उपवासयोग्या नहे,
एहेरूप रामनवमीप्रभृति वृत्तिते हहेवे ॥ ७

लोकसंग्रहमन्विच्छन्नित्यनैमित्तिकं बुधः ।

प्रतिष्ठितश्चरेत् कर्म भक्तिप्राधान्यमत्यजन् ॥ ७

कान्तिमाला

लोकैति । खनिष्ठः परिनिष्ठितो निरपेक्षश्च इति विविधो भक्त्यधिकारी । तत्र, खनिष्ठः
साश्रमः (१) खविहितान्यद्विस्वाणि कर्माणि आफलोदयं निष्कामः सन् कुर्यादेव । निरपेक्षो
हरिनिरतः, तेन मानसिकान्येव ह्यर्चनान्यनुष्ठेयानि । इति निराश्रमस्य तस्य स्वरूपेण
कर्मत्यागः । परिनिष्ठितस्तु आश्रमस्यः प्रतिष्ठितो लब्धमहदासनश्चेत् तानि लोकसंग्रहाय
कुर्याद् गौणकाले, भक्तिं तु तात्पर्येण अनुतिष्ठेत् । इति सुसूत्रे (२) भाष्ये, श्रीगौता-
भूषणे च विस्तृतम् । भक्तिसन्दर्भेऽपि एवमेव विस्तृतं (३) द्रष्टव्यम् ॥ ७

दश नामापराधांस्तु यत्नतः परिवर्जयेत् ॥ ८

कान्तिमाला

यानादिकृतहरिमन्दिरगमनादयः सेवापराधा वाराहदादौ कथिताः । ते तु सन्ततसेवया
मार्जनीयाः स्युरिति ते वर्जनीया एव । ये च नामापराधा दश, पाप्ने दर्शिताः, तेषां तु
सन्ततनामाहृत्या विमार्जनं स्यात्, तादृशनामाहृतेषु दुःशकत्वात् ते दश यत्नतः परिवर्जनीयाः—
इत्याह—दश इति । ते च,—सतां निन्दा । १ । श्रीविष्णोः सकाशात् शिवनामादेः स्वातन्त्र्य-
मननम् । २ । गुर्ववज्ञा । ३ । श्रुतितदनुयायिशास्त्रनिन्दा । ४ । हरिनाममहिम्नि अर्थवाद-
भावसेतदिति मननम् । ५ । तत्र प्रकारान्तरेणार्थकल्पनम् । ६ । नामबलेन पापे प्रवृत्तिः । ७ ।
अन्यशुभक्रियाभिर्नाम्नां साम्यमननम् । ८ । अश्रद्धघाने विमुखे च नामोपदेशः । ९ । श्रुतेऽपि
नाम्नां साहाय्ये तत्राप्रोक्तिः । १० । इति । ते चैते सन्तुक्त्तमारिण नारदं प्रति उपदिष्टा
बोध्याः ॥ ८

प्रभा

लोकैति । बुधः परिष्ठितः प्रतिष्ठितः परिनिष्ठितश्चेत्तदा लोकसंग्रहमन्वि-

(१) 'साश्रमः' इति 'ग' पुस्तके ।

(३) 'विस्तृतं'—इति 'घ' पुस्तके ।

(२) 'सुसूत्रे'—इति 'घ' पुस्तके ।

च्छन् लोका अप्येवमनुतिष्ठेयुरिति अभिलषन् नित्यं नैमित्तिकञ्च कर्म चरे-
दनुतिष्ठेत् । लोकसंजिष्टक्षया हर्यर्चनरूपान् स्वधर्मान् आचरन् हरिभक्ति-
निरतः परिनिष्ठितः । किं कृत्वा ? भक्तिप्राधान्यमत्यजन् अत्यक्त्वा । अत्रैवं
राज्ञान्तः श्रीमज्जीवगोस्वामिचरणानामर्चनप्रकरणे—‘अर्चनं द्विविधं शुद्धं
कर्ममिश्रञ्च । तयोः पूर्वं निरपेक्षभक्तानां श्रद्धावतां दर्शितम् । कर्ममिश्रञ्च
व्यवहारचेष्टाऽतिशययादृच्छिकभक्त्यनुष्ठानवत्तादिलक्षणलक्षितश्रद्धानां तथा
तद्वैपरीत्यलक्षितश्रद्धानामपि प्रतिष्ठितानां तद्भक्तिवार्ताभिन्नबुद्धिषु साधा-
रणवैदिककर्मानुष्ठानलोपोऽपि माऽभूदिति लोकसंग्रहपराणां गृहस्थानां
दर्शितम् । यथा ‘न ह्यन्तोऽनन्तपारस्ये’ (भा० ११।२७।६)त्यादौ ।

‘सन्ध्योपाख्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे ।

पूजां तैः कल्पयेत् सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीम् ॥’ (भा० ११।२७।११)

इत्यादि ।

श्रीनारदपञ्चरात्रे चैवमेव श्रीनारायणवाक्यं श्राद्धकथनारम्भे—

‘नाचरेद् यस्तु सिद्धोऽपि लौकिकं धर्ममग्रतः ।

उपप्लवाच्च धर्मस्य ग्लानिर्भवति नारद ! ॥

विवेकज्ञै रतः सर्वैर्लोकाचारो यथा स्थितः ।

आदेहपाताद् यत्नेन रक्षणीयः प्रयत्नतः ॥’ इति ।

अत्र पाद्मोक्त्या दश अपराधाः परित्यक्तव्याः । यथा—

‘सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते

यतः ख्यातिं यातं कथमपि सहते तद्विगर्हाम् ।

शिवस्य श्रीविष्णोर्यं इह गुणनामादिकमलं

धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः ॥’

गुरोरवज्ञा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं

तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पनम् ।

नाम्नो बलाद् यस्य हि पापबुद्धि-

र्न विद्यते तस्य यमैर्हिं शुद्धिः ॥’

‘धर्मव्रतत्यागहृतादि सर्वं

शुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः ।

अश्रद्धधाने विमुखेऽप्यश्रद्धवति

यश्चोपदेशः शिवनामापराधः ॥'

'श्रुत्वाऽपि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितोऽधमः ।

अहंममादिपरमो नान्नि सोऽप्यराधकत् ॥' इति ॥ ७—८

वज्राशुवाद

परिनिष्ठित पण्डित व्यक्ति लोकमंगलं करिते अभिभावो हईले उक्तिर
प्राधान्य रक्षा करिष्या नित्य ७ नैमित्तिक कर्म्येण अशुभान करिवेन, आर वे
दशटी नामापराध शास्त्रे उक्त हईयाछे, ताह वज्रपूर्वक परित्याग करिवे ॥ १-८

कृष्णावाम्निफला भक्तिरेकान्तात्वाभिधीयते ।

ज्ञानवैराग्यपूर्वा सा फलं सद्यः प्रकाशयेत् ॥ ८

इति प्रमेयरत्नावल्यां विशुद्धभक्तेर्मुक्तिप्रदत्वप्रकरणं

नामाष्टमं प्रमेयम् ॥ ८

कान्तिमाला

उपसंहरति—कृष्णेति । एकान्तेति । तदन्यफलतायां तु अनेकान्ता इत्यर्थः । सा चेत्
ज्ञानादिपूर्वा स्यात्, तदा कृष्णावाम्निफलयं फलं सद्यस्वरथा प्रकाशयेत्, अन्यथा तु विलम्बेन ।

“तच्छ्रद्धधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।

पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतगृहीतया ॥” (भाग० १।२।१२)

इत्यादिदृष्टेः । ज्ञानं शास्त्रीयम् ॥ ८

इति विशुद्धभक्तेर्मुक्तिप्रदत्वप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ ८

प्रभा

कृष्णेति । अत्र कृष्णावाम्निफला श्रीकृष्णप्राप्तिरेव फलं यस्याः सा । सा च
कृष्णावाम्निफलरूपा भक्तिर्मुक्तप्रग्रहवत्या श्रीकृष्णाकर्षण्यामेव पर्यवस्यतीति
भावः । तथा च श्रीभागवते—

‘न साधयति मां योगो न सांख्यं धमे उद्धव !

न स्वाध्यायस्तपस्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ॥’ (१।१।१०) इति ।

एकान्ता एकनिष्ठा कृष्णान्यतात्पर्यरहिताऽभिधीयते भक्तिशास्त्रविद्भि-

रिति शेषः । सा भक्तिर्ज्ञानपूर्वा वैराग्यपूर्वा च सद्यस्तत्क्षणं फलं कृष्णा-
वाप्तिरूपं प्रकाशयेत् । तथा च श्रीभागवते—

‘वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम् ॥’ (१।२।७) इति ।

‘तच्छ्रद्धधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययुक्तया ।

पश्यन्त्यात्मनि चाल्मानं भक्त्या श्रुतगृह्यैतया ॥’ (१।२।१२) इति च ।

ज्ञानवैराग्ययुक्तया नाम स्वात्मजाभ्यां ताभ्यां सेवितयेत्यर्थः—इति ग्रन्थकृत् ॥८

ब्रह्मसूत्राद्

ये भक्तिर फल श्रिकृष्णप्राप्ति, ताहाके एकास्ता भक्ति बले । सेई भक्ति
यदि ज्ञानपूर्वक अथवा वैराग्यपूर्वक ह्य, ताहा हहेले श्रिकृष्णप्राप्तिरूप फल
शीघ्रई आविर्भूत ह्य ॥ २

नवमप्रमेयम्

प्रमाणात्तित्वप्रकरणम् ।

अथ प्रत्यक्षानुमानशब्दानामेव प्रमाणत्वम् ।

यथा श्रीभागवते—

“श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् ॥” (१।१।१८।१७)

इति । (क)

कान्तिमाला

श्रीख्येव प्रमाणानि इति वक्तुमाह—अथ प्रत्यक्षेति । प्रमाणानां तित्वमत्र प्रमेयम् ।
एवकारादेतदन्वेषासुप्रमादीनामेषु त्रिष्वन्तर्भावान्नाधिक्यमिति वेदान्तस्यमन्तके प्रमाणातिरूपेण
दृष्टव्यम् । श्रुतेः प्राधान्यमभिप्रेत्य पूर्वं तामाह—श्रुतिरिति ॥ (क)

प्रभा

अथेति । प्रत्यक्षम्, अनुमानं शब्दश्चेति त्रीणि प्रमाणानि ।

श्रुतिरिति । श्रुतिर्वेदः । अर्थसन्निकृष्टं चक्षुरादिकमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् ।

अज्ञातवस्तु कं पारम्पर्यप्रसिद्धमैतिह्यम् । यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति ।
अनुमितिकरणमनुमानम् ॥ (क)

वश्याशुवाद

अत्रारू, अशुमान् ओ शक एहे तिनटै प्रमाण ।

भागवते कथित इहेयाछे—अति, अत्रारू, अतिह्य ओ अशुमान् एहे षात्रिणै
प्रमाण ॥ (क)

प्रत्यक्षेऽन्तर्भवेद् यस्मादैतिह्यं तेन देशिकः ।

प्रमाणं त्रिविधं प्राख्यत् तत्र मुख्या श्रुतिर्भवेत् ॥ १

कान्तिमाला

नन्वेतिह्यमधिकं पठितं, त्रयं प्रमाणं कथमिति चेत् ? तत्राह—प्रत्यक्षेऽन्तरिति । अनि-
दिष्टवस्तुतागतपारम्पर्यप्रसिद्धमैतिह्यम् । यथा “इह वटे यक्षो निवसति” इति । तत्रा-
दिनेन पुंसा दृष्टत्वात् प्रत्यक्षान्तर्गतमिति त्रयमेव प्रमाणम् । देशिको मध्यमुनिः । मनुष्यै-
साह—

“प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च त्रिविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमयीसता ॥” (१२।१०५) इति ।

तत्र त्रिषु प्रमाणेषु मध्ये, श्रुतिस्वपीरुषेयवाक्यसंहतिर्मुख्या भवेत्, परमार्थप्रमापक-
त्वात् ॥ १

प्रत्यक्षमनुमानञ्च यत्साचिव्येन शुद्धिमत् ।

मायामुण्डावलोकादौ प्रत्यक्षं व्यभिचारि यत् ॥ २

अनुमा चातिधूमेऽद्रौ वृष्टिनिर्वापिताग्निके ।

अतः प्रमाणं तत् तच्च स्वतन्त्रं नैव सम्मतम् ॥ ३

कान्तिमाला

मुख्यत्वं दर्शयितुमाह—प्रत्यक्षमिति । यत्साचिव्येन यस्य (१) साहाय्येन शुद्धिमत्
प्रमाणनकम् । यथा, दृष्टचरमायामुण्डस्य पुंसः भान्त्या अत्येऽप्यविश्वसौ तदेवेदमित्याकाश-

वाच्या प्रत्यक्षं परिशुद्धम् । यथा च 'भीः शीतार्ताः पथिकाः ! माऽस्मिन् वङ्गि' सन्भावयत, दृष्टं मया वृष्ट्याऽवाऽधुना सनिर्वाणः । किन्तु अस्मिन् (१) धूमोद्धारिणि शैले सोऽस्ति' इत्यनुमानं च परिशुद्धम् । स्वतन्त्रे तु ते सव्यभिचारे भवत इत्याह—मायेति । यथा मायावौ किञ्चन सुखं (२) मायया दर्शयित्वा आह—'चैवस्य सुखमिदं'मिति । न च तत् तस्य । इति प्रत्यक्षस्य व्यभिचारः । वृष्ट्या तत्क्षणनिर्वापितवङ्गौ (३) चिरमधिकोदित्वरधूमे (४) शैले, 'वङ्गिमान् धूमवत्त्वात्' इत्यनुमानस्य व्यभिचारः । नेत्रज्वालाकरत्वादिधूमलक्षणं चात्राख्येव । अत इति स्फुटार्थम् ॥ २—३

अनुकूलो मतस्तर्कः शुष्कस्तु (५) परिवर्जितः ॥ ४

कान्तिमाला

सह्यनुमानं परित्याज्यमिति चेत् ? तत्राह—अनुकूल इति । श्रुत्यर्थपोषकोऽनुकूलः । सहिरोधी तु प्रतिकूल इत्यर्थः । तर्कस्य व्याप्तिगर्हे शङ्कानिवर्तकत्वेनानुमानाङ्कत्वात् (६) तदस्वीकारेण तदङ्गिनोऽनुमानस्याप्यस्वीकारो बोध्यः ॥ ४

प्रभा

प्रत्यक्ष इति । भागवते ऐतिह्यस्य प्रमाणत्वाङ्गीकारे स्वीयं प्रमाणत्वत्व-मसङ्गतमित्यत आह—प्रत्यक्षेऽन्तर्भवेदिति । तदैतिह्यं यस्मात् प्रत्यक्षे प्रमाणे-ऽन्तर्भवेत्, तेन देशिको मध्वाचार्यस्त्रिविधं प्रमाणं प्राख्यत् प्रोवाच, तत्र तेषु त्रिषु प्रमाणेषु श्रुतिर्मुख्या भवेत् । यत्साचिव्येन यस्याः श्रुतेः सहकारित्वेन प्रत्यक्षमनुमानञ्च शुद्धिमत् विशुद्धं प्रमाजनकमिति यावत्, भवेत् । श्रुतिविरुद्धं प्रत्यक्षमनुमानञ्च हेयमिति भावः । कथं प्रत्यक्षं प्रमाणेषु ज्येष्ठमुपजीव्यञ्च भवदपि स्वशुद्धौ श्रुतिसाचिव्यमपेक्षत इत्यत आह—मायेति । यद् यस्मात् कारणात् प्रत्यक्षं प्रमाणं मायामुखावलोकादौ ऐन्द्रजालिकच्छिन्नमुखादर्शनादौ व्यभिचारात् । आदिपदेन खद्योतपङ्क्तिष्वग्निभ्रान्तिर्ग्राह्या । प्रत्यक्षं हि

(१) 'अस्मिन्' इति पाठः 'ग' तथा 'व' पुस्तके ।

(२) 'किञ्चिन्सुखं' इति पाठः 'ग' पुस्तके ।

(३) 'तत्क्षणनिर्वापिते वङ्गौ'—इति 'व' पुस्तके ।

(४) 'चिरमधिकोदित्वरधूमे' इति 'ग' पुस्तके ।

(५) 'शुष्कस्तु परिवर्जयेत्' इति 'ग' पुस्तके पाठः ।

(६) 'शङ्कानिवर्तकत्वेनानुमानाङ्कत्वात्' इति 'ग' पुस्तके ।

বহুশু স্থলেষু ব্যমিচারগ্রহণং, ন তত্ৰ সম্যক্ সমাশ্বাসঃ, শ্রুতিস্তু পুরুষদোষ-
রহিতা পরমপ্রমাণপদবীৰ্ণে ভজতে । অনুমেতি । বৃষ্টিনির্বাণিতাগ্নিকে—বৃষ্টিয়া
নির্বাণিতোঃগ্নির্যত্র তস্মিন্নতিধূমে ধূমবহুলেঃদ্রৌ পৰ্বতেঃস্তুমাঃস্তুমানং ব্যমি-
চারিণী । ন চ সৰ্বত্র ধূমাৎ বহ্নেরনুমানং ভবিতুমর্হতীতি ভাবঃ । অপি
চ বেদবিরুদ্ধমনুমানমপি বাধিতম্ । ন চ প্রত্যক্ষাণানুমানেন চালৌকিকং
বস্তু নির্ণেতুং শক্যতে । অতস্তদনুমানং প্রমাণমপি স্বতন্ত্রমিতি ন বিদুষাং
সম্মতম্ । তচ্ছানুমানং কিং সৰ্বথা বর্জ্যমিত্যত আহ—অনুকূল ইতি । অনু-
কুলো বেদাবিরুদ্ধো বেদার্থপরিপোষকশ্চ তর্কো মতঃ, শুষ্কস্তু—‘বেদবাক্যমপ্রমাণং
বাক্যত্বাৎ কালিদাসাদিবাধ্যবত্’ ইत्याদিঃ পরিবর্জিতস্যক্তঃ । তথা চোক্তং
শ্রীলঘুভাগবতামৃতে শ্রীরূপগোস্বামিभिঃ—

‘যতস্তুৈঃ ‘শ্রা স্বয়োনিত্বাৎ’ ইতি ন্যায়প্রদর্শনাৎ ।

শব্দস্যৈব প্রমাণত্বং স্বীকৃতং পরমর্ষিभिঃ ॥

কিঞ্চ ‘তর্কাপ্রতিষ্ঠানাৎ’ ইতি ন্যায়বিধানতঃ ।

অমৌমিৰেব সুব্যক্তং তর্কস্থানাদরঃ কৃতঃ ॥’ ইতি ।

‘ব্যাপ্যারোপেণ ব্যাপকারোপস্কর্কঃ, যদযং নির্বঙ্গিঃ স্যাচ্চদা নির্ধূমঃ স্যাদি-
ত্যেবংরূপঃ । স চ ব্যাপ্তিশব্দাং নিরসয়ন্ অনুমানাজ্জং ভবেদिति তর্কশব্দেনানু-
মানং গ্রাহ্যম্ । চেদেবং, তর্হি ‘মন্তব্যঃ’ ইতি শ্রুতে: কা গতিরिति চেৎ ? স্থানু-
সারিতর্কপরা সেতি গৃহাণ ; ‘শুষ্কতর্কং পরিত্যজ্য আশ্রয়স্ব শ্রুতিস্মৃতৌ’ ইতি
ভারতবাক্যাৎ । তথা চ বেদ এব ব্যাসস্য প্রমাণং, তর্কশ্চ তদনুসারৌ ন
নিবার্যতে, শুষ্কতর্কস্তু প্রহীয় एवेति তদনুযায়িনো মে তদেব ।’ ইতি তদ্রী-
কায়াং গ্রন্থকৃত্ ॥ ১—৪

বঙ্গানুবাদ

শ্রীমদ্ভাগবতে ঐতিহ্যনামক একটি অতিরিক্ত প্রমাণ স্বীকৃত হওয়ায় নিজ
মতে তিনটি প্রমাণ, ইহা কিরূপে সঙ্গত হয়—এইরূপ আশঙ্কা করিয়া গ্রন্থকার
তাহার উপপাদন করিতেছেন, যথা—ঐতিহ্যনামক প্রমাণটি প্রত্যক্ষের অন্তর্গত
বলিয়া মধ্বাচার্য্য্য ত্রিবিধ প্রমাণ বলিয়াছেন, তন্মধ্যে শ্রুতিই প্রধান প্রমাণ । যে
শ্রুতির সহায়তা অবলম্বন করিয়া প্রত্যক্ষ ও অনুমান প্রমাণ ইহিয়া থাকে ।

ঐজ্জ্বালিক মায়াকল্পিত মিথ্যা সুও দেখাইয়া থাকে, তদ্বার সেই প্রত্যক্ষ যথার্থ বলিয়া বোধ হয়, কিন্তু প্রকৃতপক্ষে তাহা নহে, এইরূপ খড়্গোতে বহিষ্কৃত-প্রভৃতি বহু স্থলে প্রত্যক্ষ ব্যভিচারগ্রস্ত। পরীতে বৃষ্টির দ্বারা অগ্নি নির্বাণ প্রাপ্ত হইলে পর যে ধূম দৃষ্ট হয়, সেই ধূমের দ্বারা অগ্নির অনুমান ব্যভিচারগ্রস্ত। অতএব শ্রুতিই একমাত্র নিরপেক্ষ স্বতন্ত্র প্রমাণ, প্রত্যক্ষ ও অনুমান স্বতন্ত্র প্রমাণ বলিয়া বিদ্বদ্বর্ণের সম্মত নহে। বেদের অনুকূল তর্ক গ্রাহ্য, শুধু তর্ক হয় ॥ ১-৪

তথাহি বাজসনেয়িনঃ—

“আত্মা বা অরে দ্রষ্টব্যঃ শ্রোতব্যো

মন্তব্যো নিদিধ্যাসিতব্যঃ ॥” (বৃহৎ ২।৪।৫) ইতি। (ক)

কান্তিমাল্য

অনুকূলতর্কাকারী শ্রুতিমাহ—আত্মেতি। অরে মৈত্রেয়ি! আত্মা হরিদ্রষ্টব্যঃ সাদ্বাত্ম-কর্তব্যঃ। তত্র সাধনমাহ—শ্রোতব্যঃ—ঐদিকগুরুসুখাত্ শীর্ষেণ যাত্মঃ। মন্তব্যঃ—বেদানু-যাথিনা তর্কেষু নিশ্চিতব্যঃ। নিদিধ্যাসিতব্যো ধ্যানতব্যঃ। অত্র ধ্যানমিব বিধেয়মপ্রাপ্তত্বাত্ স্রাধ্যায়বিধিপ্রাপ্তত্বাত্ শ্রবণস্য তত্‌প্রতিষ্ঠাশ্চৈত্বান্মনসস্য চানুবাদে এব ॥ (ক)

প্রমা

আত্মেতি। যাত্মবল্লীক্যঃ স্বভায়াং মৈত্রেয়ীং প্রোবাচ—অরে মৈত্রেয়ি! আত্মা মগবান্ শ্রীহরিদ্রষ্টব্যঃ সাদ্বাত্মকর্তব্যঃ। কেনোপায়িনেত্যাভায়ামাহ—শ্রোতব্য ইতি। শ্রোতব্যো গুরুসুখাত্ শ্রবণেন, মন্তব্যঃ বেদানুকূলমননেন তর্কণীত্বার্থঃ, নিদিধ্যাসিতব্যঃ—ধ্যানেনৈত্বার্থঃ। তথা শোক্তম্—

‘শ্রোতব্যঃ শ্রুতিবাচ্যেভ্যো মন্তব্যশ্চোপপত্তিমিঃ।

মন্তব্যে চ সততং চ্যেয় এতে দগ্নানহিতবঃ ॥’ ইতি।

তত্র ধ্যানং বিধেয়ং, শ্রবণমননয়োস্ত্বনুবাদঃ ॥ (ক)

বঙ্গানুবাদ

অনুকূল তর্ক যে গ্রাহ্য, এই বিষয়ে বৃহদারণ্যক-শ্রুতির উদাহরণ—দিতেছেন—
‘হে মৈত্রেয়ি! আত্মসাক্ষ্যকার অবশ্য কর্তব্য, তাহার উপায় গুরুর মুখ হইতে শ্রবণ, অনন্তর মনন অর্থাৎ বেদানুকূল তর্ক এবং নিদিধ্যাসন অর্থাৎ ধ্যান করিবে ॥ (ক)

काठकाः—

“नैषा तर्केण मतिरापनेया

प्रोक्तान्येन सुज्ञानाय प्रेष्ठ ॥” (२।६) इति । (ख)

कान्तिमाला

प्रतिकूलतर्कत्यागे श्रुतिमाह—नैषेति । हे प्रेष्ठ ! हे नचिकेत ! एषा ब्रह्मज्ञानार्हा मतिस्त्वया श्रुत्वा तर्केण नापनेया न भङ्गनीया । तर्हि(१) ज्ञानं कथं भवेत् तत्राह—प्रोक्तेति । अन्येन वैदिकेन गुरुणा प्रोक्ता उपदिष्टा सती सा सुज्ञानाय प्रमाथे भाविनी इत्यर्थः ॥ (ख)

प्रभा

‘नैषेति । हे प्रेष्ठ ! प्रियतम नचिकेतः ! एषा ब्रह्मोपासनयोग्या मतिस्त्वया तर्केण नापनेया न घटनीया । अन्येन वैदिकेन गुरुणा प्रोक्ता उपदिष्टा सती सुज्ञानाय ब्रह्मानुभवाय भवति ।’ इति ग्रन्थकृत ॥ (ख)

वङ्गानुवाद

এই বিষয়ে কঠিনাখিগণও বনিয়া থাকেন—এই ব্রহ্মের উপাসনারোগ্য বুদ্ধি শুধু তর্কের দ্বারা যোজনা করা উচিত নহে । এই মতি বৈদিক-গুরুগণকর্তৃক উপদিষ্ট হইয়া ব্রহ্মানুভবের নিমিত্ত হইয়া থাকে ॥ (খ)

স্মৃতিষ—

“पूर्वापराविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् ।

इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्कतर्कन्तु वर्जयेत् (२) ॥” इति । (ग)

कान्तिमाला

उक्ता व्यवस्था प्रमाणयति—पूर्वापरिति ॥ (ग)

प्रभा

पूर्वेति । पूर्वापराविरोधेन—पूर्वैष वाक्येन सह परस्य वाक्यस्याविरोधेनात्र कोऽर्थोऽभिमतो भवेदित्येवंरूपं यदूहनं स तर्कः, शुष्कतर्कं वेदविरुद्धन्तु वर्जयेत् त्यजेत् ॥ (ग)

(१) ‘ने’ इत्यतिरिक्तपाठः ‘घ’ पुस्तके ।

(२) ‘शुष्कन्तु परिवर्जयेत्’ इत्यपि पाठः ।

বঙ্গানুবাদ

শ্রুতিতে উক্ত হইয়াছে যথা—পূর্ব বাক্যের সহিত পর বাক্যের বিরোধ পরিহার করিয়া কোন্ অর্থটী এখানে অভিমত—এইরূপ উহের নাম তর্ক । শুধু তর্ক ত্যাগ করিবে ॥ (গ)

নাवेदविदुषां यस्माद् ब्रह्मधौरुपजायते ।

यच्चौपनिषदं ब्रह्म तस्मान्मुख्या श्रुतिर्मता ॥ ५

কান্তিমাল্য

অন্যব্যতিরিক্কাভ্যাং চ শ্রুতিঃ প্রাধান্যং দর্শয়ন্ উপসংহরতি—নাवेदिति । अवेदविदुषां वेदज्ञानरहितानां तार्किकादीनां यस्माद् ब्रह्मधौर्नोपजायते—इति व्यतिरेकः । यच्चौपनिषदं ब्रह्म—इत्यन्वयश्च ॥ ५

প্রমা

নৈতি । यस्मात् कारणादवेदविदुषां वेदज्ञानहीनानां ब्रह्मधोः ब्रह्मज्ञानं न उपजायते नोत्पद्यते, यच्च ब्रह्म औपनिषदम् उपनिषत्प्रतिपाद्यं, तस्माद्धेतोः श्रुतिः प्रमाणीषु मुख्या मता ॥ ५

বঙ্গানুবাদ

যেহেতু বেদজ্ঞানরহিত তार्কিকগণের ব্রহ্মজ্ঞান উৎপন্ন হইতে পারে না, আর ব্রহ্ম হইতেছেন সত্য উপনিষদের প্রতিপাদ্য, অতএব শ্রুতিই প্রধান প্রমাণ—ইহা সর্ববাদিসম্মত ॥ ৫

तथाहि श्रुतिः—

“नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्तम् ॥” इति ।

“औपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ॥” (बृह० ৩।৫।২৬) इति च । (क)

इति प्रमेयरत्नावल्यां प्रमाणत्रित्वप्रकरणं नाम

नवमप्रमेयम् ।

কান্তিমাল্য

नावेदित्याद्युक्तार्थम् ॥ (क)

इति प्रमेयरत्नावल्यां प्रमाणत्रित्वप्रकरणं व्याख्यातम् ॥ ८

प्रभा

नेति । अवेददिद् वेदज्ञानरहितः पुमान् बृहन्तं महान्तं तं परमात्मानं न मनुते ।

श्रौपनिषदमुपनिषत्प्रतिपाद्यं पुरुषं परमात्मानं पृच्छामि ॥ (क)

वङ्गानुवादः

এ বিষয়ে প্রতিপ্রমাণ আছে, যথা—বেদজ্ঞানহীন পুরুষ পরমাআত্মকে মনন করিতে পারে না । আমি উপনিষৎপ্রতিপাদ্য পুরুষমশ্বক্কে জিজ্ঞাসা করি ॥ (ক)

एवमुक्तं प्राचा—

श्रीमन्मध्वमते हरिः परतमः सत्यं जगत् तत्त्वतो
भेदो जीवगणा हरिरनुचरा नीचोच्चभावं गताः ।
मुक्तिर्नेजमुखानुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधन-
मक्षादिव्रितयं प्रमाणमखिलाम्नायैकवेद्यो हरिः ॥ १
इति ।

कान्तिमाला

यानि अस्मत्पूर्वाचार्येण प्रमेयान्युपात्तानि तान्येवात्र मयापीत्याह—एवमुक्तं प्राचेति । श्रीमदिति । अनुचराः दासाः, नित्याश्च (१) । नीचोच्चभावं साधनभेदैः फलतारतम्यम् । मुक्तिर्नेजेति । “मुक्तिर्हित्वान्यधारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः” (२।१०।६) इति श्रीभागवतात् । वैमुख्यरचितं (२) देवमानवादिभावं तत्साधुष्येन हित्वा, साक्षात्कृतेन चित्तमुखेन विज्ञातया स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिः इत्यर्थः । अणुविज्ञानमुखं विज्ञातहरिर्दासभूतं जीवस्य नेजं रूपम् । दास्यं च तदङ्घ्रिजाभाविनाभूतमिति “भोक्षं विष्णुद्गिलाभम्” इत्यनेनाविरुद्धम् । विक-
शितार्थमन्यत् ॥ १

(१) 'नित्याश्च' इति पाठः 'ग' पुस्तके नास्ति ।

(२) 'भगवद् वैमुख्यरचितं' इति 'घ' पुस्तके ।

প্রমা

এবমিতি । প্রাচ্য পূর্বাচার্যগৌবসুজ্ঞানম্ । শ্রীমন্মধ্বমতে হরিঃ পরতমঃ
 পরতত্ত্বরূপঃ, জগৎ তত্ত্বতঃ স্বরূপতঃ সত্যং মেদশ্চ সত্যঃ, জীবগণাঃ জীবসমূহা
 হরেঃ কৃষ্ণাণ্যনুচরাঃ সেবকাঃ, নীচোচ্চভাবসুত্কৃষ্টাপকৃষ্টভাবং গতাঃ প্রাপ্তাঃ
 সাধনতারতম্যেনিতি শ্রেষ্ঠঃ । নৈজসুখানুভূতিঃ—স্বসুখানুভব এব জীবস্য মোক্ষঃ ।
 ‘মুক্তির্হিৎবাঃন্যথারূপং স্বরূপেণ ব্যবস্থিতিঃ’ ইত্যুক্তাদিশা স্বরূপানন্দানু-
 ভব এব । স্বরূপেণ ব্যবস্থিতির্নাম স্বরূপসাচ্চাত্কারঃ । স্বরূপস্চাত্র
 সুখ্যং পরমাत्मলক্ষণং, রশ্মিপারমাণুনাং সূর্য ইব পরমাत्मৈব জীবানাং পরমো-
 ঽগ্নিস্বরূপঃ । যথোক্তং ব্রহ্মাণ্যং প্রতি শ্রীমতা গর্ভোদশায়িনা—

‘যদা রৌহিতমাत्मানং ভূতেন্দ্রিয়গুণাশ্রয়ৈঃ ।

স্বরূপেণ মযোপেতং পশ্য স্বারাচ্যমৃচ্ছতি ॥’ ইতি ।

অমলা জ্ঞানকর্মাঘ্যনাত্বতা ভক্তিঃ, তস্মাধনং তস্য মোক্ষস্য সাধনসুপায়ঃ ।
 অজ্ঞাদিত্রিতয়ং প্রত্যক্ষমনুমানমাগমশ্চেতি ত্রিতয়ং প্রমাণম্ । হরিরাম্ভায়ৈক-
 বেদ্যঃ কেবলবেদাদিশাস্ত্রগম্যঃ ॥ ১

বঙ্গাশুবাদ

পূর্বাচার্য্য একরূপ বলিয়াছেন—মধ্বাচার্য্যমতে ভগবান্ শ্রীহরিই পরতম, জগৎ
 বাস্তবিকপক্ষে সত্য, ভেদও সত্য, জীবগণ শ্রীহরির সেবক, তাহারা সাধনতার-
 তম্যবশতঃ উৎকর্ষ ও অপকর্ষ প্রাপ্ত হইয়াছে । স্বরূপানন্দানুভবের নাম মুক্তি । শুদ্ধা
 ভক্তিই মুক্তির উপায় । প্রত্যক্ষ, অনুমান ও শব্দ—এই তিনটি প্রমাণ, শ্রীহরি
 একমাত্র বেদাদিশাস্ত্রপ্রতিপাদ্য ॥ ১

আনন্দতীর্থ রচিতানি যस्याং

প্রমেষরত্নানি নবৈব সন্তি ।

প্রমেষরত্নাবলি-রাঢ়রেণ

প্রধৌভিরেষা হৃদয়ে নিধেয়া ॥ ২

কান্তিমাল্য

গন্যমুপসংহরন্ স্তস্যোপাদেয়ত্বমাহ—আনন্দেতি স্কুটার্থম্ ॥ ২

प्रभा

आनन्देति । यस्यां प्रमेयरत्नावल्याम् आनन्दतौर्धर्मध्वाचार्यै रचितानि नव एव प्रमेयरत्नानि रत्नभूतानि प्रमेयानि सन्ति । एषा प्रमेयरत्नावली तदाख्या ग्रन्थो रत्नमाला च प्रधौमिः सुधौभिरादरेण हृदये निधेया रक्षणीया ॥२

वङ्गानुवाद

ये अग्नेरन्नवनीग्रहे नम्रौ अग्नेरन्नरूप रत्न आछे, सूक्ष्मी व्यक्तिगण आदर-महकारे मेहे अग्नेरन्नवनी रूपेण धारण करुन ॥ २

नित्यं निवसतु हृदये चैतन्यात्मा मुरारिर्नः ।

निरवद्यो निर्वृतिमान् गजपतिरनुकम्पया यस्य ॥ ३

इति श्रीभगवत्कृष्णचैतन्यसम्प्रदायाचार्य-श्रीमङ्गलदेवविद्याभूषण-
कृता प्रमेयरत्नावली (१) पूर्तिमगात् ।

कान्तिमाला

अन्तेऽपि हृदि स्वाभीष्टस्फुरणं मङ्गलमाचरति—नित्यमिति । अत्र श्रीकृष्णः श्रीकृष्ण-चैतन्यः स्वपूर्वचतुर्थी रसिकमुरारिश्च इति त्रयः प्रतिपाद्यन्ते (२) । प्रथमपक्षे (३) चैत-न्यात्मा चिद्धविग्रहः । गजपतिर्याहयस्त्री गजेन्द्रः । द्वितीये चैतन्यनामा आत्मा विग्रहः शच्यां जगद्राजमिश्रात् प्रकटः । गजपतिः प्रतापरुद्रो नृपतिः । तृतीये चैतन्यात्मा शची-सुतनिविष्टचित्तः (४) । गजपतिर्गोपालदासाख्यः कविः ॥

वेदान्तवागीशकृतप्रकाशा प्रमेयरत्नावलिकान्तिमाला ।

गोविन्दपादान्बुजभक्तिभाजा भूयात् सता लोचनरोचनीयम् ॥ ३

इति कृष्णदेववेदान्तवागीशकृता प्रमेयरत्नावल्यां कान्तिमाला टीका (५) सम्पूर्णा ॥

(१) 'पूर्तिमगाता' इति 'ग' पुस्तके ।

(२) 'प्रतिपाद्यन्ते' इति पाठः 'क' तथा 'ख' पुस्तके नास्ति ।

(३) 'प्रथमे' इति 'ग' पुस्तके ।

(४) 'शचीसूनुनिविष्टचित्तः' इति 'ग' पुस्तके ।

(५) 'टिप्पणी' इति पाठः सर्वत्र ।

প্রভা

পুনরপি অমীষ্টদেবতাস্মরণরূপং মঞ্জলমাধরন্ গ্রন্থমুপসংহরতি—নিত্য-
নিতি । চৈতন্যাভা শ্রীকৃষ্ণচৈতন্যমূর্তিঃ সুরারিঃ কৃষ্ণাঃ নোঃস্মাকং হৃদয়ে নিত্য-
মনুদিনং নিবসতু ইতি প্রার্থনা । যস্য শ্রীকৃষ্ণস্যানুকম্পয়া গজপতিঃ গ্রাহ্যত্বো
হস্তী উল্লাধীশঃ প্রতাপরুদ্রী বা নিরবস্থস্যক্তপশুভাবস্যক্তরাঢ্যাভিমানো
বা নিर्वृতিমান্ সুখী অমৃত ॥ ৩

ইতি ভারতাজশ্রীমদ্ অক্ষয়কুমারশ্রীমশাস্ত্রিবিচিত্রা

প্রভা নাম টীকা ।

বঙ্গানুবাদ

চৈতন্যরূপ শ্রীকৃষ্ণ আমাদের হৃদয়ে চিরদিন বাস করুন । বাঁহাংর কৃপার
কুঞ্জীরধৃত হস্তী পশুভাব ত্যাগ করিয়া অথবা উৎকলাধিপ প্রতাপরুদ্র রাজ্যাভিমান
ত্যাগ করিয়া সুখী হইয়াছিলেন ॥ ৩

প্রমেয়রত্নাবলীর বঙ্গানুবাদ সমাপ্ত ।

वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्

स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे—

‘वैष्णवानि च शास्त्राणि ये शृण्वन्ति पठन्ति च ।
धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति ॥
वैष्णवानि च शास्त्राणि येऽर्चयन्ति गृहे नराः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता भवन्ति सर्ववन्दिताः ॥
सर्वस्वेनापि विप्रेन्द्र ! कर्तव्यः शास्त्रसंग्रहः ।
वैष्णवैस्तु महाभक्त्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥
तिष्ठते वैष्णवं शास्त्रं लिखितं यस्य मन्दिरे ।
तत्र नारायणो देवः स्वयं वसति नारद ! ॥
पौराणं वैष्णवं श्लोकं श्लोकार्द्धमथवापि च ।
श्लोकपादं पठेद् यस्तु गोसहस्रफलं लभेत् ॥
देवतानामृषीणाञ्च योगिनामपि दुर्लभम् ।
विप्रेन्द्र ! वैष्णवं शास्त्रं मनुष्याणाञ्च का कथा ॥’

इति हरिभक्तिविलासः

मुद्राप्यमाणग्रन्थाः—

- १ । आनन्दलतिका—सपत्नीक-कृष्णनाथविरचितं कृष्णराधाविषयकं चम्पूकाव्यम् ।
- २ । छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्—सायणपूर्ववर्तिगुणविष्णुकृतम् ।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः—

- १ । समञ्जसावृत्तिः—अनुपनारायणशिरोमणिकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।
- २ । दूतकाव्यसंग्रहः
- ३ । मेघदूतम्—(राजसंस्करणम्)
- ४ । उद्वाहतश्वम्—(रघुनन्दनकृतम्)—नवीनरीत्या सम्पाद्यमानम् ।
५. Selections from Sanskrit Inscriptions.
6. Descriptive Catalogue of the more Important Manuscripts in the Parishat.

संस्कृतसाहित्यपरिषद्ग्रन्थमाला

मूल्यम्

साधारणानाम् सदस्यानाम्

कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम् ॥०० ॥००

शङ्करसङ्गीतम्—शङ्करोद्दिष्यकं गीतगोविन्दानुकरण-
काव्यम् १/० १०

मुक्तिवादः—गदाधरभट्टाचार्यविरचितः
टीकात्रय-भाष्यानुवादसहितः २/० १॥००

दूर्गाष्टोत्तरशतश्लोकम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम्
शारदाश्लोकानुवादप्रमाणप्रयोगतद्भरणम् २।० १०

पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता सामवेदीय-
सूत्राशास्त्रादिपद्यस्मिन् ११० १५

दूर्गाष्टोत्तरशतश्लोकम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम्
विरचितश्लोकप्रमाणकाव्यम् ॥० १०

कारकोल्लासः—भरतमल्लिककृतः सोदा-
हरणकारकनिर्णयरूपः १० १०

ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता
श्रीहलभाषाटिप्पणसमेता ॥०० १॥००

शंखागणतन्त्रम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम् १/० १०

प्रभाकरविजयः—नन्दीश्वरविरचितः प्रभाकरसम्प्रदायाद्भाष्य-
मीमांसाग्रन्थः । ११० १०

तीर्थतन्त्रम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितम् १/० १०

पवनदूतम्—टिप्पणीपाठान्तरादिभिः समलङ्कृतम् । धोयौकवि-
कृतम् ॥०० १॥००

नलदमयन्तीयम् (नाटकम्)—परिषदाचार्य-श्रीकालीपद
तर्काचार्यकृतम् । ११० १०

प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीशसूक्तिसहितम्, सम्पादककृतया
सूक्तिदोषिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम् २/० १॥००

शंखागणतन्त्रम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम्
वैकव्यव्यासशंखागणप्रयोगप्रयोगतद्भरणम् १० ५०

ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (शौनकीयम्)— २॥०० २/०

प्रमेयरत्नावली—गौड़ोयवैष्णवदर्शनप्रकरणग्रन्थः ११० १०